

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EMİNE GÜL GÜRBÜZ

KARS SELİM İLÇESİNİN KÜLTÜREL COĞRAFİ GÖRÜNÜMÜ

Coğrafya Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Emine Gül GÜRBÜZ

KARS SELİM İLÇESİ'NİN KÜLTÜREL COĞRAFİ GÖRÜNÜMÜ

Danışman

Prof. Dr. İhsan BULUT

Coğrafya Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Emine Gül GÜRBÜZ' ün bu çalışması, jürimiz tarafından Coğrafya Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. İhsan BULUT

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Çağlar ÇAKIR

Tez Başlığı: Kars Selim İlçesinin Kültürel Coğrafi Görünümü

Tez Savunma Tarihi : 17/06/2022

Mezuniyet Tarihi : 28/07/2022

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Kars Selim İlçesinin Kültürel Coğrafi Görünümü” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Emine Gül GÜRBÜZ

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Emine Gül GÜRBÜZ
Öğrenci Numarası	20185264019
Anabilim Dalı	Coğrafya
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. İhsan BULUT
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Kars Selim İlçesinin Kültürel Coğrafi Görünümü
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1872135207
Rapor Tarihi	18.07.2022
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %9 Alıntılar dahil: %9
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 172 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. ( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim. Gerekçe: Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Prof. Dr. İhsan BULUT İmza	

İÇİNDEKİLER

ŞEKİLLER LİSTESİ	iv
TABLOLAR LİSTESİ	v
GRAFİKLER LİSTESİ	vii
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ	viii
KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ	xiii
ÖZET	xiv
SUMMARY	xv
TEŞEKKÜR	xvi
ÖNSÖZ	xvii
GİRİŞ	1
1. Araştırma Sahasının Yeri ve Sınırları	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
3. Araştırmanın Kapsamı	3
4. Araştırmanın Sınırlılıkları	3
5. Araştırmanın Yöntemi	4
6. Araştırma Sahası İle İlgili Yapılmış Çalışmalar	4

BİRİNCİ BÖLÜM DOĞAL COĞRAFI GÖRÜNÜMLER

1.1. Yer Yapısı ve Yer Şekilleri	6
1.2. İklim Özellikleri	15
1.2.1. Sıcaklık	16
1.2.2. Atmosfer Basıncı ve Rüzgârlar	21
1.2.3. Yağışlar	26
1.3. Doğal Bitki Örtüsü	32
1.4. Sular	36
1.4.1. Akarsular	38
1.4.2. Baraj Gölleri	39
1.4.3. Yeraltı Suları	40
1.5. Toprak Çeşitleri	40

İKİNCİ BÖLÜM

BEŞERİ COĞRAFİ GÖRÜNÜMLER

2.1. Selim İlçesinin Kuruluşu ve Tarihçesi	44
2.2. Nüfus Coğrafyası	49
2.2.1. Selim İlçesinde Nüfusun Gelişimi	51
2.2.2. Nüfusun Dağılışı ve Yoğunlukları	54
2.2.3. Göçler	56
2.2.4. Nüfusun Sosyo-Ekonomik Özellikleri	61
2.2.4.1. Nüfusun Eğitim Yapısı	61
2.2.4.2. Hanehalkı Büyüklükleri	63
2.3. Yerleşme Coğrafyası	65
2.3.1. Kırsal Yerleşmeler	66
2.3.1.1. Daimi Kırsal Yerleşmeler	67
2.3.1.1.1. Köy Yerleşmeleri	67
2.3.1.1.1.1. Kuruluş Yerlerine Göre Köy Yerleşmeleri	68
2.3.1.1.1.2. Doku ve Şekil Özelliklerine Göre Köy Yerleşmeleri	70
2.3.1.1.1.3. Yükseltilerine Göre Köy Yerleşmeleri	73
2.3.1.1.1.4. Yer Adlarına Göre Köy Yerleşmeleri	74
2.3.1.2. Dönemlik Kırsal Yerleşmeler	77
2.3.1.2.1. Yayla Yerleşmeleri	77
2.3.1.2.2. Ağıl Yerleşmeleri	82
2.3.1.2.4. Mezra Yerleşmeleri	84
2.3.2. Kentsel Yerleşmeler	85
2.4. Genel Arazi Kullanımı	87
2.5. Tarım	91
2.6. Hayvancılık	96
2.7. Ulaşım	105
2.7.1. Karayolları	106
2.7.2. Demir Yolları	108
2.8. Sanayi Faaliyetleri	109
2.9. Turizm Faaliyetleri	111

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜREL COĞRAFI GÖRÜNÜMLER

3.1. Kültür ve Kültürel Coğrafi Görünüm	114
3.2. Meskenler.....	117
3.2.1. Geleneksel Mesken Kültürü	119
3.3. Dini Yapılar	132
3.4. Değirmenler	135
3.5. Köprüler	136
3.6. Köy Odaları.....	138
3.7. İstasyonlar	138
3.8. Mezarlıklar ve Şehitlikler	140
3.9. Beslenme Kültürü	146
3.9.1. Yemek Yapılan Yer.....	148
3.9.2. Selim İlçesinde Tüketilen Yemekler	150
3.9.2.1. Çorbalar	150
3.9.2.2. Ana Yemekler	151
3.8.2.3. Pilavlar	153
3.9.2.4. Ekmek ve Hamur işleri	153
3.9.2.5. Tatlılar.....	154
3.9.2.6. Süt Ürünleri	155
3.9.2.7. Turşular.....	157
3.9.3. Özel Gün Yemekleri.....	157
3.10. Giyim-Kuşam Kültürü	158
3.11. Geleneksel El Sanatları	164
3.11.1. Halı ve Yastık Dokumacılığı	165
3.11.2. Hamutçuluk	167
3.11.3. Keçecilik.....	167
SONUÇ	169
TERMİNOLOJİK SÖZLÜK	175
KAYNAKÇA.....	180
ÖZGEÇMİŞ	193

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1 Yukarıdamlapınar (Çepik) Yaylası'nda Basit Bir Yayla Meskeni.....	80
Şekil 3.2 Benliahmet Köyünde Hamit Uca'ya Ait Mesken ve Eklentileri.....	125
Şekil 3.3 Köprübaşı Mahallesinde Malakan Meskeni ve Eklentileri	130

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1 Selim, Sarıkamış Kars, Kağızman, Göle ve Şenkaya İstasyonlarında Ortalama Sıcaklıkların Aylara Göre Dağılımı (°C)	17
Tablo 1.2 Selim İstasyonu'nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (°C, 1973-2021).....	18
Tablo 1.3 Sarıkamış İstasyonu'nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (°C, 1959-2021).....	18
Tablo 1.4 Kars İstasyonu'nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (°C, 1970-2021)	19
Tablo 1.5 Kağızman İstasyonu'nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (°C, 2012-2021).....	19
Tablo 1.6 Göle İstasyonu'nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (°C, 2013-2021)	19
Tablo 1.7 Şenkaya İstasyonu'nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (°C, 2013-2021).....	20
Tablo 1.8 Selim, Sarıkamış, Kars, Kağızman, Göle ve Şenkaya İstasyonlarında Ortalama Donlu Günlerin Aylara Göre Dağılımı.....	20
Tablo 1.9 Selim İstasyonu'nda Aylık Ortalama, En Yüksek ve En Dük Basıncın Aylara Göre Dağılımı (mb, 2012-2021).....	22
Tablo 1.10 Sarıkamış İstasyonu'nda Aylık Ortalama, En Yüksek ve En Düşük Basıncın Aylara Göre Dağılımı (mb, 1967-2021).....	22
Tablo 1.11 Selim İstasyonu'nun Çeşitli Yönlerden Esen Rüzgârların Esme Sayıları ve Frekans Değerleri (% , 1973-2021)	23
Tablo 1.12 Sarıkamış İstasyonu'nun Çeşitli Yönlerden Esen Rüzgârların Esme Sayıları ve Frekans Değerleri (% , 1959-2021).....	23
Tablo 1.13 Selim ve Sarıkamış İstasyonu'nda Yıllık Ortalama Yağış Miktarlarının Aylara Göre Değerleri (mm).....	27
Tablo 1.14 Selim ve Kars İstasyonu'nda Ortalama Kar Yağışlı Günler (mm)	30
Tablo 1.15 Sarıkamış İstasyonu'nda Ortalama Kar Yağışlı Günler, Karla Örtülü Günler Sayısı ve En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığının Aylara Göre Değişimi (1959-2021, mm)	30
Tablo 2.16 Farklı Dönemlere Tarihlendirilmiş Yerleşim Alanları ve Kalıntılar.....	45

Tablo 2.17 Selim İlçesinin Yıllara Göre Şehir-Köy Nüfusu, Toplam İlçe Nüfusu ve Nüfus Artış Hızı (% , 1935-2021).....	52
Tablo 2.18 Selim İlçesinin 2012-2020 Yılları Arasında Aldığı ve Verdiği Göç Miktarı ile Net Göç Hızı(%)	60
Tablo 2.19 Selim İlçesinin Eğitim Durumu ve Oranları (%) (2020).....	61
Tablo 2.20 Selim İlçesinde Bulunan Okullar ve Toplam Okul Sayısı (2021).....	62
Tablo 2.21 Selim İlçesinin Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü ve Toplam Hanehalkı Sayısı (2012-2020).....	64
Tablo 2.22 Selim İlçesindeki Köy Yerleşmeleri ve Yükselteleri (m).....	73
Tablo 2.23 Selim İlçesindeki Köylerin Yer Adlarının Fiziki ve Beşeri Unsurlara Göre Dağılımı.....	75
Tablo 2.24 Selim İlçesindeki Bazı Köylerin Eski İsimleri.....	77
Tablo 2.25 Selim İlçesi Tarımsal Arazi Kullanım Türleri.....	89
Tablo 2.26 Selim İlçesi Çayır ve Mera Alanı Arazi Kullanım Türleri.....	90
Tablo 2.27 Selim İlçesi Yapay Alanlar Arazi Kullanım Türleri	91
Tablo 2.28 Selim İlçesindeki Tarım Alanlarının Kullanımı (2021)	92
Tablo 2.29 Selim İlçesinde Ekimi Yapılan Tahıllar ve Yeşil Bitkiler (2021).....	93
Tablo 2.30 Selim İlçesi Büyükbaş Hayvan Sayısı (2021).....	98
Tablo 2.31 Selim İlçesi Küçükbaş Hayvan Sayısı (2021).....	100
Tablo 2.32 Selim İlçesi Kümes Hayvanlarının Türlerine Göre Bölünüşü (2021).....	102
Tablo 2.33 Selim İlçesi Koşum ve Yük Hayvanları Sayısı (2021)	104

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1.1 Selim ve Sarıkamış'ta Ortalama Sıcaklıkların Yıllık Dağılımı.....	17
Grafik 1.2 Selim ve Sarıkamış'ta Donlu Günlerin Aylara Göre Dağılımı	20
Grafik 1.3 Selim İlçesinin Mevsimlik ve Yıllık Rüzgâr Gücü Diyagramları	24
Grafik 1.4 Sarıkamış İlçesinin Mevsimlik ve Yıllık Rüzgâr Gücü Diyagramları.....	25
Grafik 1.5 Selim ve Sarıkamış'ta Ortalama Yağış Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı	28
Grafik 1.6 Selim'de Ortalama Yağışın Mevsimlere Dağılışı	28
Grafik 1.7 Sarıkamış'ta Ortalama Yağışın Mevsimlere Dağılışı	29
Grafik 1.8 Selim ve Sarıkamış'ta Ortalama Kar Yağışlı Günlerin Aylara Göre Değişimi	30
Grafik 2.9 Selim İlçesinde Sayım Yıllarına Göre Nüfusun Değişimi	53
Grafik 2.10 Selim İlçesi Arazi Kullanımı Oranları	89
Grafik 2.11 Selim İlçesinde Büyükbaş Hayvan Oranları	99
Grafik 2.12 Selim İlçesinde Yetiştirilen Kümes Hayvanlarının Oranı (2021).....	102

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Görsel 1.1 ve Görsel 1.2 Koşapınar Köyünde Volkan Camı ve Sarı Çakmak Taşının Yörede Gem Denilen Döğen Aletinde Kullanımı.....	9
Görsel 1.3 Eskigeçit Köyü Yakınlarındaki Allahuekber Dağları'ndan Selim İlçesine Doğru Uzanan Döşkaya Kayalıkları-Döşkaya Kalesi	13
Görsel 1.4 İki Zirveden Oluşan Ağadeve Dağlarının Selim Platosundan Görünüşü	14
Görsel 1.5 Selim Platosunda Dağ Stepleri Türlerinden Biri Olan Astragalus eriocephalus (Geven) Birliği	33
Görsel 1.6 ve Görsel 1.7 Çayır Bitki Örtüsü Türlerinden Sığır Kuyruğu (Verbascum s.) ve Civanperçemi (Achillea millefolium)	35
Görsel 1.8 Eskigeçit Köyünde Geçici Akarsuların Oluşturduğu Yargan.....	38
Görsel 1.9 Yukarıkotanlı Köyü Yakınlarından Kars Platosu'na Doğru Akan Kars Çayı	39
Görsel 2.10 Rus Birliklerinin Kars'ı İşgali Sonrasında 1913'te Kurdukları Novo-Selim'deki Geçici Dinlenme Yeri	48
Görsel 2.11 Dağ Eteğinde Kurulmuş Olan Eskigeçit Köyü	69
Görsel 2.12 Sarıgün Köyü Yaylası Merasında Otlatılan Büyükbaş Hayvanlar (Görsel: Merdan ALTUN).....	79
Görsel 2.13 Yukarıdamlapınar Köyü Yayla Yerleşmesi ve Yaylanın Merkezinde Bulunan Bir Ağıl.....	81
Görsel 2.14 Koşapınar Köyü Yakınlarında Çevresi Taşlarla Çevrilmiş Bir Ağıl ve Çoban Çadırı.....	83
Görsel 2.15 Benliahmet Köyünün Arkaçlarında Kurulan Ağıllar.....	84
Görsel 2.16 ve Görsel 2.17 Benliahmet Köyünde Bezir Yağı Çıkarmak Amacıyla Ermenilerin İşledikleri ve Kullandıkları Bezir Taşları.....	94
Görsel 2.18 Malakanların Tarımda Kullandığı Rus Tırımığı	96
Görsel 2.19 ve Görsel 2.20 Benliahmet ve Koşapınar Köylerinde Evlerin Girişinde Kötü Güçler ve Nazardan Koruduğuna İnanıldığı İçin Asılan Boğa Kafatası.....	98
Görsel 2.21 Kekeç Köyü Merası ve Büyükbaş Hayvancılık Faaliyetlerinden Bir Görünüm...98	
Görsel 2.22 Aşağıkotanlı Köyü Merasında Yapılan Büyükbaş Hayvancılık Faaliyetinden Bir Görünüm.....	100
Görsel 2.23 Yenice Köyünde Kurutmak Amacıyla Üst Üste Yığılarak Dizilmiş Tezek Zinciri	101

Görsel 2.24 Benliahmet Köyünde Ailelerin Önemli Geçim Kaynaklarından Biri Olan Kaz Yetiştiriciliği.....	103
Görsel 2.25 ve Görsel 2.26 Benliahmet Köyünde Rus İşgali Dönemi'nde Yapılmış Şoseler ve Şose Sınırlarını Belirlemek Amacıyla Yol Kenarına Dikilen Taşlar (Stabilize Yol)	107
Görsel 2.27 Benliahmet Tren İstasyonu'nda Rayların Yoğun Kar Yağışı ve Tipiden Zarar Görmemesi Amacıyla Dikilen Sarıçamlar	109
Görsel 2.28 Selim İlçe Merkezinde Bulunan Hayvan Pazarı	110
Görsel 2.29 Koşapınar Köyünde Çiftlik ve Kültür Turizminin Örneğini Oluşturan Doğu'nun Taş Evleri	112
Görsel 3.30 ve Görsel 3.31 Benliahmet Köyünde Bulunan Toprağa Gömülü Meskenlerde Ahşap Tavan Şekilleri ve Tavanı Taşıyan Uzun Odunlar (Mertek).....	120
Görsel 3.32 Benliahmet Köyünde İklim Koşulları Nedeniyle Yarısı Toprağa Gömülü Olarak İnşa Edilmiş Taş Mesken Örneği	121
Görsel 3.33 Yukarıkotanlı Köyünde Kuzey Cephesi Toprak İçerisinde Gömülü Olan Mesken Örneği.....	122
Görsel 3.34 ve Görsel 3.35 Eskigeçit ve Benliahmet Köylerinde Gün Işığını Evin İçerisine Dağıtmak Amacıyla Taş Duvarlara Oyularak İnşa Edilmiş Pencere Örnekleri.....	123
Görsel 3.36 ve Görsel 3.37 Küçük Boyutlarda Yapılan Pencereilerin Dış ve İç Cepheden Görünüşü	123
Görsel 3.38 ve Görsel 3.39 Benliahmet Köyünde Sıcaklığı İçeride Muhafaza Etmek Amacıyla Küçük ve Yerden Yüksekçe Yapılan Kapı ve Kapı Üzerinde Oluşturulmuş ‘‘Dula’’ Örneği.....	124
Görsel 3.40 ve Görsel 3.41 Kışlık Samanların Mereğe Atıldığı Pencereilerin Dış ve İç Cepheden Görünüşü	127
Görsel 3.42 ve Görsel 3.43 Toprağa Gömülü Mereklerin Dış ve İç Cepheden Görünüşü.....	127
Görsel 3.44 ve Görsel 3.45 Solda Tandır Damı, Sağda Aşgana Denilen Büyük Mutfaklar .	128
Görsel 3.46 ve Görsel 3.47 Aşganada ve Oturma Odasında Farklı Şekillerde İnşa Edilmiş Tütekli Yapı Örnekleri	129
Görsel 3.48 ve Görsel 3.49 Köprübaşı Mahallesiindeki Taş Temeller Üzerinde Yükseltilmiş Ahşap Malakan Evleri.....	131
Görsel 3.50 ve Görsel 3.51 Köprübaşı Mahallesiindeki Yüksek Çatılı ve Büyük Pencereili Malakan Evleri	131
Görsel 3.52 ve Görsel 3.53 Yukarıkotanlı ve Benliahmet Köylerinde Kültürel Etkileşim Sonucu Kullanımı Artan Dik Çatılı Taş Mesken ve Ayvanlı Modern Mesken Örneği ..	132

Görsel 3.54 ve Görsel 3.55 Yenice Köyünde Kilise Olarak İnşa Edilmiş Camii.....	133
Görsel 3.56 Kiliseden Çevrilen Yenice Camii'nin Doğu Duvarında Bazalt ve Tüflere Oyulmuş Haç İşareti.....	134
Görsel 3.57 Benliahmet Köyü Camii	134
Görsel 3.58 ve Görsel 3.59 Akyar Köyünde Bulunan Taş Değirmen ve Değirmenin Su Kanalı	135
Görsel 3.60 Değirmenin Üst Katında Bulunan Buğday ve Arpa Öğütme Aletleri	136
Görsel 3.61 ve 3.62 Benliahmet Köyünde Bulunan Taş Köprüler.....	137
Görsel 3.63 ve Görsel 3.64 Kars Çayı Üzerinde Benliahmet Demiryolu Güzergâhında Kurulmuş Çelik Köprü ve Kars Çayı'na Katılan Küçük Bir Dere Üzerinde Kurulmuş Çelik Köprü.....	137
Görsel 3.65 Selim Tren İstasyonu Gar Binası	139
Görsel 3.66 ve Görsel 3.67 Selim Tren İstasyonu Mal Deposu ve İşçi Barakası.....	139
Görsel 3.68 ve Görsel 3.69 Benliahmet Tren İstasyonu İşçi Barakası ve Su Deposu.....	140
Görsel 3.70 ve Görsel 3.71 Benliahmet Köyü Terekeme Mezarlığında İnsan Formu Verilerek İnşa Edilmiş Mezar Taşları	142
Görsel 3.72 ve Görsel 3.73 Benliahmet Köyü ve Yukarıkotanlı Köyünde Arapça Yazılı Mezar Taşı ile Cami Şekli İşlenmiş Mezar Taşı	143
Görsel 3.74 ve Görsel 3.75 Benliahmet ve Yukarıkotanlı Köylerinde Mezar Taşlarında Çarkıfelek ve Hayat Ağacı Simgeleri.....	144
Görsel 3.76 ve Görsel 3.77 Benliahmet Köyünde Ermeni Mezar Taşında Kullanılan Çarkıfelek Motifleri ve Günümüzde Bu Taşların Meskenlerde Temel Taşı Olarak Kullanımına Bir Örnek.....	144
Görsel 3.78 ve Görsel 3.79 Benliahmet Köyü Ermeni Mezarlığında Büyük Kayalıklardan Oluşan Mezar Taşları	145
Görsel 3.80 ve Görsel 3.81 Akyar Köyünde Üst Kısmı Tamamen Taşlarla Kapatılmış Olan Türkmen Alevi Mezarları.....	146
Görsel 3.82 ve Görsel 3.83 Yukarıkotanlı ve Koşapınar Köylerinde Mutfak Gereçlerinin Konulduğu Terek ve Küçe	149
Görsel 3.84 ve Görsel 3.85 Tuzlanıp Kurutulan Kaz ve Bulgurla Birlikte Servis Edilişi.....	151
Görsel 3.86 ve Görsel 3.87 Buğdayı Yarma Haline Getiren El Değirmeni (Kirkire) ve Yarmadan Yapılan Haşıl Yemeği	152
Görsel 3.88 ve Görsel 3.89 Repete Üzerine Yerleştirilen Hamur ve Tandırda Pişen Lavaş Ekmeği	153

Görsel 3.90 Umaç Helvasının Hazırlanışı	155
Görsel 3.91 Habiloğlu Süt Fabrikasındaki Sıcak Odalarda Kaşar Peynirlerinin Bekletilme İşlemi	156
Görsel 3.92 Kafkas Folklor Ekibi Kadın ve Erkek Giyimi	162
Görsel 3.93 Selim Benliahmet Köyü'nde Kürt Bir Kadının “Çalma” Adı Verilen Baş Bağlama Şekli	162
Görsel 3.94 Revan Türkleri-Karapapakları Geleneksel Giyim Şekli	163
Görsel 3.95 ve Görsel 3.96 Selim İlçesinde Kullanılan “Papak” Türleri ve Kış Aylarında Giyilen Keçeden Yapılmış Yelek.....	164
Görsel 3.97 ve Görsel 3.98 Kars Kafkas Halıları ve Benliahmet Köyünde Bulunan Halı Yastığı	167

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1.1 Selim İlçesinin Lokasyon Haritası (Kaynak: Harita Genel Müdürlüğü).....	1
Harita 1.2 Selim İlçesi Jeoloji Haritası (Kaynak: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü) 8	
Harita 1.3 Selim İlçesinin Topoğrafya Haritası (Kaynak: Harita Genel Müdürlüğü).....	12
Harita 2.4 Selim İlçesinin Arazi Kullanım Haritası (Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı)	88

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ

ADNKS	: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
Akt.	: Aktaran
°C	: Santigrat Derece
Çev.	: Çeviren
DMİGM	: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü
GB	: Güneybatı
KD	: Kuzeydoğu
km	: Kilometre
km ²	: Kilometrekare
m	: Metre
mb	: Milibar
mm	: Milimetre
MTA	: Maden Tetkik ve Arama
M.Ö.	: Milattan Önce
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
vd.	: ve diğerleri
°	: Derece
'	: Dakika
%	: Yüzde

ÖZET

Kültür konusu günümüzde pek çok disiplin tarafından ele alınmakta ve farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Bu yüksek lisans tez çalışmasında, coğrafya bilimi kapsamında farklı kültürel birikimlere sahip insan gruplarının ortaya çıkardıkları görünüm, doğal çevre-kültür çerçevesinde ve Selim ilçesi özelinde yorumlanmıştır.

Araştırma sahası olan Selim ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde Kars ili sınırları içerisinde yer almaktadır. İlçe 1830 m yükseklikte, sınırları basık dağlarla çevrili bir plato sahasında kurulmuştur. Yükseklik ve eğim şartları, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru azalmaktadır. 53 köy yerleşmesinden oluşan ilçedeki yerleşmeler, çoğunlukla düzlük alanlarda toplanmıştır. İlçenin en önemli su kaynağı, doğu-batı doğrultusunda uzanan Kars Çayı'dır. İlçenin yüksek bir konumda yer alması ve Sibirya Yüksek Basınç Merkezi'nin etkisiyle kış ayları oldukça soğuk geçmekte ve kış şartları uzun sürmektedir. Buna bağlı olarak yaz ayları ise serin geçmekte ve yaz mevsimi kısa sürmektedir. Sahanın topoğrafya ve iklim özellikleri, ilçede yapılan ekonomik ve sosyal faaliyetleri önemli derecede etkilemiş ve şekillendirmiştir.

Selim İlçesi, Kafkasya ve Anadolu arasındaki geçiş bölgesinde olması nedeniyle sürekli göçlere, savaşlara ve farklı insan gruplarının yaşam tarzlarına tanıklık etmiştir. Uzun yıllar süren etkileşimler ve doğal hayatın zorlu koşulları neticesinde yöreye özgü kültürel unsurlar meydana gelmiştir. Çalışmadaki amaç, doğu sınır bölgesinde yer alan Selim ilçesi kültürünün, coğrafyanın hangi faktörlerinden etkilendiğini ortaya koymak ve kültür-çevre etkileşimini inceleyip coğrafya ile ilişki kurabilmektir.

İlçeye bağlı köylerden Benliahmet, Sarıgün, Aşağı Kotanlı, Yenice, Koşapınar, Ağyar ve Eskigeçit köyleri ile Selim ilçe merkezi örneklem olarak seçilmiş ve bu yerleşmelerde yöre sakinleri ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Konu kapsamı çerçevesinde sahanın fiziki ve beşeri birçok unsurunun kültürel görünüm üzerinde etkili olduğu görülmüştür. İlçede yapılan tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin birçok görünümü şekillendirdiği ortaya çıkmıştır. Geçmişten günümüze kadar ilçeye yerleşmiş olan farklı kültür grupları, yaşadıkları çevreyi farklı algılayarak çeşitli kültürel coğrafi görünümün oluşmasına yol açmışlardır. İlçenin doğal ve beşeri özellikleriyle şekillenen bu çeşitli görünüm, incelenmeye ve araştırılmaya değer görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Görünüm, Selim İlçesi, Doğal Çevre, Etkileşim

SUMMARY

CULTURAL GEOGRAPHICAL VIEW OF KARS SELİM DISTRICT

Today, the subject of culture is handled by many disciplines and interpreted in different ways. In this master's thesis, the appearances of groups of people with different cultural backgrounds within the scope of geography are interpreted within the framework of natural environment-culture and in the Selim district.

Selim district, which is the research area, is located in the Erzurum-Kars Section of the Eastern Anatolia Region, within the borders of Kars province. The district was established at an altitude of 1830 m, on a plateau area surrounded by low mountains. Elevation and slope conditions decrease from northwest to southeast. The settlements in the district, which consists of 53 village settlements, are mostly concentrated in plain areas. The most important water source of the district is Kars Stream, which extends in the east-west direction. Due to the high location of the district and the influence of the Siberian High Pressure Center, the winter months are quite cold and last for a long time. Accordingly, the summer months are cool and short-lived. The topography and climatic characteristics of the area have significantly affected and shaped the economic and social activities in the district.

Due to the fact that Selim District is in the transition zone between the Caucasus and Anatolia, it has witnessed constant migrations, wars and the lifestyles of different groups of people. As a result of long years of interaction and the harsh conditions of natural life, cultural elements specific to the region have emerged. The aim of the study is to reveal which factors affect the geography of the culture of Selim district, located in the eastern border region, and to examine the culture-environment interaction and to establish a relationship with geography.

The villages of Benliahmet, Sarıgün, Aşağı Kotanlı, Yenice, Koşapınar, Ağyar and Eskigeçit and Selim district center were selected as samples and interviews were conducted with the local residents in these settlements. It has been revealed that agriculture and animal husbandry activities in the district have shaped many views. Different cultural groups that have settled in the district from past to present have different perceptions of the environment they live in and have led to the formation of various cultural geographical views. These various views, shaped by the natural and human characteristics of the district, were deemed worthy of examination and research.

Keywords: Cultural Landscape, Selim District, Natural Environment, Interaction

TEŞEKKÜR

Bu çalışmayı yapmam konusunda bana ilham veren, zorlandığım konularda destek olarak çalışmama farklı açılardan bakmamı sağlayan, her konuda yol gösterici olan ve öğrencisi olmaktan her zaman gurur duyacağım değerli danışman hocam, Prof. Dr. İhsan BULUT'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca yüksek lisans eğitimim boyunca bilgilerinden faydalandığım Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'ndeki değerli hocalarıma, tez savunmamda eleştirileri ve önerileri ile tezin son halini almasını sağlayan değerli hocalarım Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR ve Dr. Öğr. Üyesi Çağlar ÇAKIR'a teşekkür ederim.

Her türlü yardımına koşulsuz koşan ve desteğini benden hiç esirgemeyen doktora öğrencisi Berna ÖZOĞUL'a, yardımlarından dolayı değerli bölüm sekreterimiz Selda OKTAY'a, öğrenim hayatım boyunca her türlü deneyimlerinden faydalandığım, bugünlere gelmemi sağlayan ve çalışmamda büyük emekleri olan, babam İbrahim GÜRBÜZ'e, annem Nejla GÜRBÜZ'e ve canım kardeşlerime teşekkürü borç bilirim.

Saha çalışmalarım sırasında kapılarını bize tereddütsüz açan Habiloğlu Süt Sanayi sahibi Cahit HABİLOĞLU'na, ihtiyacım olan verileri benimle paylaşan Selim Belediyesi çalışanı İnşaat Mühendisi Alper DEMİR ve ziyaret ettiğim köylerde beni en güzel şekilde karşılayan, yardımlarını esirgemeyen ve görüşmelerimi sorunsuz bir şekilde yürütmemi sağlayan değerli yöre sakinlerine şükranlarımı sunarım.

ÖNSÖZ

Kültürel coğrafi görünüm, insanların mekân ile etkileşime girerek oluşturdukları görünümüdür. İnsanlar kültürel görünümeleri meydana getirirken doğal ve beşeri çevre unsurlarından etkilenmiş ve çevreyi şekillendirmişlerdir. ‘‘Selim İlçesinin Kültürel Coğrafi Görünümleri’’ isimli tez çalışmasında Selim ilçesindeki mevcut kültürel görünümeler üzerinde etkili olan faktörler *coğrafi görünüm* kapsamında ele alınmıştır.

Çalışmanın giriş bölümünde araştırma sahası ile ilgili bilgiler verilmeye çalışılarak araştırmanın amacı, kapsamı, sınırlılıkları ve yöntemi hakkında açıklamalar yapılmıştır. Bu bağlamda çalışma doğal coğrafi görünümeler, beşeri coğrafi görünümeler ve kültürel coğrafi görünümeler olarak üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde doğal görünümelerin kültürel görünümeler üzerindeki etkisini açıklayabilmek amacıyla, Selim ilçesinin yer yapısı ve yer şekilleri, iklim, bitki örtüsü, su kaynakları ve toprak özellikleri incelenmiştir.

Beşeri coğrafi görünümelerin ortaya konulduğu ikinci bölümde kültürel görünümeler üzerinde etkili olan ilçenin tarihi gelişimi, nüfus yapısı, yerleşme coğrafyası, ekonomik faaliyet türleri alt başlıklar dâhilinde ilçenin kültürüyle ilişki kurularak açıklanmaya çalışılmıştır. Selim ilçesinin yakın geçmişe kadar birçok topluma ev sahipliği yapması, nüfus yapısının değişmesi ve buna bağlı olarak yerleşme ve ekonomik faaliyet türlerinin çeşitlenmesi farklı kültürlerle ait unsurların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

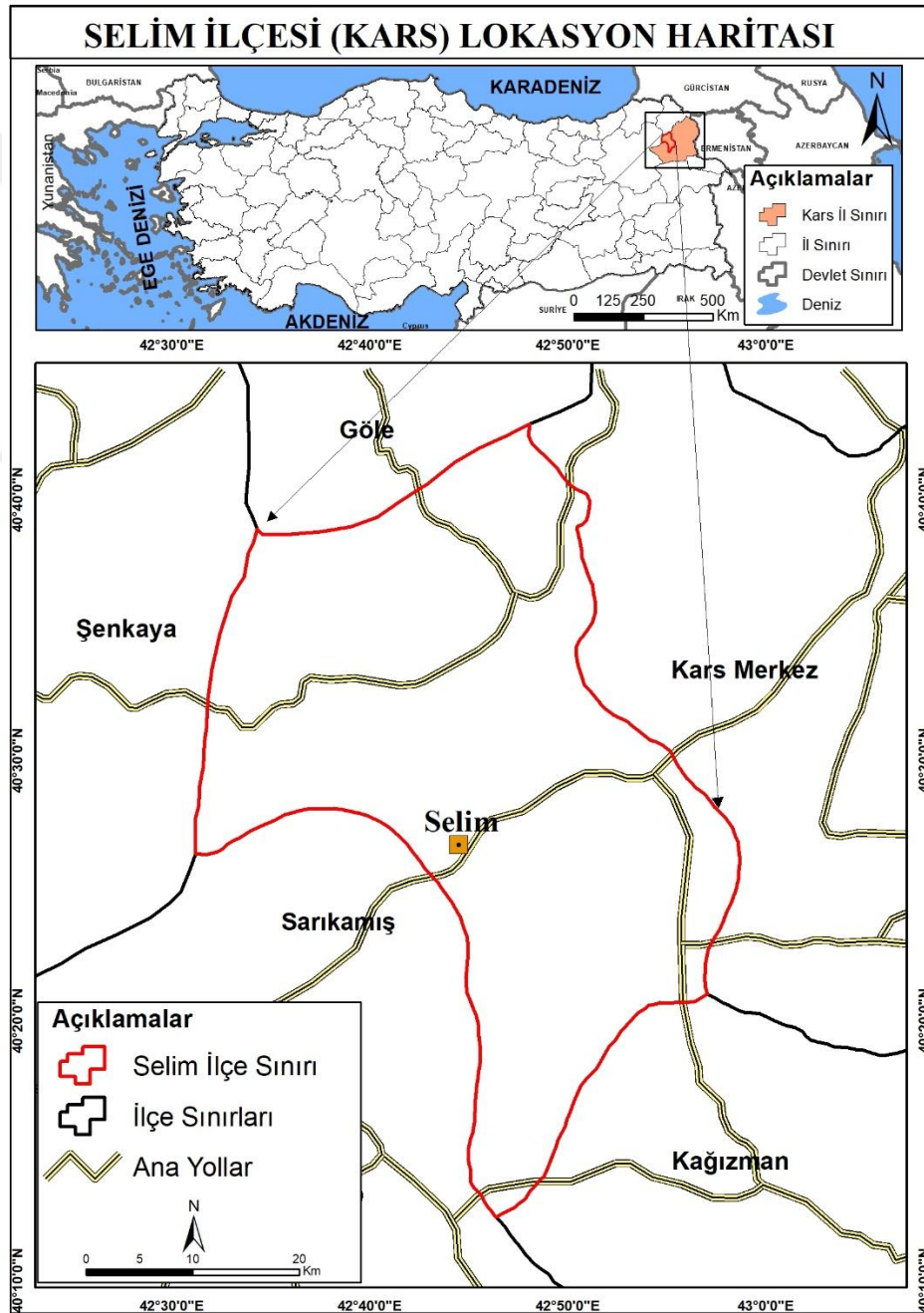
Çalışmamızın esas konusu olan kültürel coğrafi görünümeler, üçüncü bölümde ele alınmıştır. Görünümeleri oluşturan mesken yapıları, dini yapılar, değirmenler, köprüler, köy odaları, istasyonlar, mezarlıklar ve şehitlikler, beslenme kültürü, giyim-kuşam kültürü ve geleneksel el sanatları incelenerek bu görünümelerin doğal ve beşeri çevre unsurlarından ne şekilde faydalandıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde birinci ve ikinci bölümde açıklanan faktörlerle ilişki kurulmaya çalışılmıştır.

Farklı kültürlerle ev sahipliği yapan Selim ilçesinde coğrafi mekân ile etkileşimler sonucu ortaya çıkan kültürel görünümelerin ortaya konulması ve tanıtılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yalnızca somut kültürel unsurlar ele alınmış ve incelenmiştir. Geçmişten günümüze uzanan insan-çevre etkileşimi sürecinde yöre sakinlerinin kültürel birikimleri ve farklı kültürlerle olan etkileşimleri neticesinde ortaya çıkan görünümelerin, ilçenin doğal çevre özellikleri ile farklı toplumların kültürel özelliklerine göre şekillendiği dikkat çekmektedir.

GİRİŞ

1. Araştırma Sahasının Yeri ve Sınırları

Araştırma sahası olarak belirlenen Selim ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde Kars ili sınırları içerisinde yer almaktadır. Matematiksel olarak $42^{\circ} 28'$ ile $42^{\circ} 58'$ doğu boylamları, $40^{\circ} 41'$ ile $40^{\circ} 15'$ kuzey enlemleri arasında bulunmaktadır. İlçenin idari sınırlarına göre doğusunda Kars merkez ilçesi, batısında Şenkaya, kuzeyinde Göle, güneybatısında Sarıkamış ve Güneydoğusunda Kağızman ilçeleri yer almaktadır (Harita 1.1).

Harita 1.1 Selim İlçesinin Lokasyon Haritası (Kaynak: Harita Genel Müdürlüğü)

Doğal coğrafi sınırlarını ise kuzeybatısında Allahuekber Dağları (3120 m), kuzeyinde Tombul Tepe (3018) ve Kabak Dağı (3055 m), güneyinde Aladağ (3134 m), güneybatısında Ağadeve Dağı (2421 m), doğusunda Beştepeler (2060 m), Akbaba Dağı (2101 m) ve Kars Platosu, batısında Kumru Dağı (2844 m) ve Sarıkamış Ormanları oluşturmaktadır. İlçenin, Kars merkez ilçesine mesafesi 31 km civarındadır.

Selim ilçe merkezi ülkemizde nadir görülen ancak yöredeki yolboyu dokulu yerleşmelerden önemli birini oluşturmaktadır. D-957 nolu Erzurum-Kars Devlet Karayolu ve Erzurum-Kars Demiryolu yerleşmenin içinden geçmektedir.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Selim ilçesi, Kafkasya ile Anadolu arasındaki geçiş bölgesinde bulunması sebebiyle sürekli göçlere, savaşlara ve farklı insan gruplarının yaşam tarzlarına tanıklık etmiştir. İlçenin sık sık farklı devletler ve siyasi otoriteler arasında el değiştirmesi sonucu farklı dönemlerde ilçeye farklı kültürel gruplardan insanlar yerleşmiştir. Kültürel grupların, zamanla ilçenin doğal coğrafya şartlarına da uyum sağlaması ve mekân ile karşılıklı etkileşimler sonucu ilçeye özgü kültürel görünümler meydana gelmiştir. İlçenin kış aylarındaki sert iklim koşulları, insanların mesken yapılarını, beslenme şekillerini, giyim-kuşamlarını eğlence tarzlarını ve günlük yaşantılarını önemli ölçüde etkilemiştir. Ayrıca ilçedeki su kaynakları ve sulak alanların varlığı yerleşme tiplerini şekillendirmiştir.

İnsanlar sadece bulundukları sahanın coğrafi şartlarından etkilenmemiş aynı zamanda farklı coğrafi bölgelerde edindikleri kültürel birikimleri Selim ilçesinde de devam ettirerek bu birikimleri sahaya uyumlu olacak şekilde aktarmışlardır. Türk, Kürt, Ermeni, Rum, Rus, Eston, Alman ve Çerkes gibi farklı dönemlerde farklı kültürel grupların ilçeye yerleşmesi sonucu farklı görünümler meydana gelmiştir. Bu toplulukların çevreyi algılayış ve uyum sağlama biçimlerinin farklılık göstermesi sonucu ortaya çıkan kültürel çeşitlilik incelenmeye ve ön plana çıkarılmaya değer görülmüştür.

Çalışmada “Selim ilçesindeki kültürel görünümünün şekillenmesinde doğal ve beşeri coğrafya faktörlerinin etkisi nedir? İlçede yaşamış olan çeşitli kültürel grupların çevreyi algılamalarında meydana gelen farklılıkların kültürel görünüm üzerinde etkisi nedir? İnsanlar arasında meydana gelen etkileşimler kültürel görünümünü nasıl şekillendirmiştir?” sorularına yanıt aranmaktadır. Bu doğrultuda amaç, Selim ilçesi kültürünün coğrafyanın hangi faktörlerinden etkilendiğini ortaya koymak ve kültür-mekân etkileşimini inceleyip coğrafya koşulları ile ilişki kurabilmektir. Türkiye’nin kuzeydoğu sınır bölgesinde yer alan çalışma alanının, çetin iklim koşulları ve gelişmiş şehirlere olan uzaklığı nedeniyle kültürel unsurları

büyük şehirlere oranla önemli ölçüde korunabilmiştir. Bu çalışmayla nispeten izole olmuş ilçedeki unutulmaya başlanan ve doğa-insan etkileşimi sonucu ortaya çıkmış olan kültürel unsurların saptanması, tanıtılması, korunması ve devamlılığının sağlanabilmesi için farkındalık oluşabileceği düşünülmektedir. Ayrıca ilçedeki farklı kültürel grupların geçmişte birbirleri ve doğa ile etkileşime geçerek oluşturdukları görünüm, farklı kültürel grupların aynı sahada bir arada yaşayabileceğinin kanıtı olarak çok kültürlülüğün de ortaya konulabileceği amaçlanmaktadır. Günümüzde de bu durumun devam ettirilebilmesi, kültürel grupların birbirlerinden faydalanabilmesi, kültürel bütünleşmenin anlaşılabilirliğinin ortaya konulabilmesi ve bu durumun sürekliliğinin sağlanabilmesi için kültürel görünümlerin incelenmesine ihtiyaç duyulmuştur.

3. Araştırmanın Kapsamı

Çalışma alanı, Kars ilinde yer alan Selim ilçesinin tamamını kapsamaktadır. İlçe sınırları içerisinde bulunan Benliahmet, Sarıgün, Aşağı Kotanlı, Yenice, Koşapınar, Ağyar ve Eskigeçit köyleri başta olmak üzere farklı köylerde ve Selim ilçe merkezinde ön plana çıkan kültürel unsurlar ele alınmıştır. Bahsi geçen 7 köyün ön plana çıkmasının ve verilerin büyük kısmının köylerden toplanmasının sebebi, çeşitli toplulukları barındıran köylerin farklı kültürel unsurları ile ön plana çıkmaları ve ilçenin genel kültürel görünümü hakkında bilgi vermeleridir. Konu kapsamı çerçevesinde meskenler, giyim-kuşam kültürü, hayvancılık ve tarım teknikleri, beslenme ve gıda kültürü gibi gözlemlenebilen kültürel unsurlar araştırılmıştır. Bu unsurlar ile bölgenin doğal ve beşeri coğrafya özellikleri arasındaki ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında görüşmeler Selim ilçe merkezinde ve kırsal alanda yaşayan halk ile sınırlandırılmış ancak zaman kapsamı belirgin bir şekilde verilememiştir. Bunun nedeni kültürel unsurların uzun sürelerde sürekli olarak az çok değişime uğramış olmasıdır.

4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Selim ilçesinin kültürel görünümleri araştırılırken ilçenin tamamı, zaman kısıtlılığı ve maddi imkânsızlıklar nedeniyle çalışma kapsamına alınamamıştır. Bu nedenle örneklem olarak seçilmiş belirli köylerden veriler toplanmış ve çalışmalar bu köylerde sürdürülmüştür. Yöre sakinleri ile yapılan görüşmelerde karşılaştığımız kültürel dinamiklerin yok olmaya başlaması, geleneksel mimarinin hızla yok olması, kalanların ise bakımsız ve yıkıntı halinde olması insan-mekân etkileşimini incelememiz açısından bariz engeller oluşturmıştır.

5. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada, Selim ilçesi kültürel coğrafi görünümüne göre ele alınmış ve konu kapsamı çerçevesinde araştırmanın sınırları belirlenmiştir. Bu konuda bulgulara ulaşabilmek amacıyla geniş çaplı literatür taraması yapılarak çeşitli yazılı kaynaklardan yararlanılmıştır. Selim ilçesini ele alan çalışmalar incelendiğinde mimarlık, edebiyat ve ziraat alanlarında araştırmalar yapıldığı tespit edilmiştir.

Yapılan literatür çalışmaları ile elde edilen bilgiler ışığında ziyaret edilecek lokasyonlar saha ziyaret edilmeden önce belirlenmiş, kültürel çeşitlilik açısından öne çıkan köyler ve veri temin edilecek kurumlar tespit edilmiştir. 2021 yılı haziran ayında saha ziyaret edilerek gezi-gözlem metodu uygulanmıştır. İlçenin kültür envanteri, yetiştirilen tarım ürünleri, hayvancılık faaliyetleri, nüfus verileri ile ilgili yerel idarelerden ve kamu kurumlarından çeşitli veriler temin edilmiştir. Kültürel görünümleri ortaya koyabilmek amacıyla Selim ilçesinin çeşitli köylerinde ve ilçe merkezinde yaşayan yöre sakinleri ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yöre sakinlerinin yaşayış tarzı gelenek ve görenekleri incelenmiş, çeşitli sorular yöneltilerek kültürel unsurları hakkında bilgilere ulaşılmıştır.

Saha çalışmalarından elde edilen bilgiler ve verilerden yararlanılarak sahanın iklim ve nüfus özellikleri ile ilgili tablo ve grafikler oluşturulmuş ve yorumlanmıştır. Lokasyon, Jeoloji, topoğrafya ve arazi kullanımı ile ilgili haritalar ArcGIS 10.5 programı ile veri tabanı oluşturularak hazırlanmıştır. Meskenlerin krokisi ise AutoCAD programı yardımıyla çizilmiştir. Sahada yapılan görüşmelerden elde edilen bilgiler ile coğrafyanın ilişki kurma özelliği kullanılarak mekân ve insan arasındaki ilişki, kültür yoluyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın son bölümünde Selim ilçesinin kültürel görünümleri hakkında değerlendirmeler yapıp, benzerlik ve farklılıklar ile bütünleşmeler tespit edilerek dar sahalı kültürel kalıpların ortaya konulması ve bunların yaşatılarak sürdürülebilmesi ve çeşitli açılardan değerlendirilmesi için önerilerde bulunulmuştur.

6. Araştırma Sahası İle İlgili Yapılmış Çalışmalar

Araştırma sahası ile ilgili çalışmalar, çalışmaya başlanmadan önce saha hakkında bilgi sahibi olmamız açısından önem taşımaktadır. Araştırmamız için kaynak oluşturan bu araştırmalar çalışmamız için ışık olmuştur.

POLAT (2014), ‘‘Selim İlçe Merkezi’nin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası’’ isimli yüksek lisans tez çalışmasında Selim ilçesinin fiziki ve beşeri coğrafya özellikleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada doğal ve beşeri coğrafya unsurları arasında bağlantı kurulmuştur. Sahada yapılan incelemeler sonucu çeşitli problemlere dair çözüm önerileri sunulmuştur.

Ancak çalışmada konu kapsamı gereği ilçenin kültürel coğrafyasının ele alınmamış olması, çalışmamız ile ayrılan en önemli farklılığı ortaya koymaktadır.

KARAGEÇİ ve ÖZGÜL (2019), ‘‘*Kromlekli Yapılara Kars’tan Bir Örnek: Baykara Mezarlığı*’’ isimli makalede yörenin Kafkasya ile Anadolu arasındaki sınır bölgesinde yer almasından dolayı geçmişten beri göçer gruplara ev sahipliği yaptığından bahsedilmiş ve Selim ilçesi Baykara köyünde Kafkasya’ya özgü olan kromlekli mezar yapıları ait bulgulardan bahsedilmiştir. Yörede hem Kafkasya hem de Anadolu’ya ait kromlekli mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Köyde bulunan mezar alanının toplu bir mezar yeri veya tören alanı olabileceği öne sürülmüştür.

ARSLAN (2015), ‘‘*Kars’ın Selim İlçesinde Bulunan Koç Heykeli Formlu Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri*’’ isimli makalede Selim ilçesine bağlı Kamışlı köyünde koç başlı mezar buluntuları incelenmiştir. Türklerin yayıldığı sahalarda görülen koç başlı mezarların muhtemelen Karakoyunlu veya Akkoyunlu Devletleri döneminden günümüze ulaştığı öne sürülmüştür. Bu mezar taşı üzerinden koç figürünün Türk topluluklarındaki yeri ve önemi anlatılmıştır.

HATEMOĞLU (1996), ‘‘*Kars’ın Selim İlçesi Yenice Köyünde Noyruz Bayramı*’’ isimli makale çalışmasında eski bir Rum köyü olan Yenice köyünde kutlanan nevrüz bayramı ile ilgili bilgiler verilmiştir. Çalışma ön hazırlık yapılmadan yazılmış ve yazarın köyde geçirdiği sürede edindiği bilgiler ışığında ortaya çıkmıştır. Nevruzda gerçekleştirilen ritüeller, kültürel faaliyetler ve kullanılan yerel isimlendirmeler ilk kez kullanılmıştır.

ASLAN (2018), ‘‘*Selim İlçesinin Tarihine Kısa Bir Yolculuk*’’ isimli makalesinde ilçenin Akkoyunlulardan Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna kadar geçen süredeki siyasi tarihinden kısa bir şekilde bahsedilmiştir. Çalışmada, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı, Gürcü Prenslükleri, Safeviler ve Çarlık Rusya hâkimiyetlerinden bahsedilmiştir. Bu süreçte yaşanan Ermeni mezalimlerine de değinilmiş ve geçmişte bölgede yaşayan Türklerin durumları hakkında bilgiler verilmiştir.

ÖNER (2014), ‘‘*Kars-Selim İlçesi Tarım Topraklarının Verimlilik Durumunun Toprak Analizleriyle Değerlendirilmesi*’’ isimli yüksek lisans tez çalışmasında 48 farklı toprak örneği üzerinde analiz yapılmıştır. Bu analizlerin yapılmasının amacı, tarım topraklarını verimli bir şekilde kullanabilmek ve doğru gübreleme tekniklerini ortaya koyabilmek olmuştur. Selim ilçesi toprak özellikleri incelenmiş ve bazı elementlerin yetersiz olduğu tespit edilmiştir. Bu elementlerin ise doğru gübre kullanımı ile giderilebileceği öne sürülmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞAL COĞRAFI GÖRÜNÜMLER

İnsan ile çevre arasındaki ilişkiyi kültür coğrafyası açısından anlamak ve yorumlamak için çalışılan sahanın doğal coğrafi yapısını incelemek gerekmektedir. Kültürün ortaya çıkması ve gelişebilmesi, bulunduğu mekânın doğal çevre unsurları ile etkileşimi ile alakalıdır. Kültürün doğmasında ve şekillenmesinde temel etken olan doğal çevre, doğal coğrafi görünümeler başlığı altında değerlendirilmiştir.

Çalışmada kültüre etki eden doğal çevre unsurları, coğrafya bilimi kapsamında; yer yapısı ve yer şekilleri, iklim, doğal bitki örtüsü, sular ve toprak şekilleri olmak üzere beş ana başlık altında incelenmiştir. İncelenen bu başlıklar, yöre insanının doğal çevre ile mücadelesini ve ürettiği çözümleri günlük yaşamına uyarlaması açısından önem arz etmektedir.

1.1. Yer Yapısı ve Yer Şekilleri

İnsanın doğayla iç içe süren birlikteliğini somut bir şekilde ortaya koyan kültürel coğrafi görünümeler, bulundukları sahanın doğal coğrafya unsurları olan yer yapısı ve yer şekilleri ile karşılıklı etkileşim sonucu ortaya çıkmıştır. Fiziki yapının ve yeryüzü şekillerinin çeşitli olduğu ülkemizde bölgeden bölgeye değişen yer yapısı ve yer şekilleri, farklı bölgelerde yaşayan insanlar için farklı etkileşimler doğurmuş ve bunun sonucunda bölgelere özgü görünümeler ortaya çıkmıştır. Bölgenin veya yörenin yer yapısı ve şekilleri ile olan etkileşim sonucunda ortaya çıkan ürünler kültürel coğrafi görünümelerin bir parçasını oluşturmuştur.

Çalışma alanı olan Selim ilçesinin yer yapısı, insanların kullandıkları basit malzemelerden, barındıkları çeşitli mesken yapılarına kadar birçok alanda beşeri görünümeleri belirleyen temel etmen olmuştur. Sahaya göre çeşitlilik gösteren yer yapısı, kültürel görünümelerin de buna paralel olarak çeşitlenmesini sağlamıştır. Yer yapısı ve yer şekilleri ise, yerleşmelerin yerlerinin belirlenmesinde, arazi kullanımında, sanayi, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde ve ulaşım yollarının niteliklerinin ve güzergâhlarının belirlenmesinde önemli bir paya sahiptir.

Çalışma alanının yer şekillerini ele almadan önce Doğu Anadolu Bölgesi'nin yer yapısı hakkında bilgi verme ihtiyacı doğmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde birçok farklı jeolojik formasyon görülmektedir. Bu formasyonlar içerisinde ayrı bir yapı sunan Kars

Bölgesi'nin en yaşlı birimlerini metamorfitler oluşturmakla birlikte, bölgede Paleozoik yaşta gnays, mikaşist, granit, meta-volkanitler ve mermer gibi kayaç türlerine rastlanmaktadır.¹

Selim ilçesinde dar bir alanda Kuvaterner yaşlı alüvyon, eski alüvyon ve alüvyon yelpazeleri görülmektedir. Bu formasyon genellikle Kekeç Çayı ve çevresinde yayılış göstermiştir. Sahada yayılış gösteren bir diğer formasyon türü de Pleistosen yaşlı çakıl-kum ve volkanik bir tür olan andezitlerdir. Andezitler genellikle ilçenin Sarıkamış sınırına yakın alanlarda yoğunluk oluşturmuştur. İlçenin doğu kısmında Kars Ovası'na doğru uzanan alanda Üst Pliyosene ait piroklastik kayaçlar çökelmiştir. Kuzeybatıda Pliyosene ait tuf ve aglomeralar ile yine bu bölgede Üst Miyosene ait bazaltlar çökelmiştir (Harita 1.2).

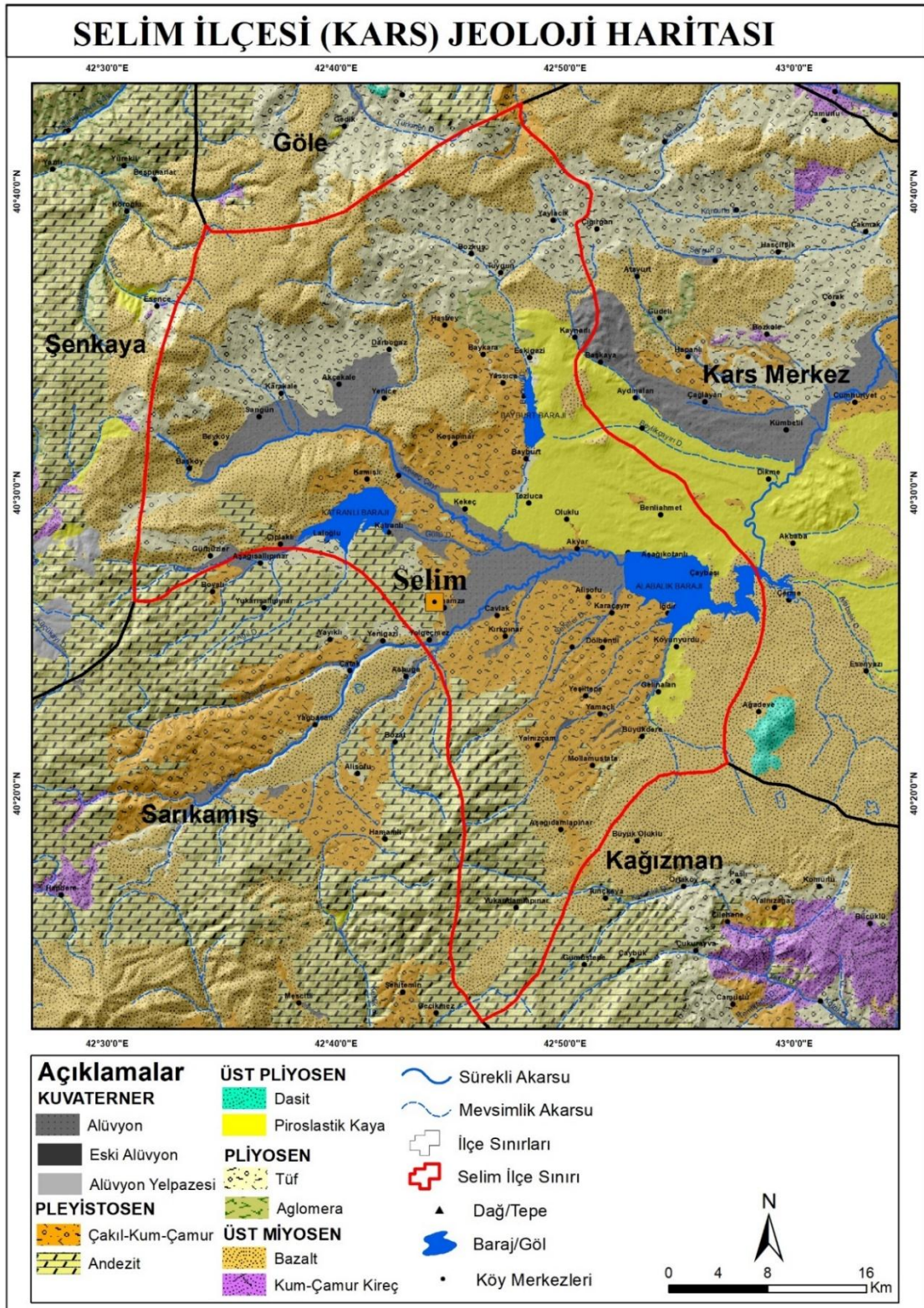
Çalışma sahasında Allahuekber sıradağları, tek kütle halinde oluşan volkanik dağlar ve çevresinde volkanik malzeme ile örtülü platolar dikkat çekmektedir. Üzerinde volkanik dağların şekillendiği, ortalama yükseltisi 1500-2000 m olan platolar, Kars'ın en belirgin birimleridir. Platolar, volkanik dağların geçmişte (Pliyosen sonu- Pleistosen başı) aktif duruma geçerek, çoğunlukla tuf ve piroklastik maddelerden oluşan malzemelerin çevredeki alçak alanları doldurması, daha sonra bu örtünün üzerini bazalt lavlarının kaplanması ve akarsular tarafından derin bir şekilde yarılmaları ile oluşmuşlardır.² Erzurum-Kars Platosu ise, üst üste yığılmış geniş alanlı ve kalın volkanik formasyonların (ignimbirit, bazalt ve tuf örtüleri gibi) vadilerle yarılmaları sonucu oluşmuştur.³

Selim Platosu üzerinde geniş alanlara yayılmış olan tortul kayaçlar ve volkanik dağlardan çevreye yayılan piroklastik malzemeler, insanlar tarafından çeşitli alanlarda kullanılmıştır. Yakın çevreden temin edilen siyah bazalt, andezit ve tuf gibi malzemeler meskenlerde, tarım aletlerinde, mezar taşlarında ve dini yapılarda kullanılmıştır. İşlenmesi kolay ve yapısı sağlam olan bazalt taşları özellikle meskenlerin duvarlarında kullanılmıştır. Meskenlerde ve meskenlerin sınırını belirlemek için yapılan duvarlarda (çeperlerde) bazalt taşları ile birlikte tüflerden de yararlanılmıştır. Tüflerin kullanımı özellikle mezar taşlarında ön plana çıkmaktadır. Tüfün şekillendirilmesi bazalt taşına nazaran daha kolay olduğundan bu yapılarda en fazla kullanılan mezar taşı olarak yerini almıştır. İlçe arazisinde küçük parçalar halinde yayılmış keskin kenarlara sahip olan sileks (sarı çakmak taşları) ve siyah volkan camı (obsidyen taşları) ise ekinleri sapından ayırmak için kullanılan *gem* (döğen/düven) aletlerinde kullanılmıştır (Görsel 1.1. ve 1.2.).

¹ Perinçek vd. akt. Şaroğlu ve Güner, 1981: 40.

² Yılmaz, 1997: 131.

³ Hoşgören, 2013: 8.

Harita 1.2 Selim İlçesi Jeoloji Haritası (Kaynak: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü)

Görsel 1.1 ve Görsel 1.2 Koşapınar Köyünde Volkan Camı ve Sarı Çakmak Taşının Yörede Gem Denilen Döğen Aletinde Kullanımı

III. Jeolojik zamanın ortalarından itibaren ülkemizde faylanma ve epirojenik hareketler önem kazanmaya başlamış, dağ kuşakları dışındaki sert kütleler, faylarla parçalanarak bloklar halinde çökmüştür. Özellikle kuzey-güney yönünden sıkışmaya uğrayan Doğu Anadolu'nun kabuk tabakası parçalanmış, kabuk tabakası bloklar halinde yer yer çökmüş ve kırık hatlar boyunca çöken bloklar üzerinde çukur sahalar (graben) oluşmuştur.⁴

Doğu Anadolu Orta Miyosen'de kıta-kıta çarpışması ile değişen tektonik rejime bağlı olarak yeni bir morfolojik gelişim içine girmiştir. Peneplen ve peneplene yakın paleocoğrafya ile başlayan bu dönemde jeomorfolojinin şekillenmesinde tektonik ve ona bağlı olarak gelişen volkanizma etkin olmuştur.⁵ Bu tektonik ve volkanik hareketler sonucu şekillenen Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde KD-GB doğrultulu dağ dizileri, havzalar ve oluklar meydana gelmiştir.⁶ Kuzeydoğu Anadolu sınırları içerisinde bulunan Kars Bölgesi, kuzeyden ve batıdan Pontidler-Anatolidler doğu uzantıları ve Çoruh çöküntüsü, güneyden Aras çöküntüsü ve doğudan Küçük Kafkasya ve Büyük Kafkasya yükselimi arasına sıkışmış bir plato görünümüne sahiptir ve yüzeyi volkanik unsurlarla kaplanmıştır.⁷

⁴ Atalay, 2011: 11

⁵ Şaroğlu ve Güner, 1981: 47.

⁶ Atalay ve Koçman, 1978: 46.

⁷ Ercan vd, 1987 : 46.

Selim ilçesinin morfolojik unsurlarını Erzurum-Kars platosunun bir parçası olan Selim Platosu ve ilçenin genellikle çevresinde konumlanan dağlar oluşturmaktadır (Harita 1.3). İlçenin deniz seviyesinden yüksekliği 1830 m'dir. Allahuekber Dağları'ndan Şenkaya ilçesine doğru arazi arızalı bir yapı sunmaktadır. Bu engebeli ve yüksek sahada ekonomik bir faaliyet olan yaylacılık da artmaktadır. Başköy ve Karakale köyleri arasındaki yaylalarda yükselti 2400-3000 m arasında değişmektedir. Şenkaya ilçesi sınırından Göle ilçesi sınırına doğru gidildiğinde yükselti devam etmekte, Hasbey-Yaylacık köyleri arasında 2100-2700 m arasında yükselti basamakları değişmekte ve bu sahada akarsular tarafından derince yarılan vadiler görülmektedir. Selim-Kars sınırı boyunca yükselti azalmakla birlikte arazi ova görünümünü kazanmaktadır. Kars Platosu sınırından Kağızman ilçesine doğru tekrar arazi arızalanmakta, yükselti Oluklu köyü ve Sarıkamış ilçesine komşu Yalnızçam köyü arasında 2000-2500 m arasında değişmektedir. Selim ilçesinin kuzey, güney ve batı kesimleri dağlarla çevrili iken iç kısımları düzlüklerden oluşmakta ve bu düzlükler Kars'a doğru uzanmaktadır.

Selim Platosu: Kars'tan Selim ilçesine doğru uzanan platoya, Kars Düzü veya Taht Düzü denilmekte, bu ilçeden Allahuekber Dağı eteklerine kadar olan kısma ise Çukur (Ağaçkale Düzü) denilmektedir.⁸ Selim ilçesi, Taht Düzü ile Ağaçkale Düzü üzerinde kurulmuş ve günümüzde Selim Platosu olarak adlandırılmıştır. Kars Platosu'nun bir uzantısı olan Selim Platosu, Kars'ın en sade topoğrafyaya sahip ve geniş bir alanda yayılan düzlük sahasıdır. Plato, volkanik unsurlarla kaplanmış ve kalın bir toprak örtüsüne sahiptir. Platonu oluşturan alüvyonlar ince kil, çakıl ve ara katkılı litolojik yapı ile ortalama 200 m kalınlığa sahiptirler.⁹ Platonun volkanik unsurlardan oluşması ve gelişmiş toprak özelliği göstermesi, tarım için elverişli koşullar oluştursa da düşük sıcaklık değerleri nedeniyle tarım faaliyetleri fazla gelişmemiştir. Tarım faaliyetleri çok gelişmemiş olsa da, Kars'ın en düzlük sahalarından birini oluşturan Selim ilçesinde tarım için kullanılan araziler geniş bir alana yayılmış ve düzlüklerin bir kısmı meralara ayrılmıştır.

Selim Platosu, Sarıkamış'tan itibaren Kars Çayı'nın kolları tarafından derin bir şekilde yarılmış ve Kars Çayı Vadisi'ni oluşturmuştur. Kars Çayı'nı takip eden bu alana Selim - Kars Oluğu da denilmektedir. Platonun birçok yerinde yöre sakinlerinin "*palçık*" dedikleri geniş bataklıklar bulunmakta ve bu alanlar Mayıs-haziran aylarında artan yağışlarla göl halini alırken, yağışın azaldığı kurak dönemlerde bataklık halini almakta ve kış aylarında ise donmaktadır. Cilli Göl (Otlı Göl), Danaboğan Çayırı ve Göygözün Çayırı gibi yerel isimlendirmeler yapılmış sulak alanlar, yılın büyük bir bölümünde bataklık halindedir ve bu

⁸ Saraçoğlu, 1989: 318.

⁹ Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019: 41.

alandaki çayırlar gür ve uzun olmalarıyla bilinir. Yöre sakinleri bu çayırlardan kış aylarında hayvanlarını beslemek amacıyla yararlanmaktadır. Ancak son zamanlarda iklim şartlarının değişmeye başlamasıyla Cilli Göl de dâhil olmak üzere bataklık alanların büyük bir kısmı kurumuştur.

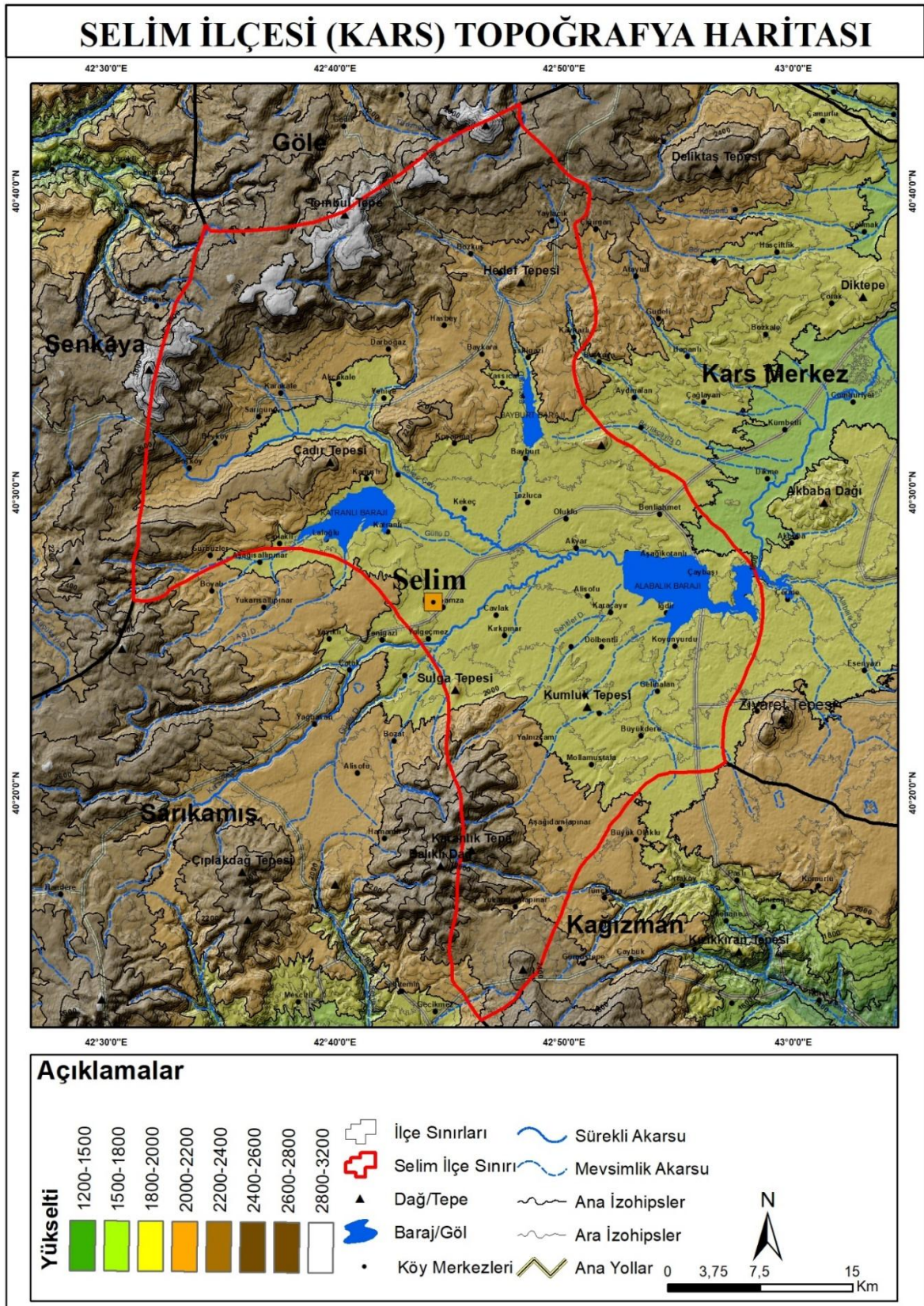
Allahuekber Dağları: Selim Platosu'nun batısında Kekeç Çayı'nın güneyinde 2844 m yüksekliğe sahip *Kumru Dağı* yükselmektedir. Kumru Dağı'ndan kuzeydoğuya doğru Allahuekber Dağları uzanmaktadır. Orojenez ile oluşmuş olan bu dağlar, 3120 m yüksekliğe sahip kıvrım dağlarıdır. Bu sıradağ Bardiz (Gaziler Bucağı) üstünden başlayarak, kuzeydoğuda Kızılgedik Geçidi'ne doğru yüksek ve devamlı bir sırt halinde uzanmaktadır.¹⁰ Bu silsile Erzurum ile Kars arasındaki coğrafi sınırı oluşturmakta ve 2500 m' de çayır formasyonun yayıldığı, saf sarıçam ormanlarının 2700 m'de orman oluşturduğu alan özelliği taşımaktadır.¹¹

Allahuekber Dağları'ndan Selim İlçesi'ne doğru daha alçak ve basık dağ kütlelerinin uzandığı alandan sonra arazi ova görünümüne kavuşmaktadır. Bu kütlelerden Eskigeçit köyü yakınlarındaki **Döşkaya Kayalıkları**, Selim ilçesinin geçmişinde tarihi ve coğrafi açıdan büyük rol oynamıştır (Görsel 1.3). 2280 m yüksekliğe sahip olan kütle, ilçenin düşmanlara karşı savunulduğu önemli alanlardan biri olarak geçmişte ilçenin bulunduğu bölgeye adını da vermiştir. Bazalttan oluşan kayalıklar, Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde savaşı sahne olan ilçenin tek kalesi olma özelliğine sahiptir. Kayalıklardan oluşan kale ince, uzun ve genellikle düz bir yapı teşkil etmektedir.

Allahuekber Dağları ve çevresinde rölyefin etkisi ile yağış değerleri artmakta ve ilçenin diğer alanlarına göre daha gür çayırlar ve bitki çeşitliliği karşımıza çıkmaktadır. Meralar için uygun şartların bulunduğu bu alanlarda hayvancılık daha fazla gelişmiştir. Selim Platosu'na açılan farklı yükseltilerdeki köyler vadi içlerinde, dağ eteklerinde ve diğer düz alanlarda yoğunlaşmıştır. Allahuekber Dağları, aynı zamanda ilçedeki yaylaların yoğunlaştığı en önemli dağ silsilesidir. Sarıgün, Hasbey, Dikmen, Bozkuş ve Yaylacık yaylaları ilçenin en önde gelen yaylarıdır. Bu yaylaların bulunduğu sahalar, çok engebeli olmamakla birlikte hayvancılığın gelişmesinde çok önemli paya sahiptir.

¹⁰ Saraçoğlu, 1989:38.

¹¹ Tetik, 1986: 16.

Harita 1.3 Selim İlçesinin Topoğrafya Haritası (Kaynak: Harita Genel Müdürlüğü)

Görsel 1.3 Eskigeçit Köyü Yakınlarındaki Allahuekber Dağları'ndan Selim İlçesine Doğru Uzanan Döşkaya Kayalıkları-Döşkaya Kalesi

Aladağ: İlçenin güneyinde bulunan 3136 m yüksekliğe sahip Aladağ, tek kütle halinde yükselmiş volkanik bir dağdır. Bu dağ, plato üzerinde yaklaşık 75-80 km² alan kaplar ve ortalama plato düzeyinden 950 m daha yüksek bir zirveye ve radyal drenaj ağı ile kısmen aşındırılmış bir koni şekline sahiptir.¹² Üzerinde iki çıkış merkezi olan bu dağın, zirve bölgesi oldukça eğimli yamaçlardan oluşmaktadır. Bazı kesimlerinde lav akıntılarını görmek mümkündür. Yamaç topoğrafyası oldukça sade olmakla birlikte 2400 m'den sonra orman ve ağaç katı tamamen ortadan kalkmaktadır.¹³ Aladağ çevresindeki köylüler dağın birçok yerini yayla olarak kullanmaktadır. Bu yaylalardan biri de Aşağıdamlapınar köyünün yaylası olan Çepik Yaylası'dır.

Akbaba Dağı: Selim ilçesinin doğusunda Akbaba ve Dikme köyleri arasında yer almaktadır. Zirvesi 2101 m olan, andezitik ve riolititik volkanitlerden oluşan volkanik dom özelliğini taşımakta ve üzerinde, farklı yükselti değerlerinde çok sayıda tepe yer almaktadır.¹⁴ Akbaba Dağı çok engebeli olmadığı için üzerinde kalın bir toprak tabakası oluşmuştur. Aynı zamanda bu alan çok sulak olmasından dolayı bol ot ve çayır bitki örtüsü ile kaplanmıştır. Çevredeki köyler bu alanları mera olarak kullanmaktadır.¹⁵

¹² Keskin, 1998: 150.

¹³ Yılmaz, 1997: 129.

¹⁴ Demir, 2014: 27.

¹⁵ Saraçoğlu, 1989: 312.

Ağadeveler Dağı: Akbaba Dağı'nın hemen güneyinde bulunan ve yine volkanik dom özelliği taşıyan 2420 m yüksekliğe sahip Ağadeveler Dağı'nın zirvesi Ziyaret Tepesi olarak adlandırılmaktadır. Ağadeveler, bitişik yapısı ve iki zirveden oluşması nedeniyle yöre insanın ilgisini çekmiş ve bazı kültürel hikâyelere konu olmuştur (Görsel 1.4).

Görsel 1.4 İki Zirveden Oluşan Ağadeve Dağlarının Selim Platosundan Görünüşü

İlçenin yer şekillerinden ön plana çıkan basık koni biçimindeki dağları, tepeleri ve platoları yöre sakinlerinin kültür yapısını etkilemiş ve şekillendirmiştir. Selim platosu üzerindeki düz sahada toplu ve yol boyu yerleşmeleri ortaya çıkmış, ulaşım ağı gelişmiş ve bunun sonucunda kültürel çeşitlilik artmıştır. Kültürel çeşitliliğin arttığı yerlerde kültürel etkileşimler de yaşanmış ve farklı kültürel görünümeler ortaya çıkmıştır. İlçenin kuzeyinde bulunan engebeli sahalarda ise yerleşmeler birbirinden uzak ve dağınık bir hal almıştır. Bu sahalara ulaşımın daha zor olması, kültürel etkileşimlerin de çok fazla gelişmemesine sebep olmuştur. Ancak engebeli sahalarda yoğunlaşan yaylacılık ve hayvancılık faaliyetleri oldukça önem kazanmış ve kültürel bir değer olarak ön plana çıkmıştır.

İlçedeki tepelik ve dağlık alanlara dağ kültü inanışının devamı niteliğinde çeşitli anlamlar da yüklenmiştir. Platoda sivrilen dağlık ve tepelik alanların bazıları türbe olarak kullanılmakta, dua etmek ve dilek dilemek amacıyla ziyaret edilmektedir. Eski Türk inancının bir parçası olan dağ kültü inancı yöre sakinleri tarafından yeni vatanlarında da devam

ettirilmiştir.¹⁶ Kısacası yer şekilleri, ilçenin kültürel yapısını şekillendiren ve aynı zamanda insanlar tarafından ihtiyaçlar doğrultusunda şekillerin fonksiyonel bir şekilde kullandığı alanlar haline gelmiştir.

1.2. İklim Özellikleri

Dünya'nın herhangi bir yerinde uzun bir zaman periyodunda belirli aralıklarla ölçülen ve gözlenen hava olaylarının ve özelliklerinin ortalama ifadesine iklim denilmektedir.¹⁷ Bir yerin iklim özelliklerinin oluşabilmesi sıcaklık, yağış, basınç, rüzgâr, nem, bulutluluk gibi hava olayları ile genel hava dolaşım sistemleri gibi etmenlere bağlıdır.

İnsanın yaşama yerinin tercihinde, hayatını geçireceği coğrafyayı seçiminde en büyük etkilerden birisi iklimdir.¹⁸ İnsanlar yaşamlarını devam ettirebilmek için iklim şartlarının uygun olduğu alanlara yerleşir ve insanların tüm faaliyetleri bulundukları bu alanın iklim özelliklerine göre şekillenir. Özellikle tarım ve hayvancılık kültürü, mesken kültürü, giyim kuşam kültürü ve beslenme kültürü önemli derecede iklim şartlarının tesiri altında ortaya çıkmıştır. İklim özellikleri, bölgeden bölgeye ve yöreden yöreye değişmesi sebebiyle, farklı alanlar arasında kültürel çeşitlilikler meydana gelmiştir. İklimin tesir ettiği bu kültürel çeşitlilik, Selim ilçesinde de farklı özellikleriyle ön plana çıkmaktadır.

Selim ilçesinin iklimini yorumlayabilmek amacıyla öncelikle Doğu Anadolu Bölgesi üzerinde etkili olan hava kütlelerini ve basınç merkezlerine değinmek gerekmektedir. Bölge, kış aylarında Sibirya Yüksek Basınç Merkezi (karasal polar-cP) ve İzlanda Alçak Basınç Merkezi (denizel polar-mP) hava kütlelerinin etkisi altında kalmaktadır. Sibirya Yüksek Basınç Merkezi'nin bölgede etkili olduğu dönemlerde yüksek basınç koşulları nedeniyle gökyüzü çoğunlukla açıktır ve yağışlar görülmez. Şiddetli soğuk hava şartları etkisini arttırmakta ve hayatı olumsuz etkilemektedir. Bölge yaz aylarında ise Basra Alçak Basınç Merkezi etkisi altında kalmaktadır. Bu dönemde cP ve mP hava kütleleri kuzeye doğru çekilirken karasal tropikal (cT) ve denizel tropikal (mT) hava kütleleri bölge üzerinde etkili olmaktadır. Bu aylarda hava, sıcak ve nispeten kurudur.¹⁹

Selim ilçesinin bulunduğu sahada etkili olan basınç merkezleri, denize olan uzaklığı, deniz seviyesinden oldukça yüksek bir konumda bulunması (1830 m) ve günlük/yıllık amplitüd değerinin fazla olması sebebiyle, ilçede karasal *Doğu Anadolu Termik Rejim Tipi*²⁰ özellikleri görülmektedir. İklim tasniflerine göre Kars'ta AYDENİZ ve DE MARTONNE

¹⁶ Boratav, 2020: 52.

¹⁷ Şahin, 2006: 115.

¹⁸ Baykara, 1997:955.

¹⁹ Atalay vd., 1984: 34-35.

²⁰ Yılmaz F. K., 2013: 628.

tasnifine göre yarı nemli iklim tipi görülürken, ERİNÇ'e göre *step-nemli arası bir iklim* ve Thornthwaite'a göre de *yarı kurak-az nemli iklim tipinin* etkili olduğu tespit edilmiştir.²¹ Yaz ayları kısa ve serin olmakla birlikte kısmen yağış almaktadır. Kış ayları ise uzun ve şiddetli soğuk hava şartlarının etkisi altında kalmaktadır. Bu bakımdan Erzurum-Kars Bölümü, yurdumuzun en soğuk bölümünü oluşturur ve kış mevsimi, yılın yarısına yakın bir kısmını kaplar.²²

Selim ilçesinin iklimi hakkında yorum yapabilmek için iklim elemanlarının sırasıyla ele alınması gerekmektedir. Çalışma alanına en yakın mesafede bulunan Selim (1860 m), Sarıkamış (2102 m), Kars (1795 m), Kağızman (1349 m), Göle (2006 m) ve Şenkaya (1846 m) Meteoroloji İstasyonları verilerinden yola çıkarak iklim elemanları sırasıyla açıklanmıştır.

1.2.1. Sıcaklık

Selim ilçesinin sıcaklık değerleri konuma ve yükselti farklarına göre değişmektedir. İlçedeki yüzey şekillerinin çeşitli olması yükselti farklarının değişmesine yol açmış ve yükselti arttıkça sıcaklık değerlerinin düştüğü gözlemlenmiştir. Ayrıca ilçenin Allahuekber Dağları eteklerinde sıcaklıklar, platodaki düzlük alanlara göre daha düşük değerler göstermektedir. İlçenin farklı alanlarında farklı sıcaklık değerlerinin görülmesi birçok meteoroloji istasyonunun verilerinden yararlanmayı gerekli kılmıştır. Sıcaklık değerleri için Selim, Sarıkamış, Kars, Kağızman, Göle ve Şenkaya Meteoroloji İstasyonu verileri ele alınarak incelenmiştir.

Selim İstasyonu'nda yıllık ortalama sıcaklık 5,3°C, Sarıkamış İstasyonu'nda ise 3,7°C olarak ölçülmüştür. İstasyonlar arasındaki 1,6°C olan farkın temel sebebi, Selim İstasyonu ile Sarıkamış İstasyonu arasında 296 m yükseklik farkından kaynaklanmaktadır. Diğer istasyonların yıllık ortalama sıcaklık değerlerine bakıldığında Kars 4,9°C, Kağızman 11,0°C, Göle 2,7°C ve Şenkaya 7,4°C ölçülmüştür (Tablo 1.1). Kağızman ve Şenkaya gibi ilçelerin ortalama sıcaklıkları diğer ilçelere göre yüksek çıkmıştır. Bunun sebebi, bu ilçelerin alçak depresyonlarda bulunması ve yükseklik değerlerinin düşük olmasındandır.

Ortalama sıcaklıkların aylara göre dağılımına bakıldığında Selim İstasyonu'ndaki verilere göre en sıcak ay 17,8°C ile ağustos ayı, en soğuk ay -9,0°C ile ocak ayıdır. Sarıkamış İstasyonu'nda ise ortalama sıcaklıkların aylara göre dağılımına bakıldığında en sıcak ay 15,7°C ile ağustos ayı iken en soğuk ay ise -8,7 °C ile ocak ayıdır. Aylık ortalama yüksek sıcaklık değerleri Selim'de 31,2°C ve Sarıkamış'ta 29,6°C ile ağustos ayında ölçülmüştür.

²¹ Çelik vd, 2018: 1751.

²² Doğanay, 1989: 117.

Her iki istasyonda da nisan ayından itibaren artan sıcaklıklar temmuz ve ağustos aylarında en yüksek değerlere ulaşmaktadır. Bu değerler göz önünde bulundurularak en soğuk ay ile en sıcak ay yıllık ortalaması arasındaki fark (amplitüd) Selim’de 26,8°C ve Sarıkamış’ta 24,4°C olarak hesaplanmıştır. Selim ilçesinin enlem faktörü, yükseltisi ve denizden uzaklığı gibi etmenler yaz ile kış arasındaki sıcaklık farkının fazla olmasına neden olmuştur.

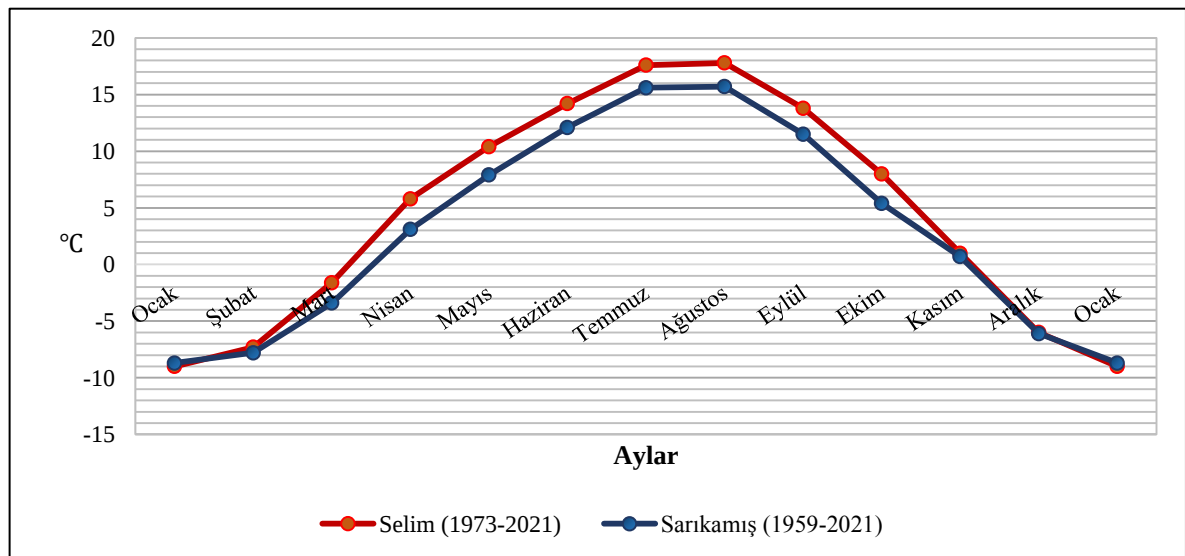
Tablo 1.1 Selim, Sarıkamış Kars, Kağızman, Göle ve Şenkaya İstasyonlarında Ortalama Sıcaklıkların Aylara Göre Dağılımı (°C)

Meteoroloji İstasyonları	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Selim (1973-2021)	-9,0	-7,3	-1,6	5,8	10,4	14,2	17,6	17,8	13,8	8,0	1,0	-6,0	5,3
Sarıkamış (1959-2021)	-8,7	-7,8	-3,4	3,1	7,9	12,1	15,6	15,7	11,5	5,4	0,7	-6,1	3,7
Kars (1970-2021)	-10,2	-8,2	-1,8	5,6	10,1	14,1	17,7	17,8	13,8	7,4	0,2	-6,6	4,9
Kağızman (2012-2021)	-3,9	0,02	5,6	10,9	15,6	20,6	24,4	24,3	19,8	11,7	5,25	-1,29	11,0
Göle (2013-2021)	-12,5	-10,9	-3,4	3,6	8,9	12,8	14,8	17,3	11,2	5,1	-2,4	-11,0	2,7
Şenkaya (2013-2021)	-4,4	-2,6	1,7	6,5	11,3	15,8	19,1	18,2	15,0	8,9	2,4	-2,9	7,4

Kaynak: Selim, Sarıkamış, Kars, Kağızman, Göle ve Şenkaya meteoroloji istasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aralık, ocak, şubat ve mart aylarında ortalama sıcaklıklar 0°C’nin altına düşmektedir (Grafik 1.1). Ocak ve şubat ayları kış şartlarının en etkili olduğu aylardır. Aylık ortalama düşük sıcaklık değeri Selim’de -27,5°C ile şubat ayında, Sarıkamış’ta ise -22,8°C ile ocak ayında ölçülmüştür (Tablo 1.2 ve Tablo 1.3).

Grafik 1.1 Selim ve Sarıkamış’ta Ortalama Sıcaklıkların Yıllık Dağılımı

1973-2021 yılları arasındaki rasat sonuçlarına göre en yüksek sıcaklık Selim’de 34,7°C ile 2017 yılının ağustos ayında kaydedilmiştir. En düşük sıcaklık ise -40,5°C ile 1974 yılının şubat ayında kaydedilmiştir (Tablo 1.2). Sarıkamış’ta en yüksek sıcaklık 1976 yılının 34,3°C ile ağustos ayında ölçülürken, en düşük sıcaklık -34,3°C ile 1972 yılının şubat ayında ölçülmüştür (Tablo 1.3).

Tablo 1.2 Selim İstasyonu’nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (°C, 1973-2021)

Meteorolojik Unsur	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Yüksek Sıcaklık °C	2,1	5,2	10,0	18,3	22,5	26,6	30,5	31,2	27,6	21,8	14,3	5,8	17,9
Ort. Düşük Sıcaklık °C	-27,4	-27,5	-21,3	-7,7	-2,5	0,6	2,3	3,1	-1,9	-6,9	-15,4	-24,0	-10,7
En Yüksek Sıcaklık °C	8,8 (2021)	12,5 (1983)	19,0 (2018)	22,6 (2013)	26,8 (2019)	31,0 (2017)	33,6 (2014)	34,7 (2017)	31,8 (2017)	26,9 (2020)	22,4 (2013)	12,8 (2019)	34,7
En Düşük Sıcaklık °C	-34,1 (1985)	-40,5 (1974)	-35,5 (1985)	-13,5 (1988)	-5,7 (1984)	-0,9 (1976)	-1,6 (1992)	-2,7 (1988)	-6,6 (1988)	-21,0 (1977)	-32,1 (1973)	-35,3 (1973)	-40,5

Kaynak: Selim Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1.3 Sarıkamış İstasyonu’nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (°C, 1959-2021)

Meteorolojik Unsur	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Yüksek Sıcaklık °C	-3,3	4,6	8,8	16,3	21,0	25,2	29,2	29,6	26,3	20,3	12,3	6,0	16,3
Ort. Düşük Sıcaklık °C	-22,8	-21,9	-17,7	-8,8	-2,5	0,4	3,2	3,8	-1,1	-6,1	-13,0	-20,1	-8,8
En Yüksek Sıcaklık °C	9,0 (2000)	9,0 (2016)	17,0 (2001)	22,0 (1970)	24,0 (1960)	33,8 (2012)	34,2 (2019)	34,3 (1976)	32,4 (1965)	24,4 (2012)	19,4 (1976)	14,6 (2008)	34,3
En Düşük Sıcaklık °C	-32,3 (1972)	-34,3 (1972)	-26,4 (1985)	-19,6 (1965)	-7,3 (1965)	-2,7 (1978)	-2,0 (1992)	-1,3 (1964)	-7,3 (1969)	-15,6 (1965)	-22 (1967)	-26,4 (1994)	-34,3

Kaynak: Sarıkamış Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kars’ta en yüksek sıcaklık 2021 yılında 35,6°C ile temmuz ayında, en düşük sıcaklık ise 1972 yılında -36,6°C ile ocak ayında ölçülmüştür (Tablo 1.4). Kağızman’da en yüksek sıcaklık 2018 yılında 38,2°C ile temmuz ayında, en düşük sıcaklık 2017 yılında -20,6°C ile ocak ayında ölçülmüştür (Tablo 1.5). Göl’e’de en yüksek sıcaklık 2018 yılında 31,3°C ile temmuz ayında, en düşük sıcaklık ise 2014 ile 2020 yıllarında -40,0°C ile şubat ayında ölçülmüştür (Tablo 1.6). Şenkaya’da en yüksek sıcaklık 2019 yılında 34,5°C ile ağustos ayında, en düşük sıcaklık ise 2016 yılında -24,1 °C ile ocak ayında ölçülmüştür (Tablo 1.7).

Sıcaklıkların -40°C 'ye kadar düşmesi yöre sakinlerinin yaşam tarzının uzun ve soğuk geçen kış aylarına göre şekillenmesine sebep olmuştur. İstasyonların verileri incelendiğinde ilçe genelinde düşük sıcaklıklara bağlı olarak şiddetli soğuklardan korunabilmek amacıyla ortaya çıkan meskenler kalın taş duvarlı, yarısı toprağa gömülü, az ve küçük pencereli olarak inşa edilmiştir.

Tablo 1.4 Kars İstasyonu'nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı ($^{\circ}\text{C}$, 1970-2021)

Meteorolojik Unsur	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Yüksek Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	-4,2	-2,0	3,8	12,0	16,9	21,0	26,0	26,6	22,6	15,2	6,8	-1,0	11,9
Ort. Düşük Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	-15,5	-13,9	-7,0	-0,1	3,9	7,0	10,1	10,1	5,7	0,8	-4,9	-11,4	-1,2
En Yüksek Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	9,1 (2021)	12,0 (2010)	19,1 (2018)	24,2 (1970)	28,3 (2021)	33,9 (2021)	35,6 (2021)	35,4 (1994)	31,7 (2016-2020)	26,8 (1999)	21,9 (2009)	15,9 (2009)	35,6
En Düşük Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	-36,6 (1972)	-33,1 (1976)	-30,2 (1976)	-16,2 (2004)	-6,0 (1981-2008)	-2,8 (1978)	1,2 (2008)	1,6 (1982)	-4,2 (2009)	-15,8 (1977)	-29,4 (1994)	-30,4 (2002)	-36,6

Kaynak: Kars Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1.5 Kağızman İstasyonu'nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı ($^{\circ}\text{C}$, 2012-2021)

Meteorolojik Unsur	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Yüksek Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	0,01	4,6	11,0	17,2	22,4	28,0	32,0	31,8	27,0	18,3	10,3	2,3	17,0
Ort. Düşük Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	-7,2	-3,6	1,3	5,3	9,6	13,9	17,7	17,7	13,1	6,4	1,2	-4,2	5,9
En Yüksek Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	9,0 (2015)	14,6 (2016)	21,1 (2018)	26,8 (2021)	29,8 (2019)	36,7 (2017)	38,2 (2018)	37,8 (2017)	35,5 (2017)	28,1 (2019)	24,4 (2012)	13,7 (2021)	38,2
En Düşük Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	-20,6 (2017)	-17,1 (2017)	-9,7 (2013)	-6,0 (2014)	1,8 (2020)	7,2 (2014)	9,6 (2019)	9,6 (2020)	0,0 (2013)	-0,1 (2018)	-8,2 (2016)	-22,1 (2016)	-20,6

Kaynak: Kağızman Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1.6 Göle İstasyonu'nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı ($^{\circ}\text{C}$, 2013-2021)

Meteorolojik Unsur	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Yüksek Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	-6,0	-3,3	2,9	10,6	16,2	21,0	24,1	25,3	20,6	13,9	5,2	-4,8	10,4
Ort. Düşük Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	-19,5	-18,6	-9,7	-2,5	2,0	4,4	7,2	7,6	2,0	-2,5	-8,4	-17,1	-4,5
En Yüksek Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	7,8 (2021)	8,4 (2016)	14,3 (2018)	19,3 (2021)	26,0 (2021)	31,1 (2021)	31,3 (2018)	31,7 (2019)	29,3 (2017)	21,9 (2018)	15,2 (2020)	8,0 (2021)	31,3
En Düşük Sıcaklık $^{\circ}\text{C}$	-39,7 (2016)	-40,0 (2014-2020)	-28,8 (2015)	-19,6 (2015)	-6,4 (2021)	-2,8 (2021)	-1,6 (2015)	-1,8 (2020)	-6,9 (2019)	-11,3 (2013-2021)	-28,8 (2016)	-38,1 (2016)	-40,0

Kaynak: Göle Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1.7 Şenkaya İstasyonu’nun Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük, En Yüksek ve En Düşük Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (°C, 2013-2021)

Meteorolojik Unsur	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Yüksek Sıcaklık °C	0,6	3,2	7,1	12,5	17,5	22,9	27,0	25,7	22,6	15,3	8,2	2,3	13,7
Ort. Düşük Sıcaklık °C	-9,1	-7,6	-3,0	0,8	5,6	8,8	11,7	11,3	7,5	3,1	-2,3	-7,2	1,6
En Yüksek Sıcaklık °C	11,0 (2021)	10,8 (2021)	17,1 (2018)	21,2 (2021)	27,6 (2021)	32,1 (2021)	33,8 (2018)	34,5 (2019)	31,0 (2017)	23,4 (2018-2019)	17,3 (2019)	10,1 (2021)	34,5
En Düşük Sıcaklık °C	-24,1 (2016)	-24,1 (2020)	-16,6 (2021)	-10,7 (2014-2017)	-3,4 (2015)	2,0 (2021)	2,4 (2019)	5,6 (2020)	-1,3 (2016)	-5,6 (2021)	-15,2 (2017)	-24,1 (2016)	-24,1

Kaynak: Şenkaya Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Günlük en düşük sıcaklığın 0°C’nin altına indiği günler olarak tanımlanan donlu günler, Selim’de 188 gün, Sarıkamış’ta 194 gün, Kars’ta 173,9 Kağızman’da 101,6 gün, Göle’de 208 gün, Şenkaya’da 150,6 gün olarak uzun bir dönemi kapsamaktadır (Tablo 1.8). Selim ve Sarıkamış’ta donlu günler sayısının en fazla olduğu ay ocak ayıdır.

Tablo 1.8 Selim, Sarıkamış, Kars, Kağızman, Göle ve Şenkaya İstasyonlarında Ortalama Donlu Günlerin Aylara Göre Dağılımı

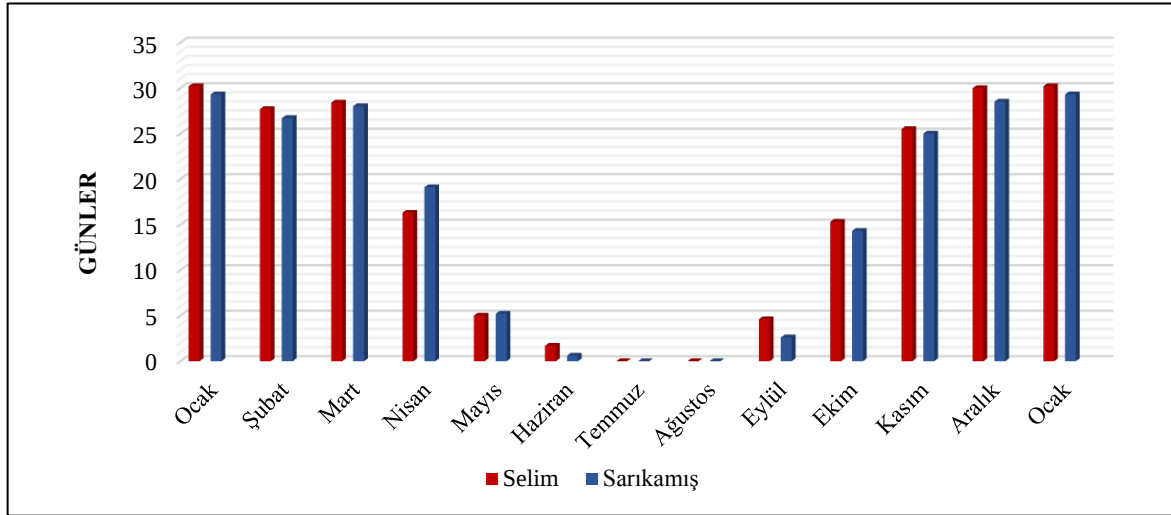
Meteoroloji İstasyonları	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Selim (1973-2021)	30,2	27,7	28,4	16,3	5,0	1,7	-	-	4,6	15,3	25,5	30,0	188,0
Sarıkamış (1959-2021)	30,8	27,6	29,0	20,4	6,0	2,0	1	1,5	4,1	15,3	25,9	30,5	194,1
Kars (1970-2021)	30,8	27,8	27,7	14,0	3,4	1,5	-	-	2,2	11,8	24,6	30,1	173,9
Kağızman (2012-2021)	28,6	22,4	10,7	2,0	-	-	-	-	-	2,0	11,1	24,8	101,6
Göle (2013-2021)	30,7	28,1	28,2	22,1	6,8	2,0	1,5	1,0	7,7	22,1	28,1	30,2	208,5
Şenkaya (2013-2021)	30,2	26,2	22,3	12,2	2,6	-	-	-	1,0	6,6	22,0	27,5	150,6

Kaynak: Selim, Sarıkamış, Kars, Kağızman, Göle ve Şenkaya meteoroloji istasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yörenin genelinde don olayları, ekim ayının sonlarına doğru başlamakta, aralık, ocak ve şubat aylarında etkisini arttırmaktadır (Grafik 1.2). Tüm istasyonlarda temmuz ve ağustos aylarında ise don olaylarına hiç rastlanmamaktadır. Donlu günlerin büyük bir kısmı kış mevsimine rastlamaktadır. Bu aylarda yöre sakinlerinin temel geçim kaynaklarından biri olan tarım faaliyetleri sekteye uğramakta, yalnızca şiddetli soğuk ve don olaylarına dayanıklı ürünler yetiştirilebilmektedir. Bu durum yöre sakinlerinin beslenme kültürünü önemli derecede etkilemektedir.

Kış şartları, yöre sakinlerinin özel günlerini ve kutlamalarını da şekillendirmiştir. Türkiye'nin birçok yerinde mayıs ayında bolluk ve bereket bayramı olarak kutlanan Hıdırellez, yörede ocak ve şubat ayının çok soğuk geçmesinden dolayı bu aylarda kutlanmaktadır. Çünkü bu aylar, Karapapak Türklerinin yaşadıkları Kars gibi yerlerde oldukça soğuk geçmektedir. Doğal olarak da Hızır'a en çok bu aylarda ihtiyaç duyulmaktadır.²³

Grafik 1.2 Selim ve Sarıkamış'ta Donlu Günlerin Aylara Göre Dağılımı

1.2.2. Atmosfer Basıncı ve Rüzgârlar

Basınç, birim alana etki eden kuvvet olarak tanımlanmakta,²⁴ ekvatorndan kutuplara doğru gidildiğinde ve yüksek yerlere çıkıldıkça farklılık göstermektedir.²⁵ Selim ilçesinde de düzlük ve dağlık sahalar arasındaki yükselti farkı basınç değerlerinin farklılık göstermesine sebep olmuştur. Selim ve Sarıkamış istasyonlarının verileri incelendiğinde her iki istasyonun basınç değerlerinin birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Yıllık ortalama basınç değeri Selim'de 814,0 mb iken, Sarıkamış'ta 790,6 mb olarak ölçülmüştür (Tablo 1.9). Sarıkamış İstasyonu'nun daha yüksek bir konumda (2102 m) bulunması sebebiyle ortalama basınç değeri daha düşük değer göstermiştir.

Selim'de yıl içerisindeki aylık ortalama değerlerin dağılımına bakıldığında en yüksek basınç değeri 824,0 mb ile aralık ayında, Sarıkamış'ta ise 800,6 mb ile ekim ayında ölçülmüştür. Bu durum, basınç ile sıcaklık arasındaki ters orantıya uygun biçimde, mevsime bağlı ani sıcaklık düşüşlerinin ve Sibiry'a kökenli termik basınç merkezinin etkilerini

²³ Aslan, 2015: 212.

²⁴ Nişancı, 2006: 57.

²⁵ Erol, 2011; 112.

arttırmasının bir sonucudur.²⁶ Eylül ayından ocak ayına kadar yüksek basınç değerleri görülen sahada hava kuru ve soğuk olur. Bu dönemlerde yağış faaliyetleri oldukça azalmaktadır.

Selim Meteoroloji İstasyonu'nda en düşük basınç değeri 798,7 mb ile mart ayında ölçülürken Sarıkamış'ta ise en düşük basınç değeri ise 762,0 mb ile şubat ayında ölçülmüştür (Tablo 1.10). Ocak ayından nisan ayına kadar ise alçak basınç değerleri görülmektedir. Özellikle ilkbahar aylarında oldukça düşen değerler sonucunda hava kapalı ve yağışlı olmaktadır.

Tablo 1.9 Selim İstasyonu'nda Aylık Ortalama, En Yüksek ve En Dük Basıncın Aylara Göre Dağılımı (mb, 2012-2021)

Meteorolojik Unsur	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Basınç (mb)	812,6	813,5	811,3	812,5	813,5	813,4	812,9	814,2	815,5	816,3	816,6	815,4	814,0
En Yüksek Basınç (mb)	821,7	822,5	821,2	820,0	819,5	819,5	818,2	819,3	820,4	822,5	823,4	824,0	821,0
En Düşük Basınç (mb)	800,3	801,7	798,7	803,9	806,4	806,6	807,0	808,0	809,3	806,2	806,9	803,1	804,8

Kaynak: Selim Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1.10 Sarıkamış İstasyonu'nda Aylık Ortalama, En Yüksek ve En Düşük Basıncın Aylara Göre Dağılımı (mb, 1967-2021)

Meteorolojik Unsur	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Basınç (mb)	788,3	787,5	787,8	788,8	790,9	791,0	790,9	791,8	793,3	794,2	792,5	790,1	790,6
En Yüksek Basınç (mb)	796,9	796,1	796,5	796,8	797,4	796,7	796,1	797,0	798,7	800,6	799,6	798,4	797,6
En Düşük Basınç (mb)	777,1	762,0	762,2	779,3	782,7	783,8	785,0	785,9	787,1	785,4	782,6	778,7	781,6

Kaynak: Sarıkamış Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Selim Meteoroloji İstasyonu'nda çeşitli yönlerden esen rüzgârların yıllık ortalama değerlerine bakıldığında hâkim rüzgâr yönlerinin batı (W) ve güneybatı (SW) olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 1.11). Sarıkamış İstasyonu'nda ise hâkim rüzgâr yönü batı (W) ve kuzeydoğudur (NE, Tablo 1.12). İlçenin topoğrafyaya göre şekillenen rüzgâr yönleri, rüzgârgülü diyagramlarında açıkça görülmektedir (Grafik 1.3 ve Grafik 1.4). Selim Platosu'nun kuzeybatı- güneydoğu yönlü uzanışı, platonun çevresindeki dağlık kütleler ve basınç merkezlerine göre rüzgâr yönleri şekillenmiştir.

²⁶ Demir, 2014: 60.

Selim Platosu’nu en fazla etkileyen rüzgârların batı sektörlü rüzgârlar ile lodos ve poyraz rüzgârları olduğu anlaşılmaktadır. Kış, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde en fazla batı ve güneybatı sektörlü rüzgârlar esmektedir. Kış ve ilkbahar aylarında batı yönünden esen rüzgârlar ve lodos rüzgârı karların erimesine neden olmaktadır. Yörede karların erimesiyle meydana gelen olaya “*kargun*” adı verilmektedir. Lodos ile eriyen karlar ve ilkbahar yağmurları birleşince Kars Çayı ve kolları zaman zaman taşmaktadır. Yaz mevsiminde ise en fazla doğu ve kuzeydoğu sektörlü rüzgârlar esmektedir. Doğudan esen rüzgârlar ve Poyraz rüzgârı yaz aylarında serinletici etki yapmaktadır. Yöre sakinleri bu gibi rüzgârlara yerel isimler vermiş, mart ayında etkisini arttırıp karların erimesini sağlayan ve güneyden esen rüzgârları “*kible yeli*”, kuzeybatıdan esip hayvanlara zarar veren rüzgârları “*danagıran*”, şiddetli karla karışık fırtınayı ise “*boğanak*” olarak adlandırmışlardır.

Tablo 1.11 Selim İstasyonu’nun Çeşitli Yönlerden Esen Rüzgârların Esme Sayıları ve Frekans Değerleri (% , 1973-2021)

Rüzgâr Yönü	İlkbahar		Yaz		Sonbahar		Kış		Yıllık	
	Esme Sayısı	%	Esme Sayısı	%	Esme Sayısı	%	Esme Sayısı	%	Esme Sayısı	%
N	1867	8,4	2825	16,2	1976	10,7	2274	10,9	8942	11,6
NE	697	3,1	1682	9,6	895	4,8	406	2,2	3680	4,7
E	2290	10,4	4697	27,0	2497	13,5	1182	6,4	10666	13,8
SE	1175	5,3	1021	5,8	825	4,4	769	4,1	3790	4,9
S	1759	7,9	1453	8,3	1337	7,2	1664	9,0	6213	8,0
SW	5478	24,8	1319	7,5	2990	16,2	5090	26,4	14877	19,3
W	7080	32,1	2822	16,2	5811	31,5	5665	30,5	21378	27,8
NW	1654	7,5	1571	9,0	2107	11,4	1963	10,5	7295	9,4
Toplam	22000	99,5	17390	99,6	18438	99,7	19013	100	76841	99,5

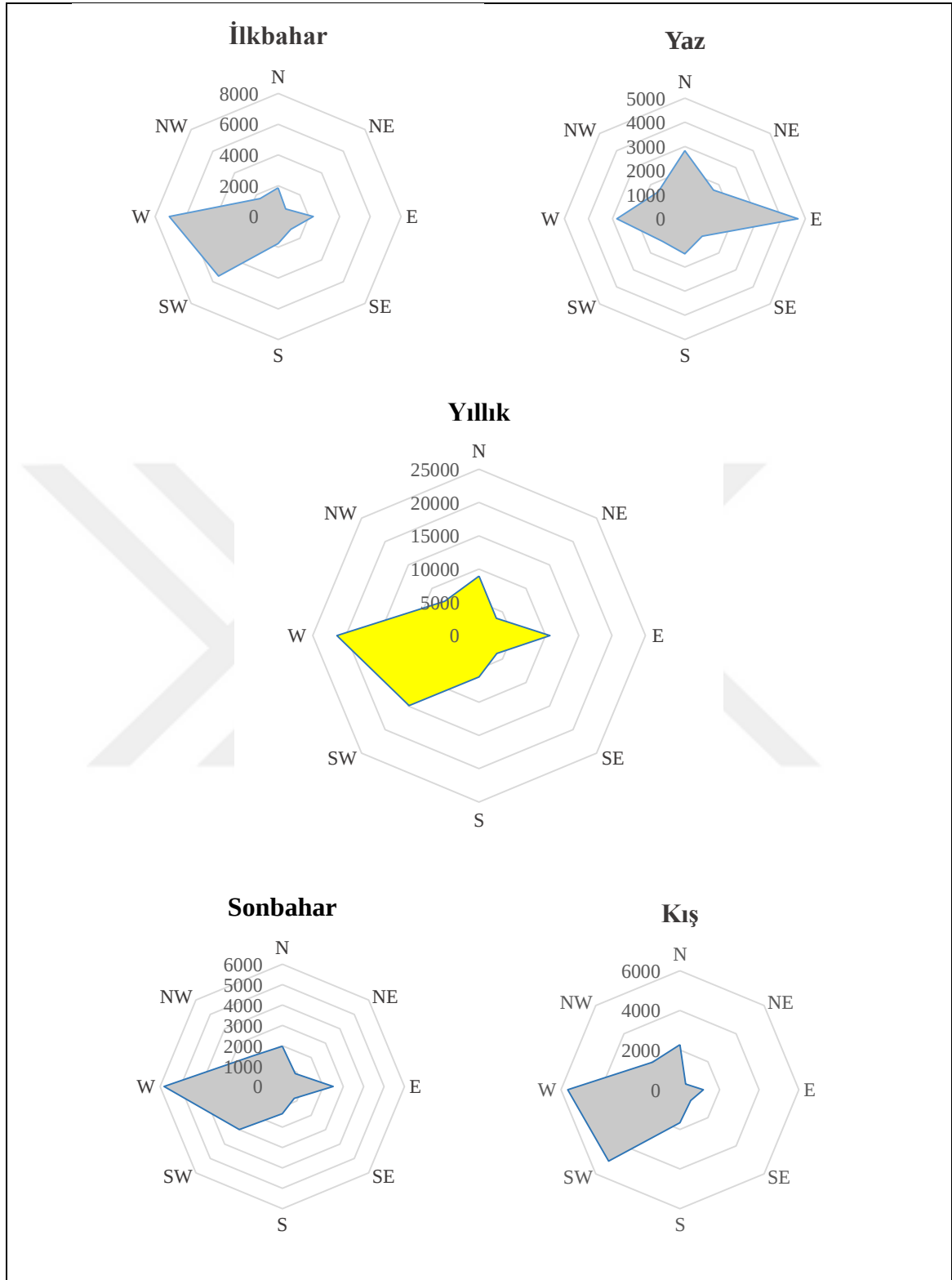
Kaynak: Selim Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1.12 Sarıkamış İstasyonu’nun Çeşitli Yönlerden Esen Rüzgârların Esme Sayıları ve Frekans Değerleri (% , 1959-2021)

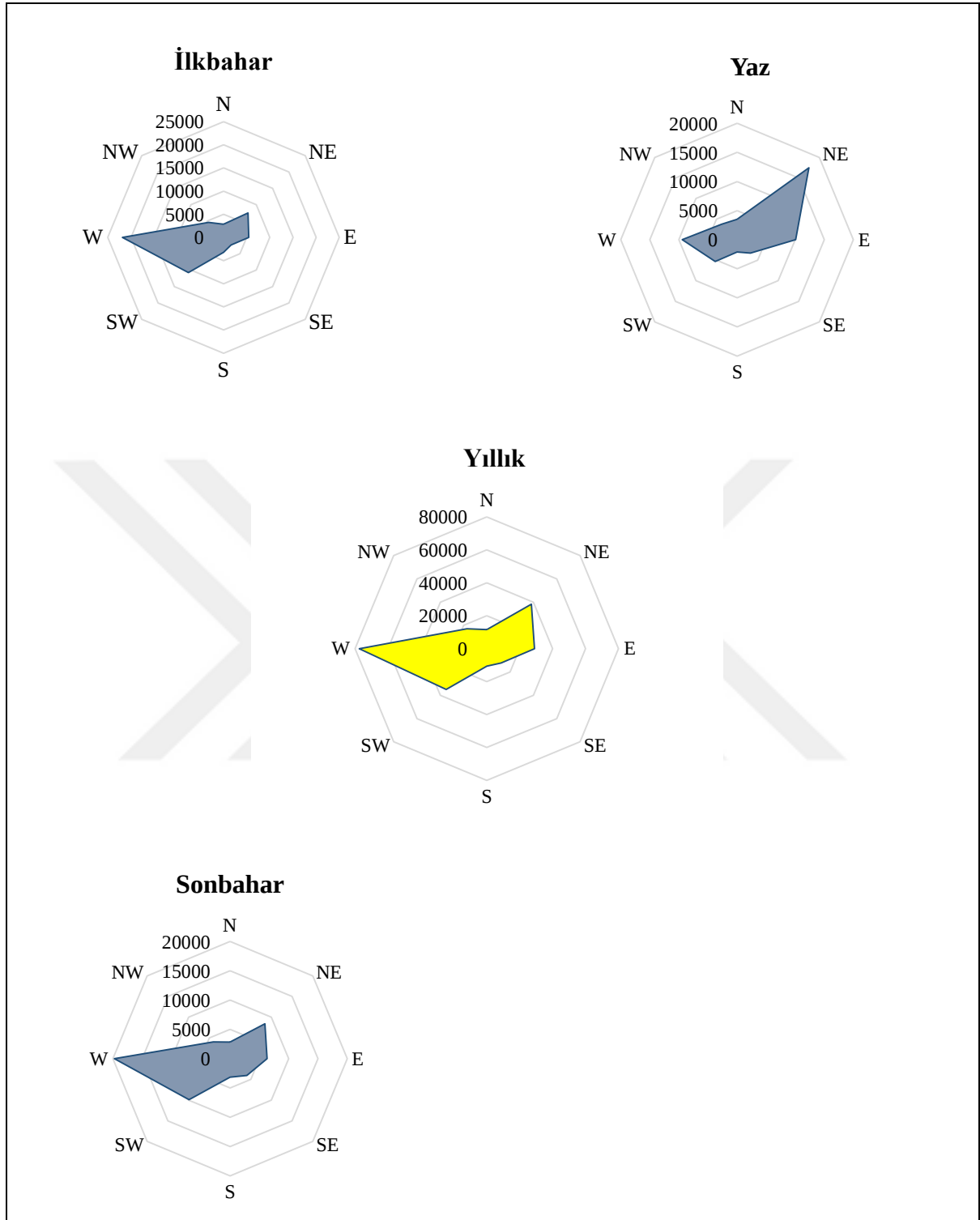
Rüzgâr Yönü	İlkbahar		Yaz		Sonbahar		Kış		Yıllık	
	Esme Sayısı	%	Esme Sayısı	%	Esme Sayısı	%	Esme Sayısı	%	Esme Sayısı	%
N	2851	4,8	3499	6,3	2833	4,8	2432	4,11	11615	5,0
NE	7472	12,7	17470	31,8	8423	14,3	4882	8,2	38247	16,5
E	5441	9,3	10076	18,3	6327	10,8	7102	11,9	28946	12,5
SE	2305	3,9	3263	5,9	4061	6,9	2618	4,4	12247	5,2
S	3221	5,5	2123	3,8	3160	5,4	2073	3,4	10577	4,5
SW	10744	18,3	5310	9,6	9900	16,9	9002	15,1	34956	15,1
W	21851	37,3	9428	17,1	19748	33,7	26462	44,6	77489	33,5
NW	4589	7,8	3754	6,8	4044	6,9	4735	7,9	17122	7,4
Toplam	58474	99,6	54923	99,6	58496	99,7	59306	99,7	231199	99,7

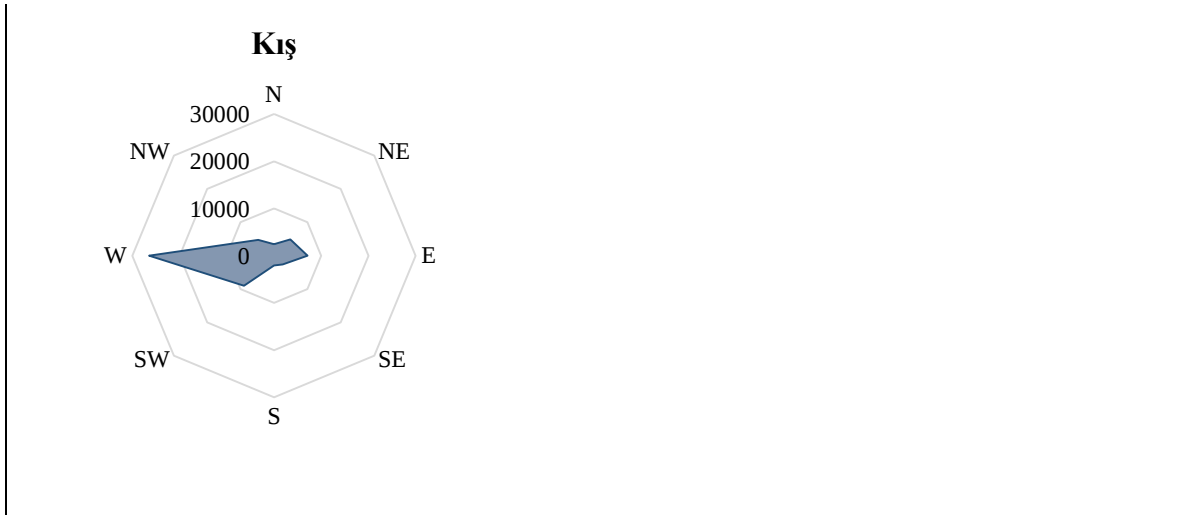
Kaynak: Sarıkamış Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 1.3 Selim İlçesinin Mevsimlik ve Yıllık Rüzgâr Gücü Diyagramları

Grafik 1.4 Sarıkamış İlçesinin Mevsimlik ve Yıllık Rüzgâr Gücü Diyagramları

Bahar aylarında havanın kararsız olması ve basınç farklılıklarından dolayı fırtına (*boğanak*) özelliği gösteren hızlı rüzgârların esmesi sonucu hortum oluşmaktadır. Hortumlar, insanlara ve hayvanlara çeşitli zararlar verdiği için insanların zihinlerinde canavar özelliğine bürünmüş ve “*ejderha*” olarak isimlendirilmiştir. Hortum çıktığında “*ejderha kuyruğunu salladı*” sözü yöre sakinlerinin kültüründe yer etmiştir. Ayrıca bu durum yöre sakinlerinin hayatında birçok olumsuz duruma yol açan fırtına ve hortum olaylarının kültürel bir yansımasına örnektir.

Sıcak iklim şartlarının hâkim olduğu sahalar da meskenler, yaz aylarında serinlemek amacıyla hâkim rüzgâr yönüne doğru yapılırken, Selim ilçesindeki geleneksel meskenler genellikle, hâkim rüzgâr yönünün tersi yamaçlara yaslanarak inşa edilmiştir. Bunun nedeni rüzgârın getirdiği soğuk havadan korunmak ve fırtına gibi hızı fazla olan rüzgârlara karşı önlem almaktır. Meskenlerin ön cepheleri de hâkim rüzgâr yönüne ters bir şekilde inşa edilmektedir. Yine aynı şekilde hayvanların gecelediği yerler olan arkaçlar da, serin rüzgârlardan korunmak amacıyla yamaçlarda kurulmuştur.

1.2.3. Yağışlar

Geçmişten beri insanların yaşamsal ve ekonomik faaliyetlerini devam ettirebilmeleri bir yönden yağışlara bağlı olarak gerçekleşmiştir. Tarım faaliyetleri için temel unsur olan yağışlar, hayvancılık faaliyeti için de yaşamsal önem taşımaktadır. İnsanlar, hayvanlar ve diğer canlılar için bu derece kıymetli olan yağışlar, kültürel faaliyetleri ve görünüşleri de temelden etkilemiştir.

Yağışlar yükseltiye, topografyaya, basınç değerleri ve rüzgârlara, denize olan uzaklığa (karasallık) ve cephe sistemlerine göre farklılık göstermektedir. Selim ilçesinde oluşan yağış özellikleri üzerindeki en büyük etkiyi basınç değerleri, yükselti ve karasallık şartları

oluşturmaktadır. İlçenin yüksek bir konumda bulunması, yağış değerlerinin artmasına sebep olurken, kış aylarında ilçenin yüksek basınç merkezinin etkisi altında olması bu yağış değerlerinin düşüş göstermesine sebep olmaktadır.

İlçenin yağış rejimini etkileyen etmenlere bağlı olarak cephe, konveksiyonel (yükselim) ve orografik (yamaç) yağış türleri görülmektedir. Selim ilçesindeki yağış faaliyetleri, ilkbahar mevsiminde cephe faaliyetlerine bağlı olarak gerçekleşirken, yaz mevsiminde konveksiyonel yağışlar şeklinde gerçekleşmektedir. Yaz mevsiminde ani ısınmalara bağlı olarak ısınan hava yükselir ve yükselmeye devam ederken belli bir seviyede soğuması ile yoğunlaşarak konveksiyonel yağışları meydana getirir. İlçenin genel itibarıyla düz bir yapı teşkil etmesi, yaz aylarında daha fazla ısınmasına sebep olmakta ve konveksiyonel yağışların şiddetini arttırmaktadır. Bu yağış tipinde yağışlar kısa zamanda sağanak şeklinde düşer ve genellikle orajla birlikte meydana gelir.²⁷

Selim İstasyonu'nun yıllık ortalama yağış değeri 309,1 mm, Sarıkamış'ın 592,2 mm, Kars'ın 490,8 mm, Kağızman'ın 307,4 mm, Göle'nin 831,9 mm, Şenkaya'nın 469,4 mm'dir (Tablo 1.13). Sarıkamış istasyonunun ortalama yağış değerlerinin Selim istasyonundan daha fazla olmasının sebebi, Sarıkamış ilçesinde yükseltiye bağlı olarak artan orografik yağışların etkinliğini arttırmasıdır. Sarıkamış ilçesine nispeten daha düzlük ve ovalık alanda kurulmuş olan Selim ilçesinde yağış değerleri düşmektedir. İlçenin Sarıkamış'a yakın konumda bulunan bölümlerinde ve dağların eteklerinde yağış miktarı da yüksekliğe bağlı olarak artmaktadır.

Tablo 1.13 Selim ve Sarıkamış İstasyonu'nda Yıllık Ortalama Yağış Miktarlarının Aylara Göre Değerleri (mm)

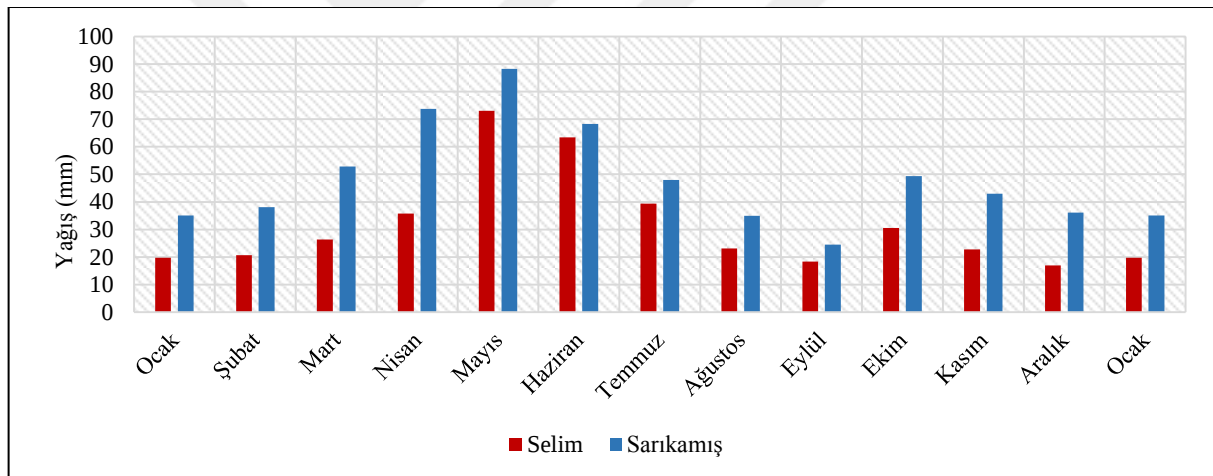
Meteoroloji İstasyonları	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Selim (1973-2021)	19,7	20,7	26,4	35,8	73,0	63,4	39,4	23,1	18,3	30,5	22,8	17,0	309,1
Sarıkamış (1959-2021)	35,1	38,1	52,8	73,7	88,2	68,3	48,0	35,0	24,5	49,4	43,0	36,1	592,2
Kars (1970-2021)	20,6	21,5	29,2	49,8	80,3	72,0	56,3	42,5	27,8	42,4	26,2	22,2	490,8
Kağızman (2012-2021)	15,4	15,6	27,3	32,2	49,5	35,6	24,8	20,0	18,0	31,8	16,4	20,8	307,4
Göle (2013-2021)	72,3	47,9	101,6	81,1	125,2	92,2	66,1	49,2	31,9	38,3	36,8	89,3	831,9
Şenkaya (2013-2021)	21,6	18,3	39,1	42,0	84,0	58,2	45,8	38,9	30,4	38,7	28,2	24,2	469,4

Kaynak: Selim, Sarıkamış, Kars, Kağızman, Göle ve Şenkaya meteoroloji istasyonları verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

²⁷ Gençer vd., 2005: 68.

İstasyonların yağış değerleri incelendiğinde yörenin her mevsim yağış aldığı görülmektedir (Grafik 1.5). Yıllık ortalama yağış miktarı, Selim’de 73,0 mm, Sarıkamış’ta 88,2 mm, Kars’ta 80,3 mm, Kağızman’da 49,5 mm, Göle’de 125,2 mm, Şenkaya’da 84,0 mm ile mayıs ayında da en yüksek değerlere ulaşmıştır. Yörede bahar aylarında cephe faaliyetlerinin artması ve Karadeniz’den Kars’a doğru gelen nemli hava kütlelerinin, yüksek Kars yaylalarına gelince yoğunlaşması ile bu alanlara sık sık yağmur yağmaktadır.²⁸

Grafik 1.5 Selim ve Sarıkamış’ta Ortalama Yağış Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı

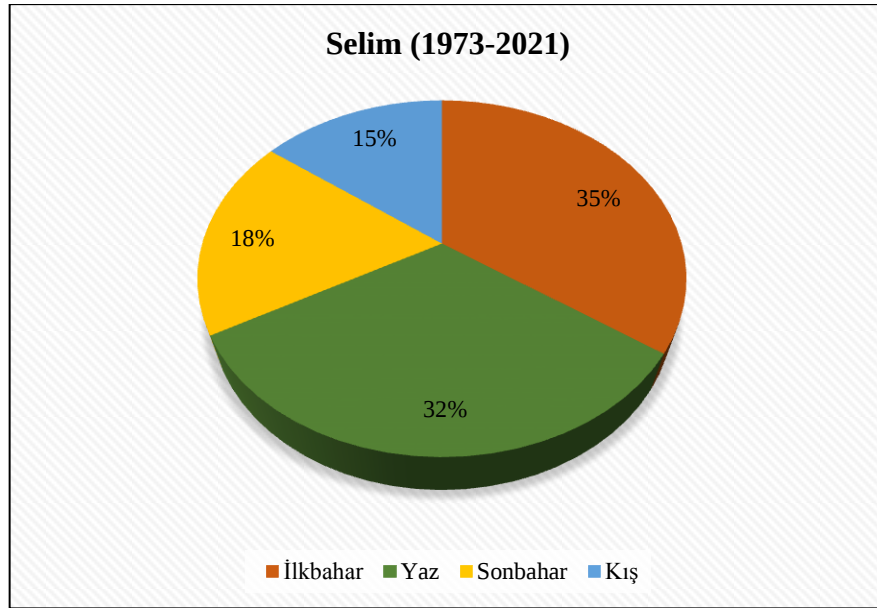

Ortalama yağışın mevsimlere dağılışına bakıldığında Selim’de %35, Sarıkamış’ta ise %36’lık kısmı ilkbahar mevsimi en yağışlı mevsimdir (Grafik 1.6 ve 1.7). Karasal yağış rejiminin görüldüğü ilçede, en yüksek yağış miktarlarına sırasıyla mayıs, haziran ve nisan aylarında rastlanmaktadır.²⁹ Ortalama yağış miktarlarında ilkbahar mevsimini yaz mevsimi takip etmekte ve Selim’de %32, Sarıkamış’ta %26’lık kısmı yaz mevsiminde düşmektedir. En düşük ortalama yağış oranları ise Selim’de %18, Sarıkamış’ta ise %20 oranı ile kış mevsimine aittir.

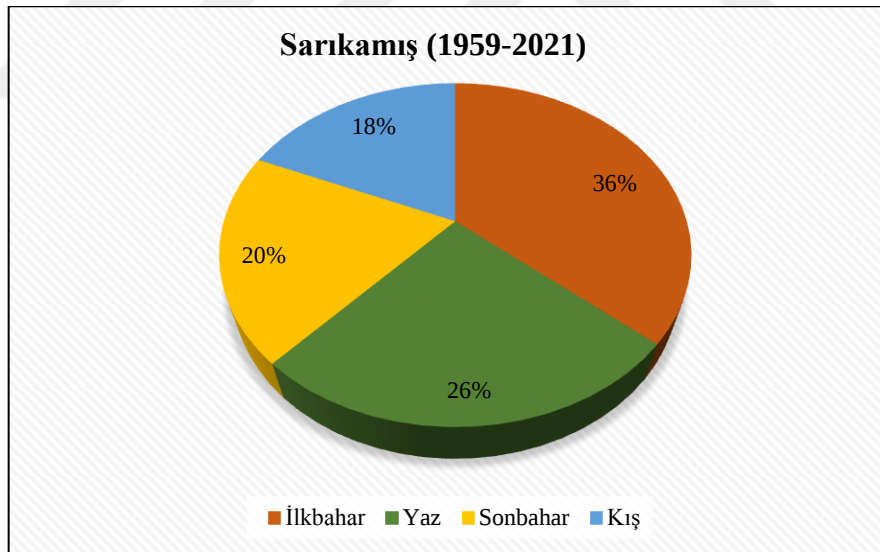
Grafik 1.6 Selim’de Ortalama Yağışın Mevsimlere Dağılışı

²⁸ Saraçoğlu, 1989: 302-303.

²⁹ Temuçin, 1990: 171.

Grafik 1.7 Sarıkamış'ta Ortalama Yağışın Mevsimlere Dağılışı

Yağışların büyük bir kısmı ani sağanaklı yağmurlardan oluşurken, geri kalan kısmı kar ve yöre insanının “*hışirik*” olarak adlandırdıkları dolu yağışlarından oluşmaktadır. Verilere göre Selim İstasyonu’nda ortalama kar yağışlı gün sayısı 44,0 iken Kars’ta 38,0 ‘dır. Sarıkamış İstasyonu’nda ise 68,7’dir. (Tablo 1.14 ve Tablo 1.15). Ekim ayında başlayan kar yağışları ocak, şubat ve mart aylarında artmakta haziran ayına kadar devam etmektedir (Grafik 1.8). Kar yağışları mart ayından sonra etkisini azaltmaktadır. İlkbaharın yaklaşması ile birlikte yöre insanı, mart ayının 15’inden sonra yağan son kar yağışını “*Leylek karı*”

olarak adlandırmıştır. İlçe ve çevresinde bu kar yağışıyla birlikte leyleklerin göç zamanının yaklaştığı anlaşılmaktadır.

Sarıkamış'ta karın yerde kalma süresi ortalama 141,2 gün ile oldukça uzun bir süredir (Tablo 1.15). Düşük sıcaklık değerleri karın uzun bir dönem erimeden yerde kalmasına neden olmakta ve yörede “*kürtüh*” olarak adlandırılan sert kar ve buz oluşumuna yol açmaktadır. Ocak ve şubat aylarında uzun süre yerde kalan kar örtüsü, toprağın su doygunluğuna ulaşmasını sağlamakta ve yeraltı sularını beslemektedir. Bu aylarda uzun süre yerde kalan kar, meskenlerin çatılarında da birikmekte ve çatı çökmelerine yol açmaktadır. Bu nedenle bazı meskenlerde çatılar, karın birikmemesi amacıyla yüksek ve eğimli inşa edilmiştir. Nisan ayında havaların ısınmaya başlamasıyla eriyen kar örtüsü, haziran ayında ortadan kalkmaktadır

Tablo 1.14 Selim ve Kars İstasyonu'nda Ortalama Kar Yağışlı Günler (mm)

Meteorolojik Unsur	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Selim (1973-2021)	5,1	6	6,1	4,6	9	0	0	0	0	2,3	4,8	5,8	44,0
Kars (1970-2021)	6,4	5,5	5,1	3,2	3,8	-	-	-	2,0	2,75	3,2	6,1	38,0

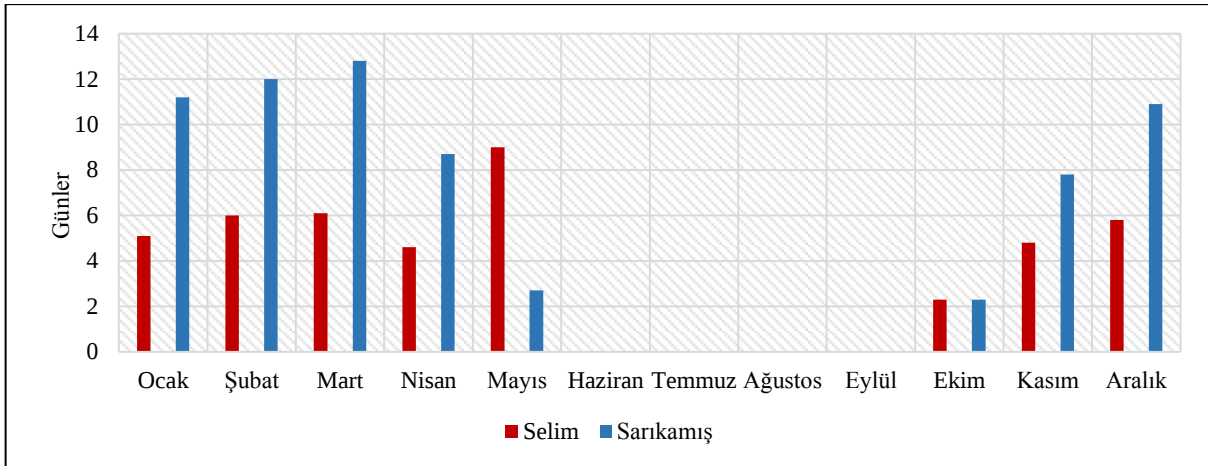
Kaynak: Selim Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1.15 Sarıkamış İstasyonu'nda Ortalama Kar Yağışlı Günler, Karla Örtülü Günler Sayısı ve En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığının Aylara Göre Değişimi (1959-2021, mm)

Meteorolojik Unsur	Aylar												
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Kar Yağışlı Günler	11,2	12,0	12,8	8,7	2,7	0,0	0,0	0,0	0,0	2,3	7,8	10,9	68,7
Ort. Karla Örtülü Günler	30,3	28,0	27,0	10,1	0,8	1	0	0	2	3,1	11,6	27,0	141,2

Kaynak: Sarıkamış Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 1.8 Selim ve Sarıkamış'ta Ortalama Kar Yağışlı Günlerin Aylara Göre Değişimi

Yarı bozkır sahası olan Selim ilçesi ve civarında yağışlar, yöre sakinleri için oldukça önem taşımaktadır. Şiddetli yağışların olduğu dönemlerde evin ilk çocuğu ellerini dua eder bir şekilde havaya kaldırarak “*Men anamın ilkiyem, ağzı gara tülküyem, yağış kes, yağış kes*” diyerek dua eder. Uzun süre yağmur yağmadığı, kurak geçen yaz aylarında ise bir yağmur ritüeli gerçekleştirilir. “*God Godu*” olarak adlandırılan ve gelenek olarak gerçekleştirilen bu ritüelin kökeni Orta Asya’ya dayandığı düşünülmektedir. Bir nevi yağmur duası da diyebileceğimiz ritüel şu sözlerle gerçekleştirilir: “*God Godu’yu gördün mü, Godu’ya selam verdin mi, Godu kapıdan geçende başına su döktün mü? Godu Allah’tan ne ister, bir sulu yağmur ister, yağsın yağsın sel olsun, ambarlar dolu olsun, ver Allah’ım ver, bir sulu yağmur ver*” denilerek sonrasında Karankuş (Kırlangıç, bu kuşun duasının kabul olunacağına inanılmaktadır) denilen kuş sesi çıkarılır. Çocuklar Godu adı verilen ve çalılardan yapılan korkuluk ile kapı kapı gezerek yöre sakinlerinden un, yağ, *ganfet* (şeker) toplar ve dua ederler. Bu gelenek, yağmurun insanların hayatındaki önemini en açık örneğini oluşturmaktadır.

Yöre sakinleri, yılın aylarını iklim olaylarına ve temel geçim kaynakları olan hayvancılık ile tarım faaliyetlerine göre isimlendirmişlerdir. Yaşadıkları sahanın doğal çevre özellikleri, beşeri faaliyetler, dini ve kültürel unsurlar ile etkileşim sonucu halk takvimi ortaya çıkmıştır. Halk takvimine göre aralık ayı “*garagış başlangıcı-nahir ayı*”, ocak ayı “*garagış*”, şubat ayı “*zemheri-gücük (kısa ay)*”, mart ayına ise kış için depolanan otlar bitmesi ve bu ayda günlük hayatın zorlaşması nedeniyle “*camışgıran*” denilmiştir. Aynı zamanda Mart ayının sonlarına doğru havaların ısınmaya başladığı sayılı günler için “*Koroğlu dağa çıktı*” deyiimi kullanılmıştır. Nisan ayına “*abrilin beşi*”, mayıs ayına artan yağışlar sebebiyle “*yağış ayı*” denilirken, haziran ayı “*yayla ayı*”, temmuz ayı “*ot biçini-kotan ayı*”, ağustos ayı “*arpa biçini*”, eylül ayı “*hurmanayı*”, ekim ayı “*koç katımı*” ve kasım ayı “*güz ayı*” olarak adlandırılmıştır.

1.3. Doğal Bitki Örtüsü

Ekosistemin önemli bir parçası olan bitkiler, insanlar için temel besin kaynağıdır. Besin kaynağı olmanın yanında, geçmişten günümüze kadar çeşitli hastalıkların tedavisinde de bitkilerden yararlanılmıştır. Doğal ortamın bir parçası olan bitkiler, bulundukları ortamın iklim özelliklerine, yer şekillerine ve toprak yapısına göre şekillenmektedir. Doğal ortama göre değişen ve çeşitlenen bitki örtüsü, insanların günlük yaşantılarına, ekonomik faaliyetlerine ve kültürel özelliklerine tesir etmiştir. Bölgeden bölgeye veya yöreden yöreye farklılık gösteren doğal çevre özellikleri, hem insanların beslenme şekillerini hem de geleneksel tedavi yöntemlerini şekillendirmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde bir bölgenin kültürel görünümünün çeşitlilik göstermesini sağlayan unsurlardan biri doğal bitki örtüsüdür.

Doğu Anadolu Bölgesi flora özellikleri bakımından İran-Turan Flora Alanı fitocoğrafik bölgesi sınırları içerisinde kalmaktadır. Doğu Anadolu-İran Alanı'nın bir alt alanı olan Batı İran- Doğu Anadolu alt alanı, Türkiye'nin Kars platosunu, Bayburt civarından Erzincan'a kadar, Doğu Bingöl masifi ve Muş'un kuzeyini, doğuda Van gölünden Kağızman'a ve Şırnak platosu da alt alana kadar kapsamaktadır.³⁰ Genellikle kışları sert geçen karasal bir iklimin ve birçok alanda da dağ ikliminin hüküm sürmesi, plato stepleri ile Alp vejetasyonunun Doğu Anadolu'da geniş ölçüde yayılmasına imkân hazırlamıştır.³¹ Kars sınırları içerisinde kalan Selim ilçesinin yarı nemli karasal iklim özelliği, toprak tipleri, topoğrafik ve yerel şartlara bağlı olarak gelişen bitki örtüsü, Batı İran-Doğu Anadolu alt alanının özelliklerini yansıtmaktadır. Selim ilçesi ve çevresinde orman ve ot formasyonu görülmekle beraber ağırlıklı olarak ot formasyonu hâkimdir. Ot formasyonu 1800-2500 m arasında değişmekte ve 3 alt bölümden oluşmaktadır;

Dağ (Antropojen) stepleri; 1800-2500 m arasında yayılan bu step kuşağı, doğal steplerden farklılık göstermekte ve alpin zona kadar çıkmaktadır. Volkanik platolar üzerinde *plato stepleri* gelişirken, dağların yamaçlarında *dağ stepleri* gelişmiştir.³² Yaz aylarında aralıklı olarak yağmur alan Selim platosunda, stepler daha sık ve gürdür. Nisan ayında yeşillenen dağ stepleri, haziran sonu veya temmuz başlarında sararmaya başlamaktadır.

Sarıçam ve meşe ormanlarının tahribi sonucu sahada yayılan ve zamanla gelişen dağ stepleri, *geven* (*Astragalus eriocephalus*) (Görsel 1.5), *pişik geveni* (*Acantholimon acerosum*) *çoban yastığı* (*Acantholimon kotschyi*), *yavşan* (*Artemisia tauriaca*), *üzerlik* (*Peganum harmala*), *deve diken* (*Alhagi pseudalhagi*), *boğa diken* (*Eryngium campestre*), *topuz diken*

³⁰ Muratgeldiev vd, 2000: 121.

³¹ İnandık, 1965: 59.

³² Atalay, 1994: 239.

(*Echinops ritro*), *kangal otu* (*Onopordum bracteatum*) *nevruz otu* (*Silene spergulifolia*), *oğlan otu* (*Teucrium orientale*), *kızılgöz diken*i (*Eryngium billardiari*.), *peygamber çiçeği* (*Centaurea avirgata*), *bayır borcağı* (*Genista aucheri*), *kekik* (*Thymus sipyleus*), *köygöçüren* (*Cirsium arvense*), *öküz pöçüğü-sığırkuyruğu* (*Verbascum s.*, Görsel 1.6), *it üzümü* (*Chenopodium foliosum*) türlerinden oluşmaktadır.³³

Görsel 1.5 Selim Platosunda Dağ Stepleri Türlerinden Biri Olan *Astragalus eriocephalus* (Geven) Birliği

Step türleri, yöre insanı tarafından hem besin kaynağı olarak hem de geleneksel tedavi yöntemlerinde kullanılmıştır. Geven türleri, kış aylarında ısınmak, büyükbaş hayvanları temizlemek ve bel bölgesine yakı yapmak amacıyla kullanılmıştır. Halk arasında topuz diken denilen deve diken, olgunlaştığı zaman topuz kısmı kırılarak ve içindeki meyvesi çiğ olarak tüketilmektedir. Özellikle karaciğer rahatsızlıklarında etkili olduğu bilinmektedir. Diğer diken türleri olan boğa diken ve kangal da dikenleri soyularak çiğ şekilde tüketilmektedir. Kekik, yemekleri tatlandırıcı özelliği dışında özellikle iklim koşullarından dolayı yörede oldukça yaygın olan romatizmal hastalıklar için kullanılmaktadır.

Uzun boylu çayırlar; Bu ekosistem, Kuzeydoğu Anadolu' da Sarıkamış - Kars arasında ve Çıldır Gölü dolaylarında 1800-2000 m arasında uzanan plato sahasında yayılış gösterir ve step ekosistemleri ile soğuk nemli iğne yapraklı (sarıçam) ekosistemleri arasında uzanır.³⁴ Dağ steplerine nazaran uzun boylu çayırlar, yeraltı su tablasının yüzeye daha yakın olduğu yerlerde, toprağın mineral ve humus bakımından zengin olduğu nemli çernezyom

³³ Kars Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2018: 52-80.

³⁴ Atalay vd., 1984: 113.

topraklarında yetişmektedir. Mayıs ayında karların kalkması ile yeşillenen çayırlar, ağustos ayında sararırlar. Yaz aylarında devam eden yağışlar ile otlar yaz boyunca yeşil kalmakta ve uzun çayır bitki örtüsünü oluşturmaktadır. Çayırlar bahar ve yaz aylarında mera hayvancılığı için önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

TATLI'nın araştırmalarına göre bölgede *yabani arpa* (*Hordeum violaceum*), *çayırşacı* (*Deschampsia cespitosa*), *çayırsedefi* (*Thalictrum flavum*), *çayır yumağı* (*Festuca pratensis*), *kırmızı üçgül* (*Trifolium pratense*), *beyaz üçgül* (*Trifolium repens*), *meme otu* (*Lapsana communis*), *bağa yaprağı-sinir otu* (*Plantago lanceolata*), *gazal boynuzu* (*Lotus corniculatus*), *çobandeğneği* (*Polygonum bistorta*) sık rastlanan türlerdendir.³⁵ Bu türlerden bağa yaprağı, yara iyileştirici özelliği ile halk arasında tedavi amaçlı kullanılmaktadır.

Yörede çayırların arasında yetişen bazı bitki türleri şunlardır; *yemlik* (*Tragopogon reticulatus*), *badbadı* (*Hyoscyamus niger*), *gımı* (*Carum carvi*), *labada-evelik* (*Rumex obtusifolius*), *hardal* (*Sinapis alba*), *yarpuz* (*Mentha Pulegium*), *aşotu-kışniş* (*Coriandrum sativum*), *çemen* (*Trigonella foenum*), *kuzukulağı* (*Rumex scutatus*), *gelinparmağı* (*Silene vulgaris*), *evenkövenci* (*Malva neglecta*), *unluca* (*Atriplex nitens*), *medik* (*Capsella bursa-pastoris*), *kuş ekmeği* (*madımak*) (*Polygonum cognatum*), *pazı* (*Beta trigyna*), *telce* (*Chenopodium album*), *çaşır* (*Ferula orientalis*), *gazayağı* (*Falcaria vulgaris*), *acıgıcı* (*Cardamine uliginosa*), *çibriska* (*Satureja hortensis*), *kiriş* (*Eremurus spectabilis*), *gijir tikenisi* (*Urtica dioica*), *civanperçemi* (*Achillea millefolium*, Görsel 1.7), *ağı otu-baldıran* (*Conium maculatum*).

Bu türler, yörede yaşayan insanlar tarafından çeşitli şekillerde kullanılmakta, bazılarının kökleri ve yumruları kullanılırken, bazılarının gövdesi ve yaprakları çiğ veya pişirilerek tüketilmektedir. Yemlik, hem yemeklerde hem çiğ olarak tüketilmektedir. Badbadı veya deli bat bat denilen bitki, insanları zehirlemekte kalp ritmi bozukluğu ve halüsinasyon gibi sonuçlara yol açmaktadır. Gımı, hem turşularda ve yemeklerde kullanılmakta, hem de taze olarak tüketilmektedir. Evelik otu, yarpuz, aşotu, çemen, evenkövenci, unluca, medik, kuş eppeği, pazı, gazayağı, kiriş ve gijir tikenisi yöresel yemeklerde sıkça kullanılmaktadır. Evelik otu ve gijir tikeninden romatizma hastalıkları için ilaç olarak faydalanılmaktadır. Hardal, kuzukulağı, medik, çaşır ve kuş eppeği taze ve çiğ olarak tüketilmektedir. Bu otlar dışında civanperçemi, hayvan hastalıklarında ve ev içerisindeki böcek türlerini öldürmek amacıyla kullanılmaktadır. Ağı otu ise baş ağrılarında önemli bir ağrı kesici olarak yöre sakinleri tarafından kullanılmaktadır.

³⁵ Tatlı, 2004: 125.

Görsel 1.6 ve Görsel 1.7 Çayır Bitki Örtüsü Türlerinden Sığır Kuyruğu (*Verbascum s.*) ve Civanperçemi (*Achillea millefolium*)

Alpin çayırlar; Alpin çayır formasyonu 2000-2500 m'nin üzerindeki dağlık alanlarda, orman üst sınırından sonra başlamaktadır.³⁶ Alpin çayırların orman üst sınırından sonra başlamasının sebebi sıcaklık ortalamalarının oldukça düşmesi ile alakalıdır. Düşük sıcaklıklarda ağaç formasyonu yetişemediğinden yerini alpin çayırlara bırakmaktadır. Yıllık yağış ortalaması 600 ile 1000 mm arasında değişen alpin çayır kuşağındaki bitkiler haziran ayında yeşillenmeye başlamakta, ağustos ayında ise sararmaktadır. Temmuz ayı çayırların en verimli olduğu aydır ve bu ayda yaylacılık faaliyetleri oldukça artmaktadır. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde, hatta sonbaharda çeşitli renklerde çiçekler açan otlara Alp çiçekleri denilmektedir.³⁷

Alpin bölgedeki en yaygın bitki türleri şunlardır; *Koyun yumağı* (*Festuca ovina*), *düğün çiçeği* (*Ranunculus brachylobus*), *sarıçiçekli orman gülü* (*Rhododendron luteum*), *kurtboğan* (*Acanitum anthora*), *boncuk otu* (*Myosotis alpestris*), *yabani soğan* (*Allium sp.*), *dağ çöveni* (*Acanthophyllum sp.*), *koca sütotu* (*Polygala major*), *kurtpençesi* (*Lycopodium clavatum*), *çayır turnagagası* (*Geranium pratense*), *ölmez otu* (*Helichrysum graveolens*), *kaf şebnemlisi* (*Alchemilla caucasica*).³⁸ Bu türler yaz aylarında yaylalarda otlayan hayvanlar için

³⁶ Atalay, 1994: 238.

³⁷ İnandık, 1965: 59.

³⁸ Kars Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2018: 52-80.

önemli bir besin kaynağıdır. İlçedeki çeşitli step türleri ve çayır türleri ile beslenen hayvanların et kalitesi de oldukça artmaktadır.

Selim ilçesinde iklim koşulları, orman formasyonunun dağılışını önemli ölçüde etkilemiştir. Kış aylarında sıcaklıkların sık sık 0°C altına düşmesi ve vejetasyon devresinin kısa olması ormanların yayılış alanını sınırlandırmıştır. Ancak ormanların gelişmesini ve yayılmasını engelleyen tek faktör iklim koşulları değildir. Yörenin geçmişten beri yerleşimlere, savaşlara sahne olması ve uzun yıllardır yoğun olarak yapılan hayvancılık faaliyetleri özellikle ormanlara zarar vererek önemli ölçüde bozulmasına neden olmuş, ormanlar yerlerini antropojen steplere bırakmışlardır. Bu nedenle ormanlar yüksek ve engebeli sahalara çekilmiş ve buralarda öbekler halinde kalmıştır.

Selim ilçesinin kuzeybatısında uzanan Allahuekber Dağları'nın yıllık ortalama 592 mm civarında yağış alması, bu alanlarda Selim Platosu'na oranla daha nemli bir iklim tipinin oluşmasına neden olmuştur. Yarı nemli iklim koşulları ve düşük sıcaklık şartları (Yıllık ortalama 3,7°C) Allahuekber Dağları'nın kuzeye bakan yamaçlarında saf *sarıçam* (*Pinus silvestris*) ormanları için uygun şartları oluşturmuştur (Görsel 1.6). Sarıçam ormanlarının geçmişte Selim ilçesinde geniş sahalarda yayıldıkları bilinmektedir. Ancak mesken yapımı ve yakacak ihtiyacı sebebiyle tahrip edilen sarıçamların bugün alanları oldukça daralarak Sarıkamış sınırına doğru çekilmiştir. Sarıçam ormanlarının dışında çeşitli ağaç ve çalı türleri de bu bölgede yayılış göstermektedir. Bunlardan bazıları şunlardır; *titrek kavak* (*Populus tremula*), *papaz külâhı* (*Eunymus latifolius*), *ahududu* (*Rubus ideaus*), *katran ardıcı* (*Juniperus oxycedrus*), *Kafkas meşesi* (*Quercus macranthera*).³⁹

Tahribatlar sadece ormanlar üzerinde olmamış, uzun boylu ve alpin çayırların alanlarında da bozulmalar yaşanmıştır. Hayvanlar için sınırlandırılan meralar dışında çayırlar da otlatmaya açılmış ve aşırı otlatma sonucunda yeterli yağış şartları oluşmayınca çayır alanları hızla yok olmaya başlamıştır. Bunun yanında çayırlar tarıma açılarak önemli bir kısmı ortadan kaldırılmıştır. 2000-2500 m'de yapılan yaylacılık faaliyetleri alpin bölgedeki çayırlara da zarar vermektedir. Alpin türlerin yayıldığı ortamın nemli olması ve yılın büyük çoğunluğunda yükselti ve eğim değerlerinin artmasına bağlı olarak hayvan ve insan tahribatına maruz kalmamaları gibi nedenlerle daha az tahribat olmuş ve kendilerini daha hızlı yenileyebilmişlerdir.

1.4. Sular

³⁹ Tatlı, 2004: 131.

Yaşamın temel ögesi olan su kaynakları, insanların geçim faaliyetlerini ve yaşam tarzlarını doğrudan etkilemektedir. İnsanlar için yaşamsal değeri olan su kaynakları, coğrafi farklılıklara göre insanlar üzerinde farklı şekillerde etkili olmuştur. Bozkır sahalarında yağış azlığından dolayı su kaynaklarına özel bir önem yüklenmiştir. Özellikle Türk kültüründe sulara kutsal bir değer yüklenmiş, su kaynakları inancın bir parçası haline getirilmiştir. Eski Türk kültürünün bir parçası olan ve su kültü olarak adlandırılan bu inanışa Selim ilçesinin bazı köylerinde de rastlanmaktadır. Özellikle şifalı olduğuna inanılan kaynak suları, dualar edilerek şifa niyetine kullanılmaktadır. Bunun dışında yöre halkının oldukça değer verdiği suyu çok fazla kaynatmak hoş karşılanmamakta, kötü rüyalar suya anlatılarak kötülüklerin su ile akması ve uzaklaşması dilenmektedir. Bayramın ilk gününde tüm suların zemzem suyu olduğu ve şifa getirdiği inancı da oldukça yaygındır.

Aras Havzası sınırları içerisinde kalan Selim ilçesinde de tarım, hayvancılık, ulaşım ve turizm faaliyetleri, yerleşme şekilleri, beslenme tarzları gibi birçok unsur ve kültürel görünüm yöredeki su kaynaklarına göre şekillenmiştir. Örneğin eski Rus yerleşmesi olan köyler, su kaynaklarına daha yakın alanlarda konumlanmıştır. Yol boyunca uzanan bu köyler, su kaynaklarının istikametine uygun bir şekilde düzenlenmiştir.

Yarı kurak iklim tipinin etkisi altında olan ve yağış değerlerinin ortalama 400 mm civarında seyrettiği Selim ilçesinin, iklim şartlarına rağmen mevcut su kaynakları bakımından zengin olduğu söylenebilir. Kars Platosu üzerindeki çöküntü alanında yayılan Selim ilçesinin su kaynakları akarsular, yeraltı suları, göl ve göletlerden oluşmaktadır. Plato üzerinde geniş bir alanda yayılan akarsuların büyük bir kısmı Kars Çayı ile birleşerek Arpaçay Nehri'ne dökülmektedir. Arpaçay Nehri ise Aras Nehri ile birleşerek sularını Hazar Denizi'ne bırakmaktadır.

Yağmurlu-karlı rejim özelliği gösteren akarsuların, nisan ayında karların erimeye başlaması ve yağmurların da artmasıyla birlikte debileri oldukça yükselmekte ve bazı derelerde taşkınlar meydana gelmektedir. Temmuz ve ağustos aylarında karasal iklim tipinin etkisiyle buharlaşma artmakta ve su seviyesi oldukça düşmektedir. Yaz döneminde su seviyesinin azalması ile geçici akarsuların derine aşındırma yapması sonucu yöre sakinlerinin “*yargan*” olarak adlandırdıkları dik yamaçlar belirginleşir (Görsel 1.8). Yargan, göreceli yüksek düzce alanlarda, özellikle yumuşak tortulardan ibaret olan yerlerde geçici ya da küçük akarı olan suların etkinliği ile ovulmuş, dik yamaçlı çukura denir.⁴⁰ Sonbahar ve kış aylarında ise yağışların yeterli seviyede olmaması ve sıcaklık değerlerinin sık sık 0°C altına düşmesi,

⁴⁰ Güney, Bozyiğit, Meydan, Kılıç ve Bulut, 2016: 398

birçok derenin donmasına ve su debisinin oldukça düşük seviyelere inmesine neden olmaktadır.

Görsel 1.8 Eskigeçit Köyünde Geçici Akarsuların Oluşturduğu Yargan

1.4.1. Akarsular

Selim ilçesinin en önemli su kaynaklarından biri olan *Kars Çayı*, Allahuekber Dağları'nın yaylalarından çıkmakta ve daha sonra kuzeydoğuya doğru ilerlemektedir. (Görsel 1.9). Kuzeye döndüğü yerde, Yolgeçmez denilen oldukça derin bir boğaza girerek ve Kars Platosu'ndaki geniş ve derin düzlüklere açılmaktadır.⁴¹ Kars'ın doğusunda tekrar derin boğazlara giren akarsu, kuzeydoğu yönünden güneye doğru kıvrılarak yaklaşık 120 km kat ettikten sonra Arpaçay Nehri'ne karışmaktadır. Sulama ve enerji üretimi için kullanılan Kars Çayı'nın sularına farklı birçok büyük ve küçük derelerin suları karışmakta, akarsu geniş bir vadi ağı oluşturmaktadır. Selim ilçesinin güney sınırındaki Aşağıdamlapınar köyü yakınlarından doğan, kısa boylu Seyranğak Deresi kuzeydoğu yönünde ilerleyerek Gelinalan köyü civarında Kars Çayı ile birleşmektedir. İlçede sulu tarımın yapıldığı nadir tarım arazileri, Kars Çayı çevresinde görülmektedir. Bu arazilerde genellikle fasulye ve lahana gibi ürünlerin yetiştirilmektedir. En verimli araziler de bu akarsu çevresinde yayılmıştır.

⁴¹Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, 2019: 30-31.

Görsel 1.9 Yukarıkotanlı Köyü Yakınlarından Kars Platosu'na Doğru Akan Kars Çayı

Selim ilçesinin batısında kalan Büyükkumru Dağı'ndan kaynağını alan *Güllü Dere*, Allahuekber Dağları'ndan kaynağını alarak kuzey yönünde ilerleyen *Kekeç Deresi* ile Selim ilçe merkezinde birleşerek doğu yönünde Kars Çayı'na dâhil olur. Kekeç Çayına katılan kollardan biri de Bozkuş köyü yakınlarındaki dağlardan kaynağını alan *Bozkuş Deresi*'dir.

Ardahan-Kars sınırındaki dağlardan kaynağını alarak Yenice köyü yakınlarında Kekeç Çayı'na katılan bir başka dere *Çayır Dere*'dir. Kısa boylu olan bu dere, Ardahan-Hasbey arasında yatağını derince yarıdıktan sonra Yenice yakınlarında geniş düzlük bir alanda yayılmaktadır.

1.4.2. Baraj Gölleri

Selim ilçesi sınırları içerisinde 3 adet baraj gölü bulunmaktadır. Bu barajlardan biri olan *Bayburt Barajı*, Ardahan-Kars sınırına yakın bölgeden doğarak güneye doğru yönelen akarsuyun üzerinde, Bayburt köyü yakınlarında içme suyu ve tarımda sulama amacıyla kurulmuştur. Bayburt Barajı (Selim Barajı) inşasına 1995 yılında başlanılmış, 2008 yılında inşaat tamamlanarak su tutma işlemi gerçekleştirilmiştir.⁴² Yöre sakinleri balık avı yasağı olmadığı dönemlerde bu barajdaki “*sarıbalık*” olarak isimlendirdikleri tatlı su balıklarını avlamaktadır.

⁴² Kars İli 2019 Yılı Çevre Durum Raporu, 2020: 27.

Kekeç Deresi üzerinde tarım ve hayvancılıkta kullanılmak üzere *Katranlı (Kekeç) Barajı* kurulmuştur. DSİ 24. Bölge Müdürlüğü sınırları dâhilinde ve Selim ilçesi Çaybaşı, Aşağı Kotanlı ve İğdir Köyleri yakınında yine tarım ve hayvancılıkta kullanılmak üzere *Alabalık Barajı* kurulmuştur. Alabalık Barajı'nın temelden yüksekliği 57,56 m kret, uzunluğu 588 m ve gövde tipi kil çekirdekli kum-çakıl dolgu olarak tasarlanmış ve baraj ile Kars ovasındaki 168.980 dekar arazinin sulu tarıma kavuşturulması amaçlanmıştır.⁴³

1.4.3. Yeraltı Suları

“Kars-Selim Platosu’nda akifer özelliği gösteren iki birim yer almaktadır. Bunlar alüvyon ve neojen olup, bu birimlerin kum ve çakıl seviyelerinde yer altı suyu bulmak mümkündür. Alüvyon kalınlığı 2-15 m olan bölgede açılan kuyuların derinlikleri 17-250 m arasında değişmektedir.”⁴⁴ Bu rakam yörede yeraltı suyu seviyesinin yüksek olduğunu göstermektedir. Yeraltı su tablasının yüzeye yakın olması, yörede birçok kuyunun açılmasına neden olmuştur. Yeraltı sularından içme suyu, tarım ve hayvancılık faaliyetleri amacıyla yararlanılmaktadır.

Kaynaklar; Selim ilçesinde “göze” adı verilen sıcaklığı 20-49°C arasında değişen birçok sıcak su kaynağı mevcuttur. *Karakaynak* denilen yüksek sıcaklıkta kaynak suları bu bölgedeki Kars Çayı’nın donmasına engel olurlar.⁴⁵ Bu kaynaklardan en bilineni Dölbentli köyünde yöre sakinlerinin “balıklı göl” olarak adlandırılan kaynak suyudur. Sularıyla şifa bulduklarına inanılan başka bir kaynak ise Benliahmet köyünde bulunmaktadır. Bu kaynak, Benliahmet köyünde petrol arama çalışmaları sırasında yüzeye çıkan maden suyu kaynağıdır. Suyun mineral ve bileşen bakımından zengin olması, insanlar ve hayvanların yaralarının tedavilerinde kullanılmaktadır.

1.5. Toprak Çeşitleri

Toprak, yaşamın en temel unsurlarından bir diğeri ve canlılar için yaşamsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği fiziki ortamın bir parçasıdır. Topoğrafya ve iklim şartlarına bağlı olarak gelişen toprak çeşitleri, farklı alanlarda farklı özellikler göstermektedir. Farklı toprak tipleri, insanların yaşamında önemli bir etmen haline gelmiş, yaşamlarını

⁴³ https://www.kha.com.tr/kars-alabalik-baraji-projesi_32227.html (erişim tarihi: 20.06.2022)

⁴⁴ Kars İli 2013 Yılı Çevre Durum Raporu, 2014: 28.

⁴⁵ Saraçoğlu, 1989: 319.

şekillendirmiştir. İnsan hayatında önemli bir yer kaplayan toprak aynı zamanda tarımsal faaliyetler ve hayvancılık faaliyetlerinin de gerçekleşebilmesi için ana unsur olmuştur.

Selim ilçesinin toprakları 1939 eski toprak sınıflandırma sistemi kullanılarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma sistemine göre topraklar zonal, intrazonal ve azonal olmak üzere üçe ayrılmıştır. İlçede daha önce yapılan çalışmalar ve saha gözlemleri sonucu 8 farklı toprak tipi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Zonal topraklar içerisinde kestane renkli topraklar, kireçsiz kahverengi topraklar ve çernozyomlar sahada yayılım göstermektedir. Selim ilçesi arazilerinin %46'sı *kestane renkli topraklardan* oluşmaktadır.⁴⁶ Bu topraklar, uzun boylu bozkır ve bozkır çayırlarının bulunduğu alanlarda yayılmakta ve genellikle kireçli bir yapı göstermektedir.⁴⁷ Organik madde bakımından zengin olan bu topraklarda genellikle tahıl tarımı yapılmaktadır.

Allahuekber Dağları'nın 2000 m yüksekliğinde gelişim gösteren sarıçam ormanları altında ve genellikle bazalt ana kayası üzerinde *kireçsiz kahverengi orman toprakları* görülmektedir. Bu alanlarda yükseltiye bağlı olarak yağış artmaktadır. Yeterli miktarda yağış aldığı için kireç yıkanmakta toprak hafif asit reaksiyonu göstermektedir. Sarıçam ormanının yayıldığı bu alanlar, tarım ve mera alanı olarak kullanılamamaktadır.

Çernozyomlar, 1600-2000 m arasındaki uzun boylu bozkır-çayır vejetasyonu altında gelişmiştir. Bu alanlarda yıllık ortalama sıcaklık 3-6 °C ve yıllık ortalama yağış, 500-700 mm arasında değişmektedir.⁴⁸ Kestane renkli topraklara göre daha yüksek kesimlerde ve daha düşük sıcaklıklarda gelişen bu topraklardaki ayrıştırıcıların faaliyetleri, düşük sıcaklıklardan dolayı çok aktif olamaması ve bu ayrıştırıcıların topraktaki organik maddenin tamamını tüketememeleri sebebiyle organik madde miktarı artmaktadır. İlçenin büyük bir kısmında yayılan bu topraklar, organik madde miktarının yüksek olması nedeniyle tarımsal arazi olarak kullanılmaktadır.

Intrazonal toprak grubuna giren *yüksek dağ-çayır toprakları*, alpin çayırlar altında gelişmiştir. ‘‘Yüksek düzlük, tepelik ve yamaç arazilerde oluşan topraklara *yüksek dağ-çayır toprakları* denilmiştir.’’⁴⁹ Bu topraklar üzerinde gelişen çayır bitki örtüsünün varlığı ve düşük sıcaklıklar toprağın organik madde miktarı açısından zengin olmasına neden olmuştur. Ancak bu toprakların bulunduğu yükseklik tarım yapmaya elverişli olmadığından, mera alanı olarak değerlendirilmektedir.

⁴⁶ Başayığıt ve Uçar, 2019:19.

⁴⁷ Atalay, 2011: 408.

⁴⁸ Atalay, 2011: 412.

⁴⁹ Şahin, 2010: 1.

Çalışma alanında azonal toprak grubu içerisinde alüvyal topraklar, litosoller, regosoller ve kolüvyal topraklar yayılış göstermektedir. Bu toprakların yayıldığı alanlarda sık sık taşkın, birikme ve süpürülme olayları meydana gelmesi nedeniyle toprak profilleri tam anlamıyla gelişmemiştir. *Alüvyal topraklar* Kars Çayı, Kekeç Çayı, Bozkuş Deresi, Güllü Dere ve Çayır Deresi gibi dere yatakları ile taşkın alanlarında görülmektedir. Bu alanlardaki ana materyal volkanik malzemelerden meydana gelmesi sebebiyle alüvyal toprakların içeriği de volkanik malzemelerden oluşmaktadır. Derelerin biriktirdiği malzemeler alüvyal toprakların organik madde miktarını arttırmış ve tarıma elverişli hale getirmiştir. Hem su ihtiyacının karşılandığı hem de verimli alüvyal toprakların yayıldığı bu sahalarda yerleşmelerin yoğunlaştığı ve tarım alanlarının arttığı bölgelerdir.

Dik ve eğimli dağların yamaçlarında kumlu ve çakıllı malzemelerin zamanla birikmesiyle *kolüvyal topraklar* oluşmuştur. Bu topraklar daha çok Allahuekber Dağları'nın güney yamaçları ile Gürbüzler ve Koşapınar köyleri arasında uzanan dağlık alanların yamaçlarında görülmektedir. Düzenli bir toprak profili gösteremeyen kolüvyal toprakların üzerinde bitki örtüsü çok seyrek. Bu toprakların yayıldığı alanlarda tarım yapılamasa da kısmen hayvanların otlatıldığı mera sahası olarak kullanılmaktadır.

Patlamalı volkanik püskürmelerle hâsıl olan ve çoğunluğunu kum boyutundaki asit volkanik malzemeler ve özellikle tüfler üzerinde kumlu topraklar bulunur.⁵⁰ Bu topraklar volkanik *regosoller* olarak adlandırılmaktadır. Selim ilçesinin Sarıkamış'a sınır olan bölgelerinde Sarıçam ormanları altında gelişim göstermişlerdir.

“Orman örtüsünün tahrip edildiği alanlarda ve geniş ölçüde antropojen dağ stepleri ile işgal edilmiş olan alanlarda *litosollerle* yani taşlı, çakıllı, kumlu topraklarla kaplıdır.”⁵¹ Litosollerin yayıldığı alanlarda taş ve çakıl gibi iri strüktürlü malzemelerin bulunması, eğimden kaynaklanan erozyon faaliyetinin artması ve aşırı hayvan otlatma gibi sebeplerle söz konusu alanlarda bitki örtüsü zayıf kalmış ve gelişmemiştir.

Selim ilçesinde yaşayan yöre sakinlerinin kültürel faaliyetlerinde çeşitli şekillerde yer edinmiş olan topraklar, kültürel görünümünün oluşmasında ve şekillenmesinde kullanılan ana malzemelerden biri olmuştur. Yöre sakinleri, *sarı toprak* olarak adlandırdıkları, killi ve sarı renkli topraklar saman ile karıştırılarak balçık haline getirmiş ve meskenlerin dış cephesine sıva yapmak amacıyla kullanmışlardır. Özellikle Alevi Türkmenlerinin ustalaştığı tandır yapımı sarı topraktan yararlanılarak elde edilmektedir. Yörede bulunan görünüm dışı kültürel hafızada da yer edinmiş olan toprak faktörü, insanın doğduğu ve en son döndüğü yer

⁵⁰ Atalay, 2011: 440.

⁵¹ Atalay, 1984: 56.

olarak algılanmakta ve yörede ‘‘Mezara gir, toprak da başına değsin’’ anlamında ‘‘Toprak başına’’ deyimini sıkça kullanılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

BEŞERİ COĞRAFI GÖRÜNÜMLER

Türkiye'nin kültür peyzajını ve sosyal özelliklerini layıkıyla kavrayabilmek için, bir yandan ülkenin fiziki coğrafya şartlarını, diğer yandan da uzun iskân tarihinin ve tarihi tekâmülün tesirlerini göz önünde bulundurmak, yani bugünün insanını yaşadığı fiziki ortam içinde ve bu ortamın tarihi tekâmülünü dikkate alarak tahlil etmek gerektiğini ortaya koyar.⁵²

Kültürel coğrafi görünümünün oluşmasında doğal çevre kadar toplumun sosyal ve ekonomik yapısı da oldukça etkilidir. Bir yerde oluşan kültürel öğeler zamanla insanlar arasındaki etkileşimlerle farklı bölgelere yayılmakta ve toplumlar arasında kültürel farklılıklar kadar benzerlikler de ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle fiziki ortam içinde oluşan tarihi ve sosyal gelişmeler, beşeri coğrafi görünümün kapsamında ele alınmıştır. Bu kapsamda Selim ilçesinin kuruluşu ve tarihi, nüfus yapısı, yerleşme özellikleri ve ekonomik yapısı beşeri coğrafya kapsamında incelenmiştir.

2.1. Selim İlçesinin Kuruluşu ve Tarihçesi

Günümüzde Selim ilçesinin kültürünün birçok farklı unsurdan etkilenmiş olması, ilçenin tarihi süreci ile alakalıdır. Bu süreçte ilçeye yerleşmiş olan topluluklar, yaşadıkları çevreyi farklı şekillerde algılamış ve çevreyi algıladıkları biçimde etkileyerek farklı kültürel görünümünün oluşmasına neden olmuşlardır. İlçeye yerleşen her yeni toplum, yerli toplumla etkileşime girerek kültürel çeşitliliği arttırmıştır. Bu nedenle de genel hatlarıyla ilçenin tarihçesinin incelenmesi gerekli görülmüştür. Selim ilçesinin çok eski zamanlara dayanan tarihi ile ilgili net bir bilgi olmaması sebebiyle ilçe tarihi Kars ili ile birlikte ele alınmıştır. Kars merkezine olan yakınlığı nedeniyle Selim ilçesinin tarihi gelişimi Kars'a paralel bir seyir göstermiş ve bu sebeple bazı noktalarda Kars'ın tarihi geçmişinden faydalanılmıştır.

Selim ilçesinin bulunduğu bölge geçmişte *Döşkaya* ismiyle anılmıştır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde de adı anılan Döşkaya, Taht Düzü'nün batı tarafındaki önemli bir çıkıntıdır. Taht Düzü ise Sarıkamış'ın batısında yer alan Soğanlı Dağları'ndan Kars'ın doğusundaki Yahnilere kadar uzanan alana verilen tarihsel adlardan birisidir.⁵³

Selim ilçesinin adının Çaldıran Zaferi sonrası burada otağ kuran Yavuz Sultan Selim'in adına izafeten Çerkes muhacirler tarafından *Selimköy* olarak verildiği düşünülmektedir.⁵⁴ Kars'ın Rus idaresinde kaldığı yıllarda (1878-1917) Malakanlar, Selim

⁵² Erinç, 1972: 167.

⁵³ Solmaz ve Altuğ, 2018: 63.

⁵⁴ Aslan, 2018: 4.

isminin önüne Rusça Novo kelimesi eklemiş ve *Novoselim* (Yeni Selim) olarak adlandırılmaya başlamışlardır. Rus işgalinin son bulması ve Kars'ın Türk topraklarına katılmasıyla *Novo* ismi çıkarılmış ve tekrar *Selim* ismi kullanılmaya başlanmıştır.

Kars ili, Anadolu'nun Kafkasya'ya açılan kapısı olması nedeniyle tarih boyunca en önemli güzergâh noktalarından biri olmuştur. Bölgede birden çok kervansarayın bulunması geçmişte İpek yolu gibi ticaret yollarının bu bölgeden geçtiğini kanıtlar niteliktedir. Kars'ın yüksek yaylaları, bitki çeşitliliği ile yeraltı ve yerüstü su varlığı açısından zengin olması, temel geçim kaynağı hayvancılık olan insanlar için oldukça uygun şartların oluşmasını sağlamış ve göçebelik kültürünü ön plana çıkarmıştır. Günümüzde bu bölgede var olan göçebe düzeninin temeli, Orta ve Son Tunç Çağı döneminde atılmıştır.⁵⁵

Paleolitik çağlara kadar izlere rastlanan Kars ve çevresi, ilk çağlarda Hititler, Urartular ve Sasaniler gibi medeniyetlerin hâkimiyetinde kalmıştır.⁵⁶ İsmail Kılıç Kökten tarafından Kars il merkezinin kuzeyinde Susuz ilçesinin yaklaşık 6-7 km kuzeydoğusunda yer alan Ağzıaçık (Azacık) köyü yakınında bulunan bazalttan yapılmış, iki yüzeyle el baltası Paleolitik döneme tarihlendirilmiştir.⁵⁷ Kars ilinin çeşitli bölgelerinde Neolitik çağa ait obsidiyenden yapılmış kazmalar, bazalttan balta ve tokmaklar, taş dibekler ile ezme taşları, kemik bızlar ve parlak kara çömlek parçaları bulunmuştur.⁵⁸ Farklı lokasyonlardaki kalıntılar ve bulgular bölgede Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik çağların sırasıyla yaşandığı kanıtlanmış ve bölgenin sürekli farklı yerleşim ve kültürlerle ev sahipliği yaptığı ortaya çıkmıştır (Tablo 2.16) .

Selim ilçesi ve çevresinde Tunç ve Demir çağlarına ait birçok kale ve yerleşmeye ait kalıntılar mevcuttur. Selim ilçesine bağlı Yolgeçmez köyü yakınlarındaki Tilkitepe ile Yolgeçmez Köyü Kalesi, yine bu bölgedeki Yumrutepe ile Gevenli Yerleşmeleri, Baykara köyündeki Baykara Karız Yerleşmesi ve Hasbey köyünde bulunan Hasbey Kalesi ilçede tespit edilen kale ve yerleşim yerleridir.⁵⁹

Tablo 2.16 Farklı Dönemlere Tarihlendirilmiş Yerleşim Alanları ve Kalıntılar

⁵⁵ Bulut, 2016: 2.

⁵⁶ Gündüz, 2001: 515.

⁵⁷ Pınarcık vd., 2017:301.

⁵⁸ Kırzioğlu, 1958: 24-25.

⁵⁹ Bulut, 2016: 22.

1. Derecede Arkeolojik Sit	Yeri
Başköy-Zavot Harabeleri	Başköy Köyü
Bekçiçayırı Höyüğü	Hasbey Köyü
Ziyaret Mevkii Kurganı	Tuygun Köyü
Yassıca Yamaç Yerleşimi	Yassıca Köyü
İnce Çayır Mevkii Tepe Yerleşimi	Eskigazi Köyü
Kadakayası Tepeüstü Yerleşimi	Koşapınar Köyü
Koşapınar Yamaç Yerleşimi	Koşapınar Köyü
Kaledüzü Mevkii Tepeleri	Kekeç Köyü
Güllü Mevkii Yamaç Yerleşimi	Cumhuriyet Mahallesi
Gökçeharman Yerleşimi	Karahamza Köyü

Kaynak: Selim Belediyesi verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

İlk İslâm fetihleri esnasında Kars yöresinin bir bölümü Arap hâkimiyetine geçmişse de bölgede Bizans'la girişilen rekabet sonucu Arapların kesin hâkimiyeti ancak VIII. yüzyılda gerçekleşebilmiş ve bu dönemde Arapların da desteğiyle Kars'a Bagratlılar hâkim olmuştur.⁶⁰ Bu süreçten sonra Türkler birçok kez Kars'a akın düzenlemiş ancak tam hâkimiyet kuramamışlardır. 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alpaslan'ın Kars Bölgesi'ni fethetmesiyle "Döşkaya Sancağı" ve "Döşkaya Nahiyesi" olarak bilinen Selim ilçesinin bulunduğu araziler Türklerin (Saltuklular) hâkimiyetine girmiştir.⁶¹

Moğolların Kars üzerinden Anadolu'ya girişleri ve istilaları sonucu bölge ve çevresinde önemli derecede tahripler meydana gelmiştir. Moğol hâkimiyeti son bulunca bu defa Timur, Anadolu'ya doğru yayılma hareketine başlamıştır.⁶² Timur'un tahribinden sonra Kars Kalesi ve şehri harabe halde bulunduğundan, 1548'e kadar yörenin merkezi Döşkaya Kalesi olmuştur.⁶³

Timur'un ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklık döneminde Karakoyunlular Kars'ı yeniden hâkimiyetlerine alarak onarmışlardır.⁶⁴ 1467 yılında ise Cihanşah Mirza'nın Hasan Bey'e (Uzun Hasan) yenilmesiyle, Karakoyunlu Devleti yıkılarak Kars ve çevresi Akkoyunlu Devleti'nin yönetimine girmiştir.⁶⁵

1501'de Akkoyunlu Devleti'ne Şah İsmail tarafından son verilince Safevi Devleti'nin kuruluşunu ilan eden Şah İsmail, bölgenin yeni hâkimi olmuştur. "Döşkaya Bölgesi, bu kez

⁶⁰ Gündüz, 2001: 515.

⁶¹ Aslan, 2018: 1.

⁶² Kızılkaya, 2011: 7.

⁶³ Kızılkaya, 2011: 8.

⁶⁴ Gündüz, 2001: 516.

⁶⁵ Tihriani, 2001: 354.

Safeviler ile Osmanlılar arasındaki güç mücadelesinin merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁶⁶ 1537'de Erzurum Beylerbeyi olan Mehmet Han, Pasin üzerine akın yapmış ve Pasin Sancağını beş nahiyeye bölmüştür. Döşkaya'nın bu nahiyelerden Mıcingerd nahiyesine bağlı olduğu bilinmektedir.⁶⁷ 1647 yılında ise Evliya Çelebi Osmanlı toprağı olan Kars ve çevresini ziyaret etmiş ve aktardıklarına göre Döşkaya'nın Kars sınırında 200 haneli bir zeamet köyü olduğundan bahsetmiştir.⁶⁸

19. yüzyılda Osmanlı ve Rus İmparatorlukları arasında yapılan savaşların birçoğı Kars ve çevresinde cereyan etmiş, bu bölge çarpışmaların ve savaşın uzun yıllar devam ettiği cephelerden biri haline gelmiştir. Ruslar birçok kez Kars'ı alma girişiminde bulunmuşlar ancak bu girişimleri olumsuz sonuçlanmıştır. Rusya, tüm olumsuz sonuçlara rağmen Kars'ta hâkimiyet kurma emellerinden vazgeçmemiş ve bölgede bulunan Ermeni nüfusu kışkırtarak kendi tarafına çekmeyi başarmış ve Ermenileri Müslüman olanlara özellikle Türk nüfusa karşı kullanmıştır.

“1828 yılında Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla, Nahçıvan ve Erivan arazisinde Ruslar tarafından Ermeni vilayeti oluşturulmuş, toplamı 25 bin yerli Ermeni'nin yaşadığı bu arazilere Türkiye ve bilhassa İran'dan kütleli surette Ermeniler göç ettirilerek, vilayetin etnik yapısında Ermeni çoğunluğunun sağlanmasına çalışılmıştır.”⁶⁹

Rusya, 1878'de (93 Harbi) Kars'ı tekrar işgal etmiş ve Berlin Antlaşması sonrasında Kars, Rusya'ya bırakılmıştır (Görsel 2.10). Böylece Osmanlı Devleti, Kafkasya sınırında önemli bir stratejik yere sahip olan şehri kaybetmiştir.⁷⁰ Yaklaşık 40 yıl Rus işgali altında kalan şehirde nüfus yapısı hızla değişmiş Türk, Çerkez ve Kürt nüfus Kars'ı terk etmeye zorlanmıştır. Müslüman halkın göç etmesiyle birlikte Ruslar, düz köylere ve verimli yerlere Khakhol, Dukhobor, Malakan gibi Rus kolonileri, Nemets (Alman), Estonyalı gibi Protestan köylüler ile Anadolu'nun iç kısımlarından ve Kafkasya'dan gelen çok sayıda Rum, Ermeni, Yezidi ve Asuri gibi gayrimüslim halk yerleştirilmiştir.⁷¹ Bu dönemde Kars yeniden inşa edilerek modern ve planlı bir şehir görünümüne kavuşmuş, yapılan askerî yığınakla birlikte, Rusların Transkafkasya'da Osmanlı sınırındaki önemli bir merkezi hâline gelmiştir.⁷²

Rusya'nın dağılması ve yeni kurulan Sovyet yönetimi ile 3 Mart 1918 tarihinde yapılan Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne

⁶⁶ Aslan, 2018: 1.

⁶⁷ Kırzioğlu, 1976: 165-166.

⁶⁸ Zillioğlu, 1966: 643.

⁶⁹ Aslan, 1994: 158.

⁷⁰ Gündüz, 2001: 516.

⁷¹ Kırzioğlu, 1958: 553.

⁷² Serbest ve Demirci, 2012: 2721.

bırakılmıştır.⁷³ Rusya'nın bölgeden çekilmesi Ermeniler tarafından yenilgi olarak algılanmış ve Müslüman halkı Kars'tan uzaklaştırmak için baskı ve katliam yolları tercih edilmiştir.

Kars ve çevresini Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı korumak amacıyla Karşılılar tarafından 5 Kasım 1918'de Kars İslâm Şûrası kurulmuştur. Şûra, 17-18 Ocak 1919'da topladığı kongre ile adını Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi olarak değiştirmiştir. Bölgedeki hareketliliğin farkına varan İngilizler 12 Nisan 1919'da Kars'ı işgal etmiştir.⁷⁴

Görsel 2.10 Rus Birliklerinin Kars'ı İşgali Sonrasında 1913'te Kurdukları Novo-Selim'deki Geçici Dinlenme Yeri⁷⁵

İngilizler Kars'ın yönetimini Ermenilere bırakarak Türk ve Müslüman nüfus üzerinde yapılan katliamların önünü açmıştır. Selim ilçesine bağlı Iğdır köyünde 180, Karnagoz (Yeşiltepe) köyünde 220, Sipkor (Yamaçlı) köyünde 230, Akpınar köyünde 385, Subanazad köyünde 200, Karaçayır köyünde 500, Aşağı Kotanlı köyünde 130, Yukarı Kotanlı köyünde 550, Cavlak köyünde 170, Ağyar köyünde 220, Oluklu köyünde 750, Kırkpınar köyünde 50, Karahamza köyünde 560 kişi Ermeniler tarafından katledilmiştir.⁷⁶ Arşivlere göre sadece Selim'de 4145 kişinin katledilmesi Ermeni mezalimini gözler önüne sermektedir.

Ankara'da TBMM kurulduktan iki ay sonra Kazım Karabekir Paşa kumandasındaki XV. Kolordu seferber edilerek Milli Şura kuvvetlerinin de yardımı ile 30 Eylül 1920'de Selim

⁷³ Demirel, 2006: 109.

⁷⁴ Gündüz, 2001: 517.

⁷⁵ https://russiaainphoto.ru/search/photo/years-1866-1915/?query=%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BC&index=1&paginate_page=1&page=1 (erişim tarihi: 03.02.2022)

⁷⁶ Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001: 921

ilçesi düşman işgalinden kurtarılmıştır.⁷⁷ İşgal sonrası yıpranan Ermeni güçleriyle çeşitli müzakereler yapılmış ve müzakerelerden sonra 3 Aralık'ta Gümrü Antlaşması imzalanmıştır.⁷⁸ Antlaşma ile Selim ilçesi, kesin olarak Türk devleti sınırlarına dâhil edilmiştir.

Selim ilçesi, Cumhuriyetin ilanından sonra Sarıkamış ilçesine bağlı iken 27.06.1957 tarihinde yayımlanan, 9644 Sayılı Resmi Gazete 7033 Sayılı Özel Kanun'una göre Sarıkamış'tan ayrılarak ilçe olmuştur.⁷⁹

2.2. Nüfus Coğrafyası

Nüfus denildiğinde genel bir ifadeyle, belirli bir zamanda sınırları belirli bir alanda yaşayan insan sayısı anlaşılmaktadır.⁸⁰ Sınırları belirli bir alan hakkında çalışma yapılırken öncelikli olarak ele alınması gereken konulardan biri o alanın nüfus miktarı ve nüfus yapısıdır. Kültür çalışmalarında nüfusun dağılışı, yoğunluğu, niteliği ve hareketleri ele alınmadan mekânın kültürel yapısı hakkında kolayca bilgi sahibi olunamaz.

Kars ili, geçmişten günümüze kadar Anadolu'nun Kafkasya'ya açılan kapısı olması sebebiyle birçok toplum tarafından sahiplenilen ve sık sık nüfus yapısı değişen alanlardan biri olmuştur. Ticaret akışının sağlandığı önemli yolların, sınır şehri olan Kars'tan geçmesi bu yörenin stratejik alanlardan biri olmasını sağlamıştır. Bu nedenle Gürcüler, Ermeniler, Selçuklular, Rumlar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Osmanlılar, Sasaniler ve Ruslar arasında sık sık el değiştirmiş ve nüfus hareketliliği her dönemde yaşanmıştır. Nüfus hareketliliğinin sürekliliği, dini inançlar, siyasi ve kültürel yapılar üzerinde önemli değişikliklere neden olmuştur.

Bilindiği üzere ilk nüfus sayımı, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından yapılmıştır. 1870, 1871, 1873, 1874, 1876 tarihli salnamelere göre Kars, merkez dâhil Şüregel, Zaruşad, Kağızman ve Akbaba Nahiyesi olmak üzere beş yönetim biriminden oluşan bir sancaktır.⁸¹ 1288 (1871) tarihli salnamede Kars ilinde Müslüman nüfus 11.110 iken, Hristiyan nüfus 519'dur. 1876 yılında Müslüman nüfus 11.710 iken, Hristiyan nüfus 2645 kişiye yükselmiştir.⁸² Bu dönemde Müslüman nüfus, Karapapak, Türkmen, Kürt ve Yerli Türklerden oluşurken, Hristiyan nüfus Rus işgaline kadar Ermenilerden oluşmaktaydı. 1876'da Rusların

⁷⁷ Kırzioğlu, 1958: 558.

⁷⁸ Boy, 2018: 555.

⁷⁹ "Kanunlar" Resmi Gazete, 07.12.2021

⁸⁰ Karabağ ve Şahin, 2014: 2.

⁸¹ Tekir, 2012: 60.

⁸² Oran Arslan ve Topçu: 90.

Kars'ı işgal etmesiyle Hristiyan nüfus artmış, bu dönemde sosyal ve dini yapılar hızla değişmeye başlamıştır.

Çarlık Rusya'nın işgali ile birlikte Kars'ta yaşayan birçok Karapapak, Anadolu'nun iç kesimlerine doğru göç etmeye başlamıştır. Osmanlı dönemine göre Türkçe konuşan grup oldukça azalmış, hatta yarıya düşmüştür.⁸³ Rusların hâkim oldukları bölgelerde, Müslüman halkın boşalttığı köylere gayrimüslim halklar yerleştirilmiştir. Yaklaşık 40 yıl Rusların yönetiminde kalan Selim ilçesi ve çevresinde Rus eğitim kurumları, demir yolları, karargâhlar ve kiliseler hızla artmıştır. Rus kültürü bu süreç içerisinde Kars ve çevresini etkisi altına almıştır.

Kars'ın Türk topraklarına katılana kadar geçen sürede Selim ilçesinde gerek Rus baskısı gerek Ermeni çetelerinin yaptığı katliamlar sonucu Türk ve Müslüman nüfus önemli ölçüde azalmıştır. Sonraki süreçte ilçenin Türk topraklarına katılmasıyla Ermeni halkı ile Gürcistan ve Ermenistan topraklarında kalan Türkler (büyük çoğunluğu Karapapak) yer değiştirmiştir. 1920'de TBMM ile Ermenistan arasında gerçekleşen nüfus mübadelesi ile Revan (Ağbaba), Borçalı ve Kazak bölgelerinden göç eden Karapapaklar, Ermeni ve Rus nüfusun çekilmesi ile boşalan köylere ve arazilere yerleşmişlerdir. Bu sayede nüfusun artmaya başlamasıyla, savaş yıllarının nüfus üzerindeki olumsuz etkisi de silinmeye başlamıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra ülke nüfusunu tespit etme ihtiyacı doğmuş ve bu ihtiyaç doğrultusunda çağın gerektirdiği şekilde ilk modern nüfus sayımı 1927'de yapılmıştır. Bu dönemde Selim ilçesinin nüfusu, Sarıkamış kazasına bağlı olması sebebiyle Sarıkamış kazası ile birlikte ele alınmıştır. 1927 yılı sayımlarına göre Sarıkamış kazasının nüfusu 19.131 erkek ve 16.205 kadın olmak üzere toplam 35.336'dır.⁸⁴ Erkek kadın nüfusu arasında farkın fazla olmasının sebebi, uzun yıllar devam eden geniş çaplı savaşlar, milli mücadele döneminde yaşanan insan kayıpları ve Ermenilerin bölgede yaptığı katliamlardır.⁸⁵ Diğer taraftan bu yıllarda nüfus, yabancı ülkelerden gelen Türk nüfusu ile artış göstermiştir. Nitekim 1927 nüfus sayımlarında yabancı ülkelere doğan nüfus oranı en yüksek vilayetler arasında birinci sırada Kars ilinin yer alması bu durumu doğrulamaktadır. Yabancı ülkede doğup Kars'a yerleşenlerin en fazla göç ettikleri ülke Rusya olmuştur.⁸⁶ 93 Harbi'nden sonra Rusya'da kalan Türk nüfusu hızla Kars'a göç etmiş ve bu dönemde Selim ilçesinin nüfusu da artış göstermiştir.

⁸³ Ortaylı, 1978: 349.

⁸⁴ Umumi Nüfus Tahriri Fasikül I, 1929: 10.

⁸⁵ Arslan ve Topçu, 2012: 97.

⁸⁶ Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III, 1929: 36.

Selim ilçesinin Kars şehir merkezine olan yakınlığı nüfus hareketliliğinin ilçede de aynı şekilde etkili olmasını sağlamış, nüfus yapısının her dönemde farklı bir etnik dağılım göstermesine neden olmuştur. Geçmişte *Döşkaya Sancağı* olarak anılan bölgede birçok savaş yaşanmış ve ilçe yakın geçmişte farklı kültürlerin etkisi altına girmiştir. Selim ilçesinin büyük düz bir platoda kurulmuş olması ve doğal kaynakları, ilçenin önemini arttırmıştır. Farklı toplumlara ev sahipliği yapan ilçede her toplumun farklı kültürel özellikleri korunmuş, zengin ve çeşitli bir kültürel yapı ortaya çıkmıştır.

2.2.1. Selim İlçesinde Nüfusun Gelişimi

Selim ilçesinde nüfus, farklı dönemlerde farklı özellikler göstermiş siyasi ve ekonomik nedenlerle sık sık değişmiştir (Grafik 2.9). 93 Harbi yıllarında mevcut nüfus farklı şehirlere göç etmiş ve ilçenin nüfusu hızla azalmıştır. Bu dönemi takip eden yıllarda savaşın da son bulmasıyla ilçe, Kafkaslardan önemli ölçüde göç almış ve nüfusu artmıştır. Günümüzde ise nüfus, ekonomik nedenlerden dolayı Kars şehir merkezine ve büyük şehirlere göç vermekte ve birçok Doğu Anadolu ilçesi gibi Selim ilçesinin de nüfusu gün geçtikçe azalmaktadır. Bu durum hem nüfus üzerinde dalgalanmalara neden olurken hem de nüfusun sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklerinin değişmesine neden olmaktadır.

Cumhuriyet döneminde (1927) yapılan ilk modern nüfus sayımında ilçenin nüfusu, Sarıkamış'a dâhil edildiği için net bir sayım sonucu verilememiştir. İkinci resmi nüfus sayımı 1935 yılında yapılmış ve Sarıkamış kazasına bağlı Selim nahiyesinin nüfusu, 15.217 olarak belirlenmiştir (Tablo 2.17) 1935-1940 yılları arasında iki nüfus sayımı gerçekleşmiş yıllık nüfus %4,80 oranında artmış ve bu dönemde nüfus 19.222 kişiye ulaşmıştır. Uzun yıllar süren savaşların sona ermesi⁸⁷, Kafkasya'dan Kars'a devam eden göçler ve yeni kurulan ülkeye karşı oluşan güven ortamı ile birlikte nüfus hareketlilik kazanarak artmaya devam etmiştir.

1940-1945 yılları arasındaki dönemde nüfus %4,40 oranında artmış, 1940 yılına göre ilçe nüfusu 4738 kişi artarak 1945 yılında toplam 23.960 kişiye ulaşmıştır. Nüfusun en fazla arttığı bu dönemde ülke genelinde yaşanan İkinci Dünya Savaşı ile birlikte ilan edilen seferberlik ilanının ülke genel nüfustaki olumsuz etkisi Selim ilçesinde pek fazla hissedilmemiştir. Sovyet hükümetinin 1925'te imzalanan ve her on yılda bir uzatılan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı 1945'te uzatmayacağını beyanla iki yıl sonra Kars ve Ardahan yaylasını talep etmesi, bu dönemde nüfusun 1950 yılına doğru durağanlaşmasına sebep olmuştur.⁸⁸

⁸⁷ Arslan ve Topçu, 2012: 111.

⁸⁸ Ural ve Arslan, 2016: 43.

İlçede 1950’li yıllara doğru azalan nüfus, 1950-1955 yılları arasında %2,35 oranında artış göstermiştir. Bu dönemde ülke genelinde sağlık koşullarında yaşanan gelişmeler sonucu ölüm oranlarında azalmalar yaşanmış ve bunun sonucunda yıllık nüfus artışı da yükselmeye başlamıştır.⁸⁹ 1950 yılında 25.193 olan ilçe nüfusu, 1960 yılına gelindiğinde 30.926’ya ulaşmıştır. Savaşın psikolojik etkisinin geçmeye başlaması ve Türkiye'nin NATO’ya girerek toprak bütünlüğünü garanti altına alması⁹⁰ ilçedeki nüfus artışı üzerinde önemli etki yaratmıştır.

Tablo 2.17 Selim İlçesinin Yıllara Göre Şehir-Köy Nüfusu, Toplam İlçe Nüfusu ve Nüfus Artış Hızı (% , 1935-2021)⁹¹

Sayım Yılları	Erkek	Kadın	Şehir Nüfusu	Erkek	Kadın	Köy Nüfusu	Toplam İlçe Nüfusu	Yıllık nüfus artış ve azalış oranı (%)
1935	557	568	1125	7226	6866	14.092	15.217	
1940	620	679	1299	8818	9105	17.923	19.222	4,80
1945	755	729	1484	11.626	10.334	21.960	23.960	4,40
1950			1771			23.422	25.193	1,00
1955	1065	1036	2101	13.287	12.954	26.241	28.342	2,35
1960	1372	1182	2554	13.974	14.398	28.372	30.926	1,74
1965	1568	1371	2939	14.828	15.597	30.425	33.364	1,51
1970	1746	1543	3289	13.642	15.685	29.327	32.616	-0,45
1975	1896	1673	3569	15.110	15.877	30.987	34.556	1,15
1980	2098	1871	3969	14.302	15.240	29.542	33.511	-0,61
1985	2338	2030	4368	14.602	15.377	29.979	34.347	0,49
1990	2038	1919	3957	12.206	13.081	25.287	29.244	-3,21
2000	2319	2074	4393	10.290	10.797	21.087	25.480	-1,37
2007	2548	2622	5170	10.201	9791	19.992	25.162	-0,17
2008	2548	2387	4935	10.456	9825	20.281	25.216	0,21
2009	2332	2285	4617	10.420	9836	20.256	24.873	-1,36
2010	2386	2395	4781	10.149	9697	19.846	24.627	-0,99
2011	2470	2455	4925	10.093	9563	19.656	24.581	-0,18
2012	2612	2472	5084	10.780	10.278	21.058	26.142	6,15
2013	2609	2502	5111	10.659	10.056	20.715	25.826	-1,21
2014	2610	2542	5152	10.146	9626	19.772	24.924	-3,55
2015	2574	2569	5143	9818	9243	19.061	24.204	-2,93
2016	2635	2566	5201	9550	8961	18.511	23.712	-2,05

⁸⁹ Karabağ ve Şahin, 2014: 9.

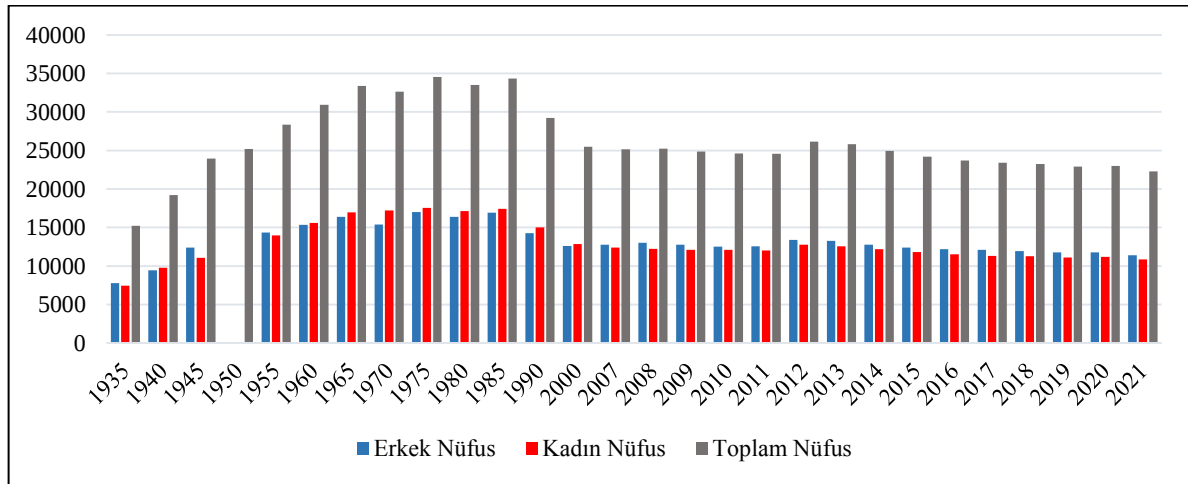
⁹⁰ Ural ve Arslan, 2016: 43.

⁹¹ Yıllık nüfus artış ve azalış oranı, Tuncer Kocaman’ın Nüfus Projeksiyonları Yöntemi çalışmasındaki üstel fonksiyon yöntemine göre hesaplanmıştır.

2017	2601	2588	5189	9496	8724	18.220	23.409	-1,28
2018	2688	2659	5347	9265	8619	17.884	23.231	-0,76
2019	2721	2722	5443	9070	8397	17.467	22.910	-1,39
2020	2792	2795	5587	8975	8409	17.384	22.971	0,26
2021	2727	2772	5499	8689	8079	16.768	22.267	-0,03

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 2.9 Selim İlçesinde Sayım Yıllarına Göre Nüfusun Değişimi

İlçede 1960-1965 yılları arasında %1,51 oranında artan nüfus, 1970 yılına gelindiğinde %-0,45 oranında azalmaya başlamıştır. Ancak 1970'li yıllardan sonra başlayan dışarıya kitlesel göç hareketlerinin etkileri nüfus üzerindeki dalgalanmalara yol açmış ve nüfus genel seyri ile azalma eğilimi göstermiştir. Doğum oranlarının yüksek olması, nüfus üzerinde pozitif bir etki yaratamamış ve genellikle ekonomik nedenlerle büyük şehirlere olan kitlesel göçler yaşanmıştır. 1985-1990 yılları arasında da yıllık nüfus artış oranı hızla düşmüştür.

1990-2000 yılları arasında yıllık nüfus artışı % -1,37 olarak gerçekleşmiş ve Selim ilçesi önemli ölçüde nüfus kaybetmiştir. 1990 yılında 29.244 kişi olan Selim ilçesinin nüfusu, 2000 yılında 25.480 kişiye düşmüştür. 1990'lı yıllarda Türkiye'de PKK terör örgütünün sivil insanlara yönelik saldırıları başlamış ve bu durumun en fazla hissedildiği yerlerden biri de Selim ilçesi olmuştur. Köylerdeki güvenlik sorunları artmış, birçok yaylaya PKK tarafından el konulmuş ve yöre sakinleri çözümü göç etmekte bulmuştur.

Tüm ülkede yaşanan 2000'li yılların getirdiği ekonomik sıkıntılar ilçede de hissedilmiştir. Bu dönemde yerel işletmelerin kapanması ile gelen sorunlar ve büyük şehirlerin gelişmeye başlamasıyla daha rahat yaşama isteği doğrultusunda ilçe göç vermeye devam etmiş ve nüfus 2000 yılına oranla 853 kişilik azalma göstermiştir. 2007 yılına kadar sürekli azalan nüfus, 2008 yılına gelindiğinde % 0,21 oranında artış göstermiş ve 22 yıl sonra ilk kez az da olsa artış göstermiştir.

Selim ilçesi, 2010-2021 yılları arasında 2360 kişi azalarak hızla nüfus kaybetmiştir. 2012 yılında nüfus %6,15 oranında artış gösterse de bu yıldan sonra nüfus sürekli düşmüştür. Son yıllarda kız çocuklarının eğitim seviyelerinin yükselmesi, lise ve üniversite mezunu oranlarının artması, evlilik yaşının yükselmesi doğum oranlarını düşürmüştür. Engellenemeyen göç faktörü ve doğurganlık hızının düşmesiyle hızla nüfus kaybeden ilçede kırsal alan nüfusu daha da azalmıştır. Nüfusun azalması, boşalan köylerde geride nüfus üzerinde çeşitli ekonomik ve psikolojik sorunlara yol açmıştır.

2.2.2. Nüfusun Dağılışı ve Yoğunlukları

Selim ilçesindeki nüfusun dağılışı doğal faktörler ile beşeri faktörlere göre şekillenmiştir. İnsan yaşamının sürekliliğinin sağlanabilmesi ve bu süreklilik için çeşitli faaliyetlerle meşgul olunması öncelikle doğal faktörlere göre şekillenmekte ve farklılık göstermektedir.⁹² Selim ilçesinin nüfusu, doğal faktörlere bağlı olarak iklim, yeryüzü şekilleri, eğim, bitki örtüsü ve su kaynakları gibi coğrafi özelliklere göre şekillenmiştir. Nüfusun sahadaki dağılısını etkileyen doğal faktörler yanında kültürel ve tarihi faktörler de oldukça etkili olmuştur. Örneğin Malakanlar, tarımda ileri olmaları sebebiyle özellikle su kaynaklarına yakın büyük ve verimli arazilerin bulunduğu alanlara yerleşmişlerdir. Diğer yandan Çerkesler daha ormanlık ve dağlık alanlarda yayılmışlardır.

İlçedeki mevcut nüfus 1800-2200 m arasında değişen yüksek sahada dağılışı göstermekte ve nüfusun tüm faaliyetleri bu sahanın doğal yapısından etkilenmektedir. Genel itibariyle düz bir plato görünümüne sahip olan sahada dağlık alanlar fazla yer kaplamamaktadır. Dolayısıyla nüfusun önemli bir kısmı platoda yayılışı göstermekte, geri kalan kısmı ise ilçenin az eğimli dağlık ve tepelik alanlarının eteklerinde, su kaynaklarının çevrelerinde, eski akarsu yataklarında ve dağlık alanların arasındaki vadilerde toplanmıştır.

İlçede dağılışı gösteren nüfusun, önemli bir kısmının düz alanlarda toplanmasının asıl sebebi iklim faktörü olmuştur. 2200 m'den daha yükseğe çıkıldıkça düşen hava sıcaklığı nedeniyle insanlar, daha çukur ve düzlük alanları tercih etmiştir. Soğuk ve sert geçen kış şartlarının düzlük alanlarda dahi insan yaşamını zorlaştırması nedeniyle yüksek sahalar nüfus açısından seyrek kalmıştır. Bunun yanında insanların eğimli sahalarda çeşitli yaşamsal faaliyetlerini yürütebilmeleri kolay olmamıştır. Bu nedenle nüfusun önemli kısmı 1800-1900 m arasındaki düz plato alanlarında yayılırken, kuzeye doğru gidildikçe artan yükseltiye bağlı olarak Beyköy, Karakale, Sarıgün ve Bozkuş gibi yerleşmeler 2000-2200 m arasındaki dağ eteklerinde yayılmıştır.

⁹²Karabağ ve Şahin, 2014: 26.

Plato sahasında dağılışı gösteren nüfusun bir kısmı da Kekeç, Bozkuş ve Kars Çayı gibi önemli su kaynaklarının etrafında toplanmıştır. Su kaynakları nüfusun dengesiz dağılmasına neden olmuş, kaynakların bulunduğu alanlar nüfus açısından yoğunluk kazanmıştır. Bazı yerleşimlerin çevresinde geçmişte su kaynakları bulunurken, bugün bu kaynaklara rastlanılamamaktadır. Kurulduğu yıllarda su kaynakları açısından zengin olan bu yerleşimlerin son yıllarda kuraklığa bağlı olarak kaynakları kurumuştur.

Doğal coğrafya faktörlerinin yanı sıra ekonomik faaliyet türleri, tarihi yerleşmeler, eski yollar ve yerleşmelerin tarihsel özellikleri gibi beşeri coğrafya şartları nüfusun dağılışı etkilemektedir.⁹³ İlçenin düzlük alanlarındaki yerleşmelerde tarım ve hayvancılık faaliyetleri birlikte yapılırken, kuzeyindeki eğimli alanlarda bulunan yerleşmelerde hayvancılık faaliyetleri daha fazla ön plana çıkmaktadır. Tarım faaliyetlerinin hayvancılık faaliyetlerini desteklediği alanlarda nüfus da farklı dağılımlar göstermiştir. Ayrıca eğitim ve yükselti basamaklarının arttığı bölgelerde tarım faaliyetlerinin zorlaşması ve verimin azalması nüfusun bu alanlarda seyrekleşmesine neden olmuştur.

Sürekli yerleşmeler dışında yaz aylarında kullanılan yayla evleri, nüfusun geçici olarak ikamet ettiği kısa yaz devresinde yoğunluk kazanan alanlardan biri olarak dikkat çekmektedir. Bu alanlar ekonomik faaliyetlerden dolayı sadece yaz aylarında nüfuslanmaktadır.

Uzun yıllık tarihi geçmişe sahip olan ilçedeki yerleşmeler tarihsel süreçlere bağlı olarak sık sık değişmiş ve farklı özellikler kazanmıştır. Farklı dönemlere göre yeri geldiğinde nüfusu artmış ve çekim merkezi olmuş, yeri geldiğinde de savaşırlara ve kıtlıklara şahit olmuştur. Osmanlı döneminde Döşkaya Nahiyesi olarak anılan bölgenin nüfus dağılışı Rus hâkimiyeti ile şekil değiştirmiştir. Rusların hâkimiyeti ile kısa zamanda yeni yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Yeni yapılan yollar, sağlık ocakları ve okullar nüfusun bu alanlarda toplanmasına neden olmuştur. Selim ilçe merkezi de Ruslar tarafından kurulan bir köy yerleşmesidir. Ruslardan sonra bu köy tekrar nüfuslanmış ve gelişerek ilçe merkezi haline gelmiştir.

İlçedeki nüfus, dağlık bölgelerin yüksek kesimleri dışında hemen hemen her yerde dağılışı göstermiştir. Ancak bu dağılışı doğal ve beşeri faktörlerden dolayı sahaya eşit ölçüde yayılmamış, bazı yerlerde yoğunluk kazanırken bazı yerlerde seyrek bir durum göstermiştir. Bu durum nüfusun yoğunluk açısından incelenmesini gerekli kılmış ve ilçenin nüfus yoğunluğu aritmetik, fizyolojik ve tarımsal nüfus yoğunluğuna⁹⁴ göre incelenmiştir.

⁹³ Hadimli, 2008: 397.

⁹⁴ Tarımsal nüfus yoğunluğu için gerekli veriler Selim Ziraat Odası verilerinden sağlanmıştır.

Yüzölçümü 1095 km² olan ilçenin, 2021 yılında 22.267 olan ilçe nüfusuna göre aritmetik nüfus yoğunluğu 20,3/km²'dir (km²'ye 20 kişi). 2018 yılında 21,2/km² olan nüfus yoğunluğu her geçen yıl düşmektedir. Ancak aritmetik nüfus yoğunluğunun sadece yüz ölçümünü ele alması ve sahanın arazi özelliklerinin dikkate alınmadan hesaplanması nedeniyle yeterli derecede bilgi vermemektedir.⁹⁵

Daha net bir bilgi elde etmek amacıyla aritmetik nüfus yoğunluğunun yanında tarımsal ve fizyolojik nüfus yoğunlukları da hesaplanmaktadır. Tarım ile geçimini sağlayan nüfus sayısının toplam tarım arazisine bölünmesiyle elde edilmesiyle⁹⁶ hesaplanan tarımsal nüfus yoğunluğu ilçede 0,08/km²'dir. İlçenin tarımsal nüfus yoğunluğu ile hemen hemen aynı sonuçları veren toplam nüfusun toplam tarım arazisine bölünmesiyle bulunan fizyolojik nüfus yoğunluğu ise 0,43 kişi/km²'dir.

Doğu Anadolu'nun aksine Selim İlçesi'nde tarımsal ve fizyolojik nüfus yoğunluğu hesaplandığında düşük değerler karşımıza çıkmakta ve aritmetik nüfus yoğunluğu ile arada büyük bir fark oluşmaktadır. Bunun nedeni ilçedeki tarım arazilerinin geniş alan kaplamasından kaynaklanmaktadır. Selim ilçesi düz bir platoda bulunmasından dolayı tarım alanları geniştir. Ayrıca son yıllarda ilçede azalan nüfusun içinde çiftçi nüfus da azalma eğilimi göstermiştir. Ekonomik nedenlerden dolayı farklı yerlere göç etmek zorunda kalan çiftçilerin bir kısmı tarlalarını boş bırakarak farklı yerlere göçmüşlerdir. Sahada yapılan gözlemlere göre birçok tarım alanının işlenmemiş halde olması bu durumu kanıtlamaktadır.

2.2.3. Göçler

Nüfus sayısı ve yapısı üzerinde büyük değişikliklere sebep olan önemli nüfus hareketlerinden ve etkenlerden biri de göçlerdir. Göç, insanların çeşitli sebeplerden dolayı yaşadıkları yeri terk edip farklı bir yere gitmesi veya yerleşmesidir. Göçler, bir yerdeki nüfusun artışı, azalışını, yapısını önemli ölçüde değiştirmekte ve nüfusun yeni özellikler kazanmasına sebep olmaktadır. Özellikle yöre kültürünün şekillenmesini sağlayan göçler, mevcut kültür yapılarını sürekli değiştirmekte ve kültürel yapının her dönemde farklı bir özellik kazanmasına yol açmaktadır.

Türkiye'nin kuzeydoğu sınır bölgesinde yer alan Selim ilçesi, bulunduğu konumdan kaynaklı tarih boyunca göçlerden çok fazla etkilenmiştir. Birçok savaşın ve siyasi olayların merkezinde olan ilçede sık sık güvensizlik ortamı oluşmuş, sürekli farklı etnik gruplara ait insanların göçlerine tanıklık etmiş ve bu süreçte sürekli nüfus yapısı değişmiştir. Osmanlı

⁹⁵ Karabağ ve Şahin, 2014: 36.

⁹⁶ Tandoğan, 1998: 68.

Devleti'nin hâkimiyetine kadar farklı devletler tarafından el değiştiren ilçede uzun yıllar siyasi istikrarın sağlanamaması nedeniyle yöre sakinleri kendini güvende hissetmeyerek farklı şehirlere göç etmiştir. 1560 yılından sonra yavaş yavaş oluşmaya başlayan güven ortamı ile çevre illerden ve ilçelerden göç almaya başlayan ilçede nüfus artmaya başlamıştır. Ancak ilçenin Osmanlı hâkimiyetinde istikrarı uzun yıllar sağlasa da ilçeye yapılan baskınlar ve işgaller güven ortamını sık sık zedelenmiş ve nüfusun tekrardan daha güvenli bölgelere göç vermesine sebep olmuştur.

Geçmişte Döşkaya Sancağı olarak anılan Selim İlçesi'nin, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında birçok kez el değiştirmesi üzerine ilçenin nüfusu oldukça azalmıştır. 1864 yılında Çerkes Sürgünü ile birlikte gelen göç dalgası sonucu bir grup Çerkes, Selimköy Karyesi'ne yerleştirilmiş ve Çerkesler burada nüfusun artmasını sağlamışlardır.⁹⁷ Daha önce de bahsedildiği gibi Selim ismini ilçeye Çerkesler vermiş ve bu isim geçmişte Türkler, Ermeniler, Kürtler ve Malakanlar tarafından kullanılmıştır. Çerkesler ilçeye göç ettikten sonra yerli halklar ile karşılıklı kültürel etkileşimler yaşanmıştır. Çerkeslere ait yemek türleri, dans kültürleri ve Kuzey Kafkas kültürüne ait mezar şekilleri Selim ilçesinin kültüründe yer edinmiş ve kültürel görünümü şekillendirmiştir.

Siyasi istikrarsızlıklar ve savaşlara rağmen 1878 yılında başlayan Rus işgal dönemine kadar mevcut nüfus durumunu büyük oranda muhafaza etmiş ve 19. yüzyıla kadar çoğunlukla Azeriler, Türkmenler, Ermeniler, Rumlar ve Kürtlerin yaşadığı bir ilçe olmuştur.⁹⁸ 1878 yılında Rusya'nın bölgeyi işgal etmesi ile Osmanlı topraklarından, Ermeniler, Pontus Rumları gelerek yöreye yerleşmiş ve ilçenin Hristiyan nüfusu oldukça artmıştır.⁹⁹ İşgalden sonra yapılan nüfus sayımlarında Kars'a yerleştirilen grupların nüfusu toplam 36.842 olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁰⁰ Bu dönemde Müslümanların bir kısmı Rusların Hristiyan olmayanlara uyguladığı baskılar ve Ermenilerle yaşanan çatışmalar sebebiyle Osmanlı topraklarına göç etmiştir.¹⁰¹ Kars valisi Viktor Frankini'nin Kafkas vekiline gönderdiği raporunda, 1879 yılında, vilayetin nüfusu 101.000 kişi ve aynı yılın ağustos ayına kadar Türkiye topraklarından 74 bin Türk farklı bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır.¹⁰² Aynı yıllarda Selim ilçesinde Müslümanlardan boşalan köylere özellikle Malakanlar¹⁰³ yerleştirilmiş ve

⁹⁷ Orat ve Tanrıverdi, 2014: 226.

⁹⁸ Demir, 2015: 130.

⁹⁹ Serbest ve Demirci: 2012: 2721.

¹⁰⁰ Ortaylı 1978: 348.

¹⁰¹ Serbest ve Demirci, 2012: 2721.

¹⁰² Nazim, 2019: 3.

¹⁰³ Malakanlar, Ortodoks kilisesinin bazı yaptırımlarına karşı çıkan Rus halkıdır. Hayvancılık ve tarım ile uğraşan bu halk, inançları gereği savaşa karşı çıkmışlar ve askere gitmeyi kabul etmemişlerdir. Kars'ın 1877'de

Selim İlçe Merkezi'nin bulunduğu alanda “Novoselim” adıyla bir Malakan köyü kurulmuştur.

Rusların 1914-1915 yıllarından itibaren Kafkasya'dan geri çekilmeye başlamalarıyla siyasi istikrarsızlıklar, çatışmalar ve göçler tekrardan baş göstermiş, bu yıllarda Kars ve civarının nüfusu oldukça düşmüştür.¹⁰⁴ 1915'i izleyen yıllarda Ermeniler, Türk ve Müslüman nüfusu katletmeye başlayınca Türk Hükümeti Kars'ı Ermeni işgalinden kurtarmış ve bu olayın hemen ardından Ermeniler Kars'ı bir daha dönmek üzere terk etmiştir. Ermeniler ile birlikte Selim'e yerleşen Malakanlar ve diğer Hristiyan gruplar da yavaş yavaş farklı ülkelere göç etmeye başlamışlardır.

Savaş yıllarının getirdiği zorunlu göçler nüfusun büyük oranda kaybedilmesine yol açsa da Cumhuriyetin kurulması ve güven ortamının oluşmaya başlamasıyla 1920-1924 yıllarında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan mübadele yoluyla 45.000 Türk Kars'a gelmiştir.¹⁰⁵ Selim ilçesinde mübadele yoluyla gelen nüfus, Ermenilerden boşalan köylere yerleştirilmiştir. İlçede iskân ettirilen nüfusun büyük çoğunluğunu Revan (Ağbaba) ve Borçalı Azerileri oluşturmaktadır.

Selim ilçesinin uzun yıllar boyunca aldığı göçler sonucunda kozmopolit bir yapı ortaya çıkmış ve farklı etnik yapılar kültürel çeşitliliğin yolunu açmıştır. Farklı kültürler Selim ilçesinin bulunduğu sahada etkileşime girerek karşılıklı kültürel alışveriş yaşanmıştır. Özellikle Malakanlar, tarım kültürlerini bu topraklarda yayarak tarımı geliştirmiş ve bunun gibi birçok kültürel unsuru yöre sakinleri ile paylaşmışlardır. Annesi Malakan olan Karşı Vedat AKÇAYÖZ'ün anlatımına göre Malakanlar da yöre sakinlerinin uğraşı olan koyunculuk faaliyetini Türklerden öğrenerek sürdürmüşlerdir. Aynı zamanda yöre sakinlerinin sözlü kültürlerinden etkilenmişler ve günümüzde bu kültürü yaşadıkları yerlerde unutmadan devam ettirmişlerdir.¹⁰⁶ Ancak Anadolu'da kalan son Malakanlar da 22 Kasım 1961 tarihinde Sovyet Rusya, Amerika ve Avustralya gibi ülkelere göç etmişlerdir.¹⁰⁷ Diğer yandan Ermeniler ile uzun yıllar bir arada yaşayan Türklerin ortak yemek kültürü, ortak mesken kültürü, ortak kelimeleri, ortak dans ve müzik kültürü oluşmuştur.

Cumhuriyet öncesi dönemde yaşanan göçler siyasi nedenlerden kaynaklanırken Cumhuriyet sonrasında yaşanan göçler daha çok ekonomik ve sosyal nedenlerden kaynaklanmaktadır. 1950'lerde Doğu Anadolu Bölgesi'nin gelişimi için sağlık, eğitim ve

---

Çarlık Rusya tarafından işgal edilmesiyle yaşadıkları topraklardan sürgün edilerek Kars, Gümrü, Gence ve Borçalı gibi şehirlere yerleştirilmişlerdir.

¹⁰⁴ Demir, 2015: 132.

¹⁰⁵ Kafkasyalı, 2012: 295.

¹⁰⁶ Akçayöz, 2015: 199.

¹⁰⁷ Akça ve Kıyanç, 2017: 33.

tarım alanında yapılan harcamalardan Selim ilçesi de faydalanmıştır. Bu yıllarda uzun yıllar süren savaşların izlerinin silinmeye başlaması ve yapılan yatırımlar nüfusu arttırmış ve ilçenin dışarıya göç vermesini engellemiştir. 1970'lere gelindiğinde ülkenin de içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum ilçede de kendini göstermiştir. Bu dönemde ilçe yavaş yavaş dışarıya göç vermeye başlasa da nüfus oranlarında büyük bir değişim yaşanmamıştır.

1990'lar Selim ilçesi için dışarıya verilen göçün en etkili olduğu yıllar olmuştur. Bu dönemden önce yavaş yavaş büyük şehirlere göç eden nüfus geride kalanları etkilemiş öncelikle aileden bir kişi göç etmiş daha sonra geniş aileler çoğunlukla tanıdıklarının bulunduğu illere gruplar halinde göç etmeye başlamıştır. İlçenin yılın büyük döneminde olumsuz hava şartları ile karşı karşıya kalması, tarım topraklarının yeteri kadar ürün vermemesi, yetersiz hayvancılık politikaları insanları zor durumda bırakmış ve göçe zorlamıştır. Ayrıca 1990'larda ortaya çıkan ve yoğunlaşan terör olayları sonrası bazı köylerin yaylalarına el konulmuş ve köyler teröristler tarafından sürekli taciz edilmiştir. Yaşanan güvenlik sorunları, yöre sakinlerinin üzerinde olumsuz etki yaratarak insanların daha güvenli bölgelere göç etmelerine neden olmuştur. Bu durum 2000'li yıllara gelindiğinde de değişmemiş verilen hayvancılık ve tarım hibeleri nüfusu ilçede tutacak kadar yeterli düzeyde olmamış ve ilçe sürekli göç vermeye devam etmiştir.

Selim ilçesinin toplam aldığı göç miktarlarına bakıldığında ilçenin farklı illerden aldığı göç, Kars'ın diğer ilçelerinden aldığı göç miktarından daha fazla olmuştur (Tablo 2.18). Bu sayının önemli bir kısmı farklı illerden sağlık, eğitim ve diğer kamu görevleri için ilçeye gelen memurlardan oluşmaktadır. Kars şehrine en yakın ilçelerden olması ve ulaşım kolaylıkları sebebiyle memurların ilk sıralarda tercih ettikleri bir ilçe haline gelmiştir. Kars'ın diğer ilçelerinden aldığı göç miktarı ise düşük seyretmekle birlikte bu ilçelerden göç ederek Selim ilçesine yerleşenlerin büyük bir kısmı ailesi ile birlikte boşalan köy evlerine yerleşen çobanlardan oluşmaktadır.

İlçenin 2012 yılından itibaren verdiği göç miktarı, aldığı göç miktarından daha fazla seyretmiştir. Aldığı göç miktarı ile verdiği göç miktarı arasındaki farkın (net göç miktarı) en fazla olduğu yıl 2014 yılı olmuştur. Bu dönemde yüksek oranda göç veren ilçeden ayrılanların büyük bir kısmı İstanbul, Ankara, Antalya, Bursa, Kocaeli ve İzmir gibi illere yerleşmişlerdir. Özellikle Kocaeli ve Bursa'da bazı mahalleler önemli oranda Selim ilçesinin köylerinden göç ederek bu mahallelere yerleşenlerden oluşmaktadır. Örneğin Kocaeli 'ye bağlı Darıca ve Gebze ilçelerindeki bazı mahallelere neredeyse Selim ilçesi köy nüfuslarının yarısından fazlası göç etmiştir. İlçeden bu illere göçü tetikleyen birçok itici ve çekici faktörler bulunmaktadır. İlçenin iklim koşullarının insanların günlük yaşamını olumsuz etkilemesi, son

yıllarda değişen iklim koşulları ile tarım topraklarından alınan verimin düşmesi, hayvancılık faaliyetlerinden istenilen düzeyde gelir alınamaması, köylerin azalan nüfus ile birlikte boşalmaya başlaması ve geride kalan insanların da göçe katılmak zorunda hissetmesi gibi nedenler itici faktörleri oluşturmaktadır. Göç edenler yalnız itici faktörlere göre hareket etmemekte aynı zamanda büyük şehirlerin çekici unsurları göç edenler üzerinde büyük etki yaratmaktadır. Göç edilen yerlerde sanayileşmeye bağlı iş istihdamının fazla olması, sağlık ve eğitim gibi hizmetlere daha rahat ve kolay ulaşılabilirlik, altyapı ve belediyeçilik hizmetlerinin daha gelişmiş olması, göç edilen yerlerdeki tanıdık insanlar, sosyal medya ve diğer iletişim araçlarının da etkisiyle gelişmiş şehirlerin cazibesi insanları daha gelişmiş ve büyük şehirlere çekmektedir.

Göç ederken ilk olarak ailenin erkek bireyi iş bulmak amacıyla göç etmektedir. Daha sonraki süreçte ailesini de göçe dâhil etmektedir. Geniş aileler şeklinde göç eden insanlar, göç ettikleri yerlerde de bir arada kalmaya özen göstermekte ve kültürlerini yaşatmaya çalışarak Selim ilçesinde kurdukları sosyal yapıyı büyük şehirlerde de aynı şekilde devam ettirmektedirler.

Tablo 2.18 Selim İlçesinin 2012-2020 Yılları Arasında Aldığı ve Verdiği Göç Miktarı ile Net Göç Hızı(%)

Sayım Yılları	Toplam Nüfus	İllerden Aldığı Göç	Kars'ın İlçelerinden Aldığı Göç	Aldığı Göç (Top.)	İllere Verdiği Göç	Kars'ın İlçelerine Verdiği Göç	Verdiği Göç (Top.)	Net Göç (Aldığı-Verdiği)	Net Göç Hızı (%)
2012	26.142	-	-	817	-	-	1474	-657	-24,8
2013	25.826	-	-	849	-	-	1543	-694	-26,5
2014	24.924	-	-	765	-	-	1895	-1130	-44,3
2015	24.204	618	140	758	1471	268	1739	-981	-39,7
2016	23.712	496	160	656	1228	230	1458	-802	-33,2
2017	23.409	529	160	689	1118	253	1371	-682	-28,7
2018	23.231	720	241	961	970	284	1254	-293	-12,5
2019	22.910	609	175	784	968	351	1319	-535	-23,0
2020	22.971	590	157	747	683	185	868	-121	-5,25

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

2014-2016 yılı arasında ilçenin net göç hızının en yüksek negatif değer gösterdiği yıllar olmuş ve Türkiye'nin en fazla göç veren ilçelerinden biri olmuştur. 2014 yılı % -44,3 oranla negatif net göç hızının en yüksek olduğu yıl olmuştur. 2017 yılından itibaren bu oran hızla düşmeye başlamış, 2020 yılında yaklaşık %23 azalarak % -5,25 olmuştur. İlçenin

verdiği ve aldığı göç miktarı son yıllarda oldukça düşmeye başlamış ve 2020 yılında net göç miktarı en düşük değeri göstererek -121 olarak kayıtlara geçmiştir.

2.2.4. Nüfusun Sosyo-Ekonomik Özellikleri

2.2.4.1. Nüfusun Eğitim Yapısı

Bir bölgedeki nüfusun eğitim yapısı, o bölgenin ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda gelişmişlik düzeyini yansıtmaktadır. Eğitim seviyesi yüksek olan yerlerde genellikle ekonomik olanaklar da artmakta bu da yöre sakinlerinin kültürel ve sosyal gelişmişlik düzeylerine etki etmektedir. Kültürel unsurların, eğitim açısından kuşaktan kuşağa aktarılması ve kültürü canlı halde tutma işlevi eğitim kurumları tarafından verilmektedir.¹⁰⁸ Eğitim kurumlarının kültürel unsurlara yönelik verdikleri eğitimler, eğitim alan insanlar üzerinde büyük bir etki yaratmaktadır. Bu insanlar, hem bölge ekonomisinin kalkınmasına yardımcı olabilecek niteliklere sahip olurken hem de kültürel unsurlarını yok etmeden geleceğe aktarabilme konusunda yeterli donanıma sahip olabilmektedir.

Selim ilçesinin 2020 yılı eğitim durumuna bakıldığında okuma yazma bilenlerin oranı %84,3'tür. Türkiye'de %97,4 olan bu orandan yola çıkarak, ilçedeki okuma yazma bilmeyenlerin sayısının oldukça yüksek olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Özellikle 65 yaş ve üstü nüfusta okuma yazma bilmeyenlerin sayısı fazladır. Geçmişte eğitim fırsatlarına ulaşmanın daha zor olduğu ilçede günümüzde bu durum değişmeye başlamış, genç nüfusta okuma yazma oranı bilmeyenlerin sayısı neredeyse yok denecek kadar az bir seviyeye inmiştir.

Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyenlerin oranı %12,5'tir (Tablo 2.19). Bu grup daha çok 60 yaş ve üstü nüfustan oluşmaktadır. İlçedeki en yüksek orana sahip olan eğitim grubu %31,1 ile ilkokul mezunlarıdır. Bu grubu %23,0 ile ortaokul mezunları takip etmektedir. İlçede 73 okul, 331 derslik, 371 öğretmen ve 5782 öğrenci bulunmaktadır.¹⁰⁹ Neredeyse her köyde ilkokul bulunurken ortaokul sayısı ilkokul sayısının yarısından azdır (Tablo 2.20). Bu durumun nedeni ortaokula geçen öğrenci sayısının az olması ve her köyde okul açacak kadar öğrenci sayısına ulaşamamasıdır. Lise kurumlarının ve sanat okullarının sayısı ise oldukça az olmakla birlikte tamamı ilçe merkezinde toplanmıştır.

Tablo 2.19 Selim İlçesinin Eğitim Durumu ve Oranları (%) (2020)

Öğrenim Durumu	Erkek	%'si	Kadın	%'si	Toplam	%'si
Okuma yazma bilmeyen	101	10,6	846	89,3	947	4,6
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	1093	42,9	1451	57,0	2544	12,5

¹⁰⁸ Ültanır, 2003: 293.

¹⁰⁹ <http://selim.meb.gov.tr/> (erişim tarihi: 05.01.2022)

İlkokul	2861	45,1	3472	54,8	6333	31,1
İlköğretim	935	59,2	643	40,7	1578	7,7
Ortaokul	2802	59,8	1876	40,1	4678	23,0
Lise mezunu	1980	67,0	971	32,9	2951	14,5
Yüksekokul veya fakülte mezunu	629	50,8	607	49,1	1236	6,0
Yüksek lisans mezunu	41	75,9	13	24,0	54	0,26
Doktora	4	50,0	4	50,0	8	0,03

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 2.20 Selim İlçesinde Bulunan Okullar ve Toplam Okul Sayısı (2021)

Okullar	Okul Sayısı
Anaokulu	1
İlkokul	48
Ortaokul	20
Lise	3
Sanat okulu	1
Toplam	73

Kaynak: Selim İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü'nden alınan verilerle hazırlanmıştır.

Liseden mezun olanların oranı %14,5 gibi düşük bir değerde kalırken bu oran eğitim düzeyi arttıkça düşmektedir. Lisans, yüksek lisans ve doktora programlarından mezun olanların oranı ise %6,29'da kalmıştır. Verilere bakıldığında ilçede eğitim seviyesinin oldukça düşük olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Özellikle okuma yazma bilmeyenlerin sayısının yüksek olması, lise ve üstü eğitim düzeylerinden mezun olanlarının sayısının az olması ilçede eğitim fırsatlarına ulaşmanın zor olduğunu göstermektedir. Kadın-erkek arasındaki oranlara bakıldığında erkeklerin eğitim fırsatlarından daha fazla faydalandıkları, kadınların ise bu fırsatlara rahatlıkla ulaşamadıkları ortaya çıkmaktadır. Okuma yazma bilmeyen kadınların oranı %89,3 iken erkeklerde bu oran %10,6'dır. Öğrenim durumuna göre erkeklerin eğitime katılma oranları daha fazla olurken, bu oranların yüksekokul ve fakülte mezunlarında birbirine yaklaştığı görülmektedir. Okuma-yazma bilmeyen ve düşük eğitim düzeyindeki kadın nüfusunu çoğunlukla 65 yaş ve üstü yaş grubu oluşturmaktadır. Yaşlı nüfus içerisindeki kadınların eğitimlerinin olmaması veya çok düşük olması, kadınların eğitime verilen değerin geçmişte oldukça düşük olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Eğitim seviyesi arttıkça kadınların da eğitime katılma oranları artmakta ve 22-29 yaş arasındaki genç kadınlar eğitim fırsatlarından daha fazla yararlanmaktadır. Genç nüfus içerisindeki kadınların eğitime daha fazla katılması, son zamanlarda kadınların eğitime karşı oluşan bakış açısının olumlu anlamda değişmeye başladığını göstermektedir.

Coğrafi faktörler ile eğitim seviyesi ve eğitimin dağılımı arasında sıkı bir ilişki vardır. Herhangi bir coğrafi yörenin eğitim özelliklerinin belirlenmesinde o bölgenin sosyokültürel, tarihsel ve ekonomik özellikleri yanında coğrafi özelliklerinin de bilinmesi gerekir.¹¹⁰ Anadolu'nun sınır bölgesinde bulunan Selim ilçesi konumu sebebiyle idari merkezlerden ve gelişmiş şehirlerden daima uzak kalmış, bu durum ilçeye yapılan yatırımların yetersiz kalmasına neden olmuştur. Ayrıca yöre insanının yaşamını zorlaştıran zorlu iklim koşulları, ekonomik gelirlerinin yetersiz kalmasına neden olmuş ve insanları göç etmeye zorlamıştır. Genç nüfusunu hızla kaybetmeye başlayan ilçeye yapılan yatırımların miktarı arttırılsa da nüfusu yerinde tutmak için yeterli olmamıştır. İlçenin bulunduğu konum ve olumsuz iklim koşulları neticesinde yaşanan sorunlar ilçedeki eğitim düzeyinin ülkenin batısında yer alan şehirlerine oranla düşük değerler göstermesine neden olmuştur.

İlçenin gelir seviyesinin düşük olması eğitime yansımış, ilkokul, ortaokul ve lise çağında olan birçok çocuk, aile gelirlerine destek olmak için çalışmak zorunda kalmış, hayvancılık ve tarım işlerini yüklenmiştir. Ayrıca üniversiteyi başka illerde kazanan öğrencilerin, üniversite masraflarını karşılayamama korkusu ile üniversiteye kayıt yaptıramamaları, ilçenin eğitim seviyesi üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır.

Bazı köylerde göçlere bağlı olarak çocuk sayısının azalması, ilkokul ve ortaokulların kapanmasına neden olmaktadır. Bu durum köyde yaşayan az sayıdaki çocuğun eğitim için farklı köylere taşınmalı sistemle ulaştırılmasına neden olmaktadır. Kış aylarında sık sık buz tutan ve karla kaplanan yollarda farklı köylere gitmek zorunda kalan öğrenciler için eğitim almak oldukça zorlaşmaktadır. Lise çağındaki öğrenciler için de aynı sorunlar baş göstermekte, şehir merkezinde olan okullara ulaşım, ilçenin iklim koşulları nedeniyle oldukça zorlaşmaktadır.

Selim ilçesinde genel eğitim seviyesinin bahsedilen çeşitli nedenlerden dolayı düşük olması, ekonomik ve sosyal hayatı olumsuz etkilerken kültürel unsurlara bakış açısını da değiştirmektedir. Eğitim seviyesi düşük olan aileler her ne kadar kültürel unsurlarına bağlı görünse de bu unsurları şehir yaşamından bambaşka bir yerde konumlamakta ve küçük düşürücü bulmaktadır. İlçenin sahip olduğu önemli ve değerli kültürel unsurlar, zamanla yok olmakta ve unutulmaktadır. Temel eğitimlerini almış olan insanlar, bu unsurlara daha fazla sahip çıkmakta ve yaşatılması için çaba sarf etmektedir.

2.2.4.2. Hanehalkı Büyüklükleri

---

¹¹⁰ Ayhan , 2019: 307.

Aralarında akrabalık bağının bulunmasının zorunlu olmadığı, aynı evde ya da evin bir bölümünde yaşayan, gelir ve giderleri ortak olan, o evin hizmet ve yönetimine katılan bir veya birkaç kişinin oluşturduğu topluluğa “hanehalkı” denilmektedir.¹¹¹ Hanehalkı yapısı (diğer bir deyişle, hanehalkı kompozisyonu), ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelere bağlı olarak zaman içinde ciddi bir değişim göstermiştir.¹¹² Hanehalkı büyüklüğü, ailelerin gelir seviyeleri ve kültürel yapıları ile sıkı bir ilişki içerisinde. Ülkemizde gelişmişlik düzeyinin her yerde aynı olmaması, aileler arasında gelir seviyesinin farklı olmasına yol açmakta ve çeşitli aile yapılarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ayrıca kırsal yaşam tarzının bazı bölgelerde yoğunlukta olması, kültürel unsurların daha fazla benimsenmesine yol açmakta ve aile yapılarının bölgelere göre farklılık göstermesine neden olmaktadır. Bu sebeplere bağlı olarak gelişmişlik seviyesinin düşük olduğu ve kırsal yaşam tarzının ön planda olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde ortalama hanehalkı büyüklüğü fazla iken, gelişmişlik seviyesinin daha fazla olduğu, gelir seviyelerinin arttığı ve şehirleşme oranının yüksek olduğu Batı Anadolu illerinde hanehalkı büyüklüğü oldukça düşmektedir.

Selim ilçesi, ortalama hanehalkı sayısının yüksek olduğu ilçelerden biridir. 2021 yılında 4,12 kişi olan hanehalkı büyüklüğü, 3,30 kişi olan Türkiye ortalamasının üstündedir. Selim ilçesinin hanehalkı büyüklüğünün yüksek olması, ilçede yaşayan ailelerin gelir seviyelerinin düşük olduğunu ve geleneksel aile yapısını devam ettirdiklerini göstermektedir. 2012 yılında 5,12 olan hanehalkı büyüklüğü son 9 yıllık süreçte sürekli azalma eğilimi göstermiştir (Tablo 2.21). Son yıllarda hanehalkı büyüklüğünün düşmesinin en önemli sebebi ilçenin dışarıya verdiği göçler olmuştur. Genellikle ailenin genç bireyleri iş bulma umuduyla göç etmekte ve ilçedeki geniş aile yapısı yavaş yavaş bölünmeye başlamıştır. Bu durum hem toplam hanehalkı sayısının gün geçtikçe azalmasına neden olmaktadır.

Bölgeler arasındaki gelişmişlik farkı, hanehalkı büyüklüğünün hem ekonomik hem de kültürel yönden farklılık göstermesine neden olmuştur. Selim ilçesi ve çevresi geçmişten beri gelişmişlik seviyesinin düşük olduğu ilçelerden biridir. Az gelişen ilçede yöre insanının gelir seviyesinin düşük olması, yeni bir ev yapmanın maliyetli olmasına neden olmakta ve insanlar aynı evin içerisinde kalabalık aileler şeklinde yaşamak zorunda kalmaktadır. Gelir seviyesinin düşük olması, hanehalkı sayısının büyümesine yol açmaktadır.

Tablo 2.21 Selim İlçesinin Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü ve Toplam Hanehalkı Sayısı (2012-2020)

Yıllar	Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü (%)	Toplam Hanehalkı Sayısı
2012	5,12	5045

¹¹¹ Özçağlar ve Bayar, 1996: 1.

¹¹² Başlevent, 2020: 18.

2013	4,96	5142
2014	4,77	5160
2015	4,63	5170
2016	4,55	5154
2017	4,46	5184
2018	4,39	5261
2019	4,29	5321
2020	4,23	5389
2021	4,12	5380

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Selim ilçesinde, şehirleşme oranının düşük olmasına bağlı olarak kırsal yaşam tarzının yoğunlukta olması, geleneksel ve kültürel faaliyetlerinin günümüze kadar taşınmasına yol açmıştır. İlçedeki aile yapısı ataerkil yapının yansıması olarak karşımıza çıkmakta ve aileler baba merkezinde bir araya gelmektedir. Baba ya da dede hayatta ise bu kişilerle aynı evi paylaşmak, geleneksel aile yapısının bir özelliğini oluşturmaktadır. Özellikle yeni evlenen erkek çocukları için geçerli olan bu gelenek, ailenin tek çatı altında toplanmasını gerektirmiş ve ilçede hanehalkı sayısının yüksek olmasına neden olmuştur. Aileler baba, anne, evli erkek çocuk, gelin ve torunların bir arada yaşadığı geniş aile tipini oluşturmaktadır. Aile bir arada yaşayamayacak kadar kalabalıklaşır ve gelir seviyesi artarsa yaşadıkları eve bitişik ya da yakınında küçük bir ev eklenmektedir. Bu durum ilçedeki yerleşme dokusunun sıklaşmasına neden olarak mesken tiplerini de etkilemektedir. Genellikle geniş aile yapısını benimseyen yöre insanının evleri çok odalı ve eklentili olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3. Yerleşme Coğrafyası

Yerleşmeler, birden fazla ev ve eklentisinin bir araya gelmesiyle oluşan yapılardır.¹¹³ İnsanlar, belirli bir alanda devamlı, geçici, tek veya toplu bir hâlde yerleştikleri ve beşerî ihtiyaçlarını temin edebilmek için bağlı oldukları çevrede meydana getirdikleri mesken şekillerinden yerleşme yerinin seçilmesine kadar yaşadıkları çevrenin coğrafi şartlarından etkilenmişlerdir.¹¹⁴ İnsanlar, göçebe hayat tarzını terk edip zamanla belirli bir alana yerleşmeye başladıklarında, yaşamlarını devam ettirebilmek için yeryüzündeki en elverişli alanlara yerleşmeyi tercih etmişler ve yerleşecekleri alanları belirlerken coğrafyanın önemli unsurlarını göz önünde bulundurmuşlardır.

İnsanlar, genellikle su kaynaklarından rahatça faydalanabilecekleri, uygun iklim koşullarına sahip, düz ve alçak alanlar ile verimli toprakların bulunduğu optimum şartlara sahip sahaları yerleşim alanı olarak tercih etmişlerdir. İnsan yaşamı için uygun coğrafi

¹¹³ Tunçdilek, 1967: 104.

¹¹⁴ Tanoğlu, 1954: 2.

şartların sağlandığı bu alanlar, yüzyıllar boyunca farklı insan gruplarının yaşamlarına tanıklık etmiş ve farklı kültürel görünümünün oluşmasını sağlamıştır. İnsanlar, var oldukları andan itibaren fiziki coğrafyayı farklı yollarla değişime uğratsalar da, doğal coğrafi görünümün kültürel coğrafi görünüme dönüştürülmesi, insanların yerleştikleri yerlerde gerçekleşmiştir. Bu sebepten dolayı yerleşmeler, tüm beşeri coğrafyanın en merkezi kısmını oluşturmaktadır.¹¹⁵

Selim ilçesi ve çevresi ise Paleolitik çağdan itibaren çeşitli insan gruplarının yaşamlarını devam ettirebilmek için yerleştikleri elverişli alanlardan biri olmuş ve bu insanların yaşamlarına tanıklık etmiştir. İlçenin, Taht Düzü (Kars Düzü) adı verilen düzlük alan üzerinde kurulması, su kaynakları açısından zengin olması, eğimli ve engebeli alanların çok az yer kaplaması, hayvancılık faaliyetleri açısından geniş ve verimli mera arazilerinden oluşması, zengin mineralli volkanik topraklarla kaplı olması ve tarihi ticaret yollarının geçtiği sahada bulunması gibi sebeplerle farklı dönemlerde birçok kavim ilçedeki farklı alanlara yerleşmiş ve bu sahayı yurt edinmiştir. İlçenin iklim koşulları insan yaşamını zorlaştırsa da yerleşmelerin oluşması için engel oluşturmamıştır.

Deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 1830 m olan Selim ilçesi, yüksek düzlük bir sahada yer almaktadır. İlçenin yükseltisi batıdan doğuya doğru düşmekte ve düzlük sahalar önem kazanmaktadır. Plato sahasında kurulmuş olan ilçenin yüzölçümü 1095 km²'dir. İlçe, Kars platosunun batı kısmında kalan uzantısını oluşturmaktadır. İlçedeki toplam yerleşilen alan, toplam ilçe arazisinin %1,40'ını oluşturmakta ve yerleşilen alanların büyük bir kısmı kırsal yerleşmelerden oluşmaktadır.

2.3.1. Kırsal Yerleşmeler

Kırsal mekânda doğal ortam koşullarına uyum sağlamış halde bulunan fonksiyonel özellikleri açısından çok gelişmemiş yerleşmeler kırsal yerleşmelerdir. Geleneksel mimari, coğrafi konum, iklim, gelenek-görenekler, üretim-tüketim biçimleriyle şekillenen ve deneyimle inşa edilmiş karakteristik yapılardır. Geleneksel mimarinin kendine has özelliklerini belirleyen en önemli unsurlar bulunduğu coğrafyaya bağlı olarak kullanılan özgün yapı malzemesi ve yapım tekniğidir. Özellikle kırsal alanda geleneksel mimari içinde bulunduğu coğrafya ve yaşayan halkın tarihi, kültürü ve gelenekleri ile beraberinde korunabildiğinde özgün değerini bütünsel olarak koruyabilir.¹¹⁶

¹¹⁵ Tümertekin ve Özgüç, 2014: 361.

¹¹⁶ Bulut, Erdoğan ve Özoğul, 2018: 695.

Bu yerleşmeler, doğal ortam unsurlarından etkilenecek ortaya çıkmıştır. Bu nedenle şekil ve doku bakımından bölgeden bölgeye farklılık gösteren yerleşme türleridir. İnsanla yerleşmenin karşılıklı ilişkisinde, insan topluluklarının kırsal yerleşme tiplerine göre ekonomik faaliyetleri, yaşam tarzları, sosyal yapıları, ekonomik düzenleri ve etkileşim biçimleri şekillenmektedir.¹¹⁷ Kentsel yerleşmelere oranla kırsal yerleşmeler üzerinde daha fazla etkili olan bu unsurlar, kültürel coğrafi görünümün kırsal yerleşmelerde daha fazla ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Selim ilçesindeki kırsal yerleşmeler de, kültürel görünümün parçası olan geleneksel ekonomik faaliyetlere göre şekillenmiştir. Yerleşmelerin, genellikle verimli mera alanları ile tarım alanlarına yakın yerlerde kurulmasına dikkat edilmiştir. Özellikle ilçedeki temel ekonomik faaliyetin hayvancılık faaliyeti olması, yerleşmelerin ağırlıklı olarak bu faaliyete göre şekillenmesine neden olmuştur. Düzlük alanlarda yayılan tarım alanları ve mera alanlarına göre şekillenen yerleşmeler, birbirlerinden uzak mesafelerde ve düzensiz bir şekilde dağılmışlardır.

Yerleşme şekilleri fonksiyonlarına göre, sürekli (devamlı) ve geçici (dönemlik) yerleşmeler olarak iki grupta toplanır.¹¹⁸ Devamlı yerleşmeler uzun yıllar boyunca sürekli yerleşilen alanlardan oluşurken, dönemlik yerleşmeler bölgenin ekonomik faaliyetlerine göre şekillenen ve yılın belirli zamanlarında yerleşilen alanlarını oluşturmaktadır. Selim ilçesindeki devamlı yerleşmeler köylerden oluşurken, dönemlik yerleşmeler ise yayla, kom, ağıl ve mezra yerleşmelerinden oluşmaktadır. Bu yerleşmeler, yöreden yöreye doğal ortama ve kültürel çevreye göre şekillenerek farklı özellikler kazanmaktadır. Bu nedenle her biri farklı bir kültürel görünüm olarak ele alınmıştır.

2.3.1.1. Daimi Kırsal Yerleşmeler

2.3.1.1.1. Köy Yerleşmeleri

Bir iskân terimi olarak köy, iktisadi faaliyetleri çoğunlukla tarım, hayvancılık ve el sanatları olan; iş bölümü, cemaat ruhu ve gelenekçi bir hayat anlayışının egemen olduğu; aile içinde geleneksel ilişkilerin yaygın olduğu kendine özgü bir toplumsal örgütlenmesi bulunan; toplumsal değişme sürecinin görece olarak yavaş işlediği; kırsal bir mekânda varlığını sürdüren sosyal ve fiziki çevrelerin oluşturduğu, bütün bu yönleriyle de kentlerden farklılık gösteren yerleşmelerdir.¹¹⁹

¹¹⁷ Tunçdilek, 1986: IX.

¹¹⁸ Zaman ve Bulut, 2003: 217.

¹¹⁹ Taş, 2016: 188.

Selim ilçesindeki daimi kırsal yerleşmeler, genellikle köy yerleşmelerinden oluşmaktadır. İlçede 2021 yılı itibarıyla toplam 53 köy yerleşmesi bulunmaktadır. İlçenin en yaygın yerleşme şekli olan köylerde, meskenler ve eklentileri dışında muhtarlık, okul, cami ve sağlık ocağı gibi yapılar ön plana çıkmaktadır. İlçedeki bir diğer daimi yerleşme türü de bu köylere belirli bir mesafede mezra olarak kurulmuş ve daha sonra yerleşmenin nüfusunun artmasıyla yakınındaki köyün muhtarlığına bağlanarak mahalle statüsü kazanmış olan mahalle yerleşmeleridir. İlçedeki yerleşmelerde temel ekonomik faaliyetler tarım ve hayvancılıktır. Ancak yörenin coğrafya koşulları, kültürel olarak da devam ettirilen hayvancılık faaliyetlerinin daha fazla önem kazanmasını sağlamıştır.

2.3.1.1.1. Kuruluş Yerlerine Göre Köy Yerleşmeleri

Selim ilçesindeki köy yerleşmelerinin dağılımını etkileyen fiziki faktörler, topoğrafik şartlar ve su kaynaklarıdır. İlçenin plato sahasından oluşması sebebiyle köylerin büyük bir bölümü bu düzlük alanlarda kurulmuştur. Çevresi basık dağlarla çevrili geniş plato sahası üzerinde bulunan köyler, birbirlerine belirli mesafelerde konumlanmıştır. Plato sahasının kuzey kesimleri yer yer akarsular tarafından yarılmış ve az da olsa engebeli alanların oluşmasına sebep olmuştur. Taban seviyesi yüksek olan düz plato sahasındaki köylerin yer seçiminde akarsu kaynaklarına yakınlık önem kazanmıştır. İlçede 26 köy Kars Çayı, Güllü Dere, Kekeç Çayı ve Bozkuş Çayı çevresinde dağılım gösterirken diğer köyler de genellikle küçük derelerin bulunduğu yerlerde dağılım göstermiştir. Akarsuların çevresindeki tarım alanlarının daha verimli olması, bu alanlarda kurulmuş olan köylerin tarım faaliyetleri açısından daha fazla ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Düzlük sahalar dışındaki köy yerleşmeleri, ilçenin kuzeyindeki dağlık sahaların eteklerinde, yamaçlarda ve vadi içlerinde toplanmıştır. Sarıgün, Beyköy, Başköy, Gürbüzler, Çıplaklı, Kamışlı, Eskigeçit, Koşapınar ve Tuygun köyleri akarsuların derince yarıdığı ilçenin kuzey kesimlerinde, dağlık ve tepelik alanların eteklerinde kurulmuşlardır (Görsel 2.11). Bu köylerin yaylalara daha yakın konumda ve uzun boylu dağ çayırları açısından daha verimli alanlarda bulunmaları sebebiyle hayvancılık faaliyetleri oldukça önem kazanmıştır. Bu alanlarda dağlardan aşınarak biriken volkanik malzemelerle oluşan tarım topraklarının verimli olması hayvancılık faaliyetlerinin yanında tarım faaliyetlerinin de önem kazanmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu köyler, su kaynaklarının çıktığı yerlere daha yakın olmaları sebebiyle su varlığı açısından zengin yerleşmelerdir.

İlçenin genellikle düzlük sahalardan oluşması, dağlık alanların çok fazla yer kaplamaması ve engebeli sahalarda tarım faaliyetlerinin zorlaşması sebebiyle yamaç ve vadi içi yerleşmeleri oldukça azdır. Karakale ve Hasbey köyleri, yamaç üzerinde kurulmuşlardır. Bozkuş ve Kaynarlı köyü ise vadi içi yerleşmelerine örnek oluşturmaktadır. Bu yerleşmelerin bulunduğu sahalarda engebeli ve eğimli olması sebebiyle tarım faaliyetleri düz alanlarda yapılan faaliyetlere nazaran daha geri planda kalmıştır. Tarımsal faaliyetin gelişmemesi, hayvancılığın bu köylerde temel geçim kaynağı olmasına neden olmuştur.

Görsel 2.11 Dağ Eteğinde Kurulmuş Olan Eskigeçit Köyü

Yerleşmelerin kuruluşunda doğal çevre faktörlerinin yanında uğraşılan ekonomik faaliyetler de yerleşmelerin kuruluşunda etkili olmuştur. Tarım, hayvancılık, ormancılık, madencilik, el sanatları ve turizm gibi kırsal potansiyelinin değerlendirilmesine bağlı olarak gelişen ekonomik faaliyetler ile pazar alanlarına, ulaşım yollarına ve sanayi tesislerine yakın olma isteği gibi özellikler, kırsal yerleşmelerinin kuruluş ve gelişmesinde etkili rol oynamaktadır.¹²⁰ Selim ilçesinde de genellikle yaylacılık ve hayvancılık faaliyetleri ile meşgul olan yöre sakinleri yüksek rakımlı sahalara yerleşirken, tarım faaliyetleri ile uğraşanlar düz ve verimli ovalara yerleştirilmiştir. Örneğin, Malakanlar tarım faaliyetlerinde ileri bir toplum olmaları sebebiyle sulak ve verimli alanlara yerleşmişlerdir. Hayvancılığa dayalı yaylacılık ve geçici kırsal yerleşmeleri oluşturan ve kullanan Türkler ise yaylalara daha yakın mesafelerde

¹²⁰ Hayli ve Canpolat, 2018: 195.

yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu durum, yerleşmelerin yer seçiminde yalnızca doğal faktörler değil kültürel ve beşeri faktörlerin de etkili olduğunu göstermektedir.

Selim ilçesinin tarihi ve kültürel geçmişi, kültürel görünümün bir parçası olan yerleşmelerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde rol oynayan en önemli faktörlerden bir diğeridir. İlçede daha önce yaşamış olan toplumların kültürel özelliklerine göre oluşturmuş oldukları yerleşmeler, birçok toplum tarafından kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir. İlçeye sonradan yerleştirilmiş olan Azerbaycan Türklerinin büyük bir çoğunluğu, yeni köy yerleşimi kurmak yerine mübadele ile yer değiştirdikleri çeşitli toplumların köylerine yerleştirilmişlerdir. Farklı kültürel unsurların bulunduğu bu yerleşmelerde çeşitli kültürel görünümeler ortaya çıkmıştır.

2.3.1.1.1.2. Doku ve Şekil Özelliklerine Göre Köy Yerleşmeleri

Yerleşmeler üzerinde doğal ve beşeri birçok faktörün rol oynaması, çeşitli yerleşme şekillerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dağlık ve engebeli sahalar, vadiler, akarsu ve kıyı boyları gibi fiziki faktörler yerleşme şekillerinin oluşmasındaki en büyük etmendir. Doğal çevre unsurları ile önemli ulaşım yolları, ekonomik faaliyetler, tarihi ve kültürel geçmiş gibi beşeri faktörlerin yerleşmelerin kuruluşunu ve gelişimini etkilemesi sonucu, şekil ve biçim özelliklerine göre toplu, dağınık, hat boyu, yuvarlak ve şekilsiz yerleşmeler meydana gelmiştir.¹²¹ Kültürel coğrafi görünümün bir parçası olan yerleşme şekilleri, göçler ve kültürel etkileşimler sonucu farklı yerlere ve bölgelere taşınabilmekte ve bu görünümeler farklı sahalarda benzer biçimde karşımıza çıkabilmektedir.

Selim ilçesinde yer alan yerleşmeler, doku ve şekil açısından incelenecek olursa önemli bir kısmı toplu yerleşmelerden meydana gelmektedir. İlçede, 51 köy yerleşmesi toplu yerleşmelerden oluşmaktadır. Yaygın olarak toplu yerleşmeler görülse de Hasbey ve Karakale isimli 2 köy yerleşmesi dağınık yapıdan oluşmaktadır. Bu köylerdeki meskenler, ilçenin kuzeyindeki basık dağların yamaçlarında kurulması sebebiyle arazide dağınık bir görünüm sunarlar.

İlçenin düze yakın topoğrafyası ve belirli yerlerden geçen su kaynakları köy yerleşmelerinin toplu bir görünüm kazanmasına sebep olmuştur. İlçenin iklim şartları, şiddetli ve uzun geçen kış ayları, meskenlerin bir araya yığılmasına neden olmuştur.¹²² Doğal çevrenin yerleşmeler üzerindeki etkileri dışında özellikle yakın geçmişe kadar şiddetli çatışmaların devam ettiği ilçede güvensizlik ortamı nedeniyle toplu bir yapı ortaya çıkmıştır.

¹²¹ Taş, 2016: 198.

¹²² Sözer, 1972: 23.

Bunun dışında kurt ve tilki gibi yabani hayvanların, kümes hayvanlarına ve büyükbaş hayvanlara zarar vermesini engellemek için, meskenler birbirine yakın yerlerde toplanmıştır. Toplu yerleşmelerin ortaya çıkmasındaki bir diğer sebep, yöre sakinlerinin kültürel özellikleri ile alakalıdır. Yeni yapılan meskenlerin baba evine yakın yerlerde konumlandırılması sebebiyle toplu yerleşmeler zamanla büyümekte ve genişlemektedir. Kısacası doğal çevre şartları ile kültürel özelliklerin birlikte yerleşmeler ve meskenler üzerindeki etkileri açık olarak gözlenmektedir.

İlçedeki toplu yerleşmeler, köyün merkezinde sıklaşıp çevreye doğru genişledikçe gevşek bir yapı kazanmaktadır. Köy camisi, sağlık ocağı, okul ve muhtarlık gibi yapılar genellikle köy yerleşmelerinin merkezinde toplanmıştır. Bazı toplu köy yerleşmelerinde bahsedilen yapılar, köy yollarına yakın yerlerde konumlandırılmıştır. Köy yerleşmelerinin çevrelerinde ise tarlalar ve köyün merası yer almaktadır.

İlçede yer alan yerleşme şekillerinden bir diğerini de hat boyu yerleşmeler oluşturmaktadır. Hat boyu yerleşmeler, düz arazilerde nehir, dar vadi gibi fiziksel özellikler ve karayolları, demir yolları ve kanallar gibi kültürel özelliklere bağlı olarak gelişen, çizgisel (lineer) bir hat boyunca uzanan yerleşme şekilleridir.¹²³ İlçede 3 adet hat boyu uzanan köy yerleşmesi bulunmaktadır. Bu yerleşmeler vadilerin içinde, çevresi engebeli sahalar tarafından çevrilmiş çizgisel yerleşmelerdir. Topoğrafyaya bağlı olarak gelişim göstermeleri nedeniyle tam bir hat boyu görünümüne sahip değildirler. Yolgeçmez, Bozkuş ve Kaynarlı köyleri, akarsu vadilerine yerleşmiş vadi hattı boyunca uzanan köylere örnek oluşturmaktadırlar.

Kuruluş itibarıyla hat boyu yerleşmelerinden biri olan Selim ilçe merkezi, ilk kurulduğu yıllarda yöre sakinlerinin *şoş* ya da *şose* olarak adlandırdıkları yolun çevresinde uzanan bir yolboyu köy yerleşmesi olarak kurulmuş, ancak günümüzde bu şeklini koruyamamış ve toplu yerleşme görünümü kazanarak kasaba yerleşmesine dönüşmüştür. 19. yy. da Nova Selim olarak adlandırılan köye, Rusların Kars'ı işgal etmesi ile 150 hanelik Malakan grubu yerleştirilmiştir.¹²⁴

BULUT'un "Tipik Bir Yolboyu Köyü Örneği Kars-Kümbetli Köyü" isimli çalışmasında da Selim ilçesi yakınlarında bulunan Kümbetli yolboyu yerleşmesi, Selim yolboyu yerleşmesi gibi Erzurum-Kars Devlet Karayolu'nun uzanışına uyması sonucu oluşmuştur. Sözü edilen karayolunun bu güzergâhı seçmesi, yolun yeryüzü şekillerine uyması zorunluluğu kuralı ile açıklanmaktadır. Kars Çayı'nın akış yönünün yerleşmeye paralel geçmesi, tarım arazilerinin dağılım düzeni üzerinde etkili olmuştur. Ancak yerleşmeye şekil

¹²³ Tümertekin ve Özgüç, 2014: 384.

¹²⁴ Devitsky, 1896: 133.

veren asıl etkili faktör, yolun varlığı ve yerleşim bölgesini E-W yönünde ikiye bölerek geçmesidir. Söz konusu yol, yerleşmenin bir tür ulaşım akışını oluşturur.¹²⁵

Selim ilçe merkezi de Kümbetli yolboyu yerleşmesine benzer bir şekilde Kazım Paşa Caddesi üzerinde çizgisel olarak uzanan bir köy yerleşmesi olarak kurulmuştur. Zamanla yolun sağladığı avantajlara bağlı olarak gelişim göstermiş ve bu süreçte çizgisel yapısı korunamamaya bozulmuştur. Kars ve ilçelerinde toplam sayıları 21'e ulaşan yolboyu yerleşmeleri Selim, Susuz, Akyaka ve Arpaçay ilçelerinde görülmektedir. Kars'ta 19. yy. da Malakan, Eston ve Ortodoks Rusların kurduğu bu yerleşmeler, özellikle Kars Çayı ve çevresinde olmak üzere akarsuların yakınında, akış istikametlerine göre kurulmuş sulak ve verimli arazilerden oluşmaktadır. Selim yolboyu yerleşmesi de bu temele dayanarak, Kekeç Çayı'nın batı-kuzeydoğu istikametine göre kurulmuştur. Selim, çizgisel yapısında bozulmaya uğramadan önce meskenlerin, belirli aralıklarla birbirlerinden ayrıldıkları ve yolun her iki tarafına dizildikleri bilinmektedir. Ayrıca her meskende eşit aralıklarla birbirinden ayrılan, çeşitli sebze ve gül yetiştirilen bahçeler ve bostanlar oluşturulmuştur. Meskenlerin ön tarafı yola, arka tarafları tarlalardan ve meralardan oluşan geniş düzlük alanlara bakacak şekilde inşa edilmiştir. Günümüzde bu meskenlerin yerini modern yapılar almış olsa da mesken alanlarının sınırları kısmen korunabilmiştir.

Avrupa'da ve Rusya'da yaygın olarak görülen yolboyu yerleşmelerinin kurulma amacı tarım arazilerini bölmeden, araziden daha fazla verim alabilmektir. Kars'ın çeşitli ilçelerine yerleştirilen Rus köylüleri, bölünmeyen geniş ve uzun arazilerin su tutma kapasitesinin fazla olduğunu ve tarla sürümünün bu yerleşme şekline göre daha kolay olduğunu düşünerek Kars düzlüklerinde de yolboyu yerleşme şeklini uygulamışlardır. Bölgede bu yerleşme tipine yalnız eski Rus köylerinde rastlanmaktadır. Rusların oluşturdukları bu yerleşim şeklinde tüm meskenlerin ana yola, tarım arazisine ve akarsuya aynı mesafede olmasına özen gösterilmiştir. Kars'ın geniş düzlüklerinde oluşturulan yolboyu yerleşme tipi, yerleşme kültürünün bir kırsal mekândan taşınarak farklı bir mekânda aynı şekilde devam ettirildiğini göstermektedir. Günümüzde Selim köyünden Rusya'nın Rostov Oblastı'nın güneydoğusuna göçen Malakanlar, "Selim" adında yeni bir yolboyu köy yerleşmesi kurmuşlardır. Rusya'da yeniden kurulan Selim yolboyu yerleşmesinin çevresinde, Kars'ta kurmuş oldukları *Vladikars* (Kümbetli), *Mikhailovka* (Dikme), *Blagodaryni* (Çakmak), *Petrovka* (Meydancık) ve *Plodorodnoe* (Karahana) isimli yolboyu yerleşmeleri aynı isim ve yerleşme şekliyle yeniden kurulmuştur. Farklı mekânlar üzerinde çeşitli yerleşme şekilleri, kültürel etkileşimler sonucu Selim ilçesinin kültürel coğrafi görünümünü oluşturmuştur. Ayrıca Selim ilçesindeki

¹²⁵ Bulut, 1995:102.

yerleşmeler için kullanılan isimler, kültürel hafızadan silinmeden farklı bir mekânda tekrar yaşatılmıştır.

Araştırma sahasındaki kültürel coğrafi görünüm unsurlarının en dikkat çeken şekilleri olan bu yolboyu yerleşmeleri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında yaşanan Rus işgal sürecinde taşınmıştır. Rus yerleşme şeklinin Selim ilçesinde de görülmesi, bir kültüre ait görünümünün farklı bir sahanın coğrafi şekillerine uygun olarak benzer biçimde ortaya çıkmasının açık bir kanıtıdır.

2.3.1.1.1.3. Yükseltilerine Göre Köy Yerleşmeleri

Selim ilçesindeki köylerin dağılışını etkileyen faktörlerden biri yükselti olmuştur. İlçenin ortalama yükseltisinin fazla olması, köylerin büyük çoğunluğunun alçak sahalarda kurulmasına sebep olmuştur. Köyler, genellikle 1820-2065 m arasındaki yükselti basamaklarında yoğunlaşmıştır. 1820-1900 m yükselti değerleri arasında 19 köy, 1900-2000 m yükselti değerleri arasında ise 17 köy bulunmaktadır (Tablo 2.22). İlçede yaklaşık 1820 m yüksekliğe sahip Çaybaşı Köyü, diğer köylere göre yüksekliği en düşük olan köy yerleşmesidir.

Tablo 2.22 Selim İlçesindeki Köy Yerleşmeleri ve Yükseltileri (m)

Köyler	Yükseltisi (m)	Köyler	Yükseltisi (m)
Akçakale Köyü	1992	Karaçayır Köyü	1849
Akpınar Köyü	1880	Karahamza Köyü	1873
Akyar Köyü	1846	Karakale Köyü	2065
Alisofu Köyü	1850	Katranlı Köyü	1903
Aşağıdamlapınar Köyü	2068	Kaynarlı Köyü	1985
Aşağıkotanlı Köyü	1835	Kekeç Köyü	1880
Başköy Köyü	2125	Kırkpınar Köyü	1890
Bayburt Köyü	1910	Koşapınar Köyü	2012
Baykara Köyü	2013	Koyunyurdu Köyü	1847
Benliahmet Köyü	1826	Laloğlu Köyü	1941
Beyköy Köyü	2159	Mollamustafa Köyü	1960
Bozkuş Köyü	2114	Oluklu Köyü	1880
Bölükbaş Köyü	1925	Ortakale Köyü	1955
Büyük Oluklu Köyü	2032	Sarıgün Köyü	2063
Büyükdere Köyü	1902	Söğütlü Köyü	1970
Cavlak Köyü	1874	Tozluca Köyü	1892
Çaybaşı Köyü	1820	Tuygun Köyü	2068
Çıplaklı Köyü	1984	Yalnızçam Köyü	2025
Darboğaz Köyü	2035	Yamaçlı Köyü	1922
Dölbentli Köyü	1862	Yassıca Köyü	1996
Eskigazi Köyü	2000	Yaylacık Köyü	2237
Eskigeçit Köyü	1915	Yenice Köyü	1975
Gelinalan Köyü	1862	Yeşiltepe Köyü	1905
Gürbüzler Köyü	2048	Yolgeçmez Köyü	1895
Hasbey Köyü	2115	Yukarıdamlapınar Köyü	2093

İğdir Köyü	1833	Yukarıkotanlı Köyü	1840
Kamışlı Köyü	1985		

1900 m yüksekliğe kadar kurulan köyler, ilçenin düz plato sahasında ve eğim dereceleri oldukça az olan sahalarda bulunmaktadır. Çoğunlukla yükseltisi düşük olan sahalarda yayılan bu köylerin tarım arazileri ve mera alanları oldukça geniştir. Bu sahaların hem tarım hem de hayvancılık faaliyetlerine daha elverişli olması, 1820-1900 m zonunda yayılan köy nüfuslarının yüksek rakımlı köylere nazaran daha fazla olmasına neden olmuştur. Nüfusun zamanla artması, bu köylerin çevreye doğru genişlemesini sağlamıştır.

İlçede 2000 m ve üstünde yerleşilen köy sayısı toplam 17'dir. Bu köylerin 5'i 2100 m üzerinde kurulmuştur. Sahada devamlı yerleşilen üst sınır 2237 m ile Yaylacık köyüdür. İsminden de anlaşılacağı üzere bu köy ilk kurulduğunda yayla yerleşmesi olarak kullanılmış ancak daha sonra devamlı yerleşmeye dönüşmüştür. 2237 m'den sonra ise köy yerleşmelerine rastlanılmamaktadır.

İlçedeki yükselti arttıkça köy yerleşmeleri de buna bağlı olarak azalmaktadır. Bunun temel sebebi, yüksek ve dağlık sahalarda iklim koşullarından dolayı hava sıcaklıklarının çok düşük değerler göstermesidir. Düşük sıcaklıklar 1800 m'de dahi tarım faaliyetlerini zorlaştırırken, yükselti arttıkça verim daha da düşmektedir. Ancak yükselti arttıkça yaz yağışların da artmasına bağlı olarak çayır otları gürleşmekte ve uzun süre yeşil kalmaktadır. Bu sahalarda büyükbaş hayvancılık için elverişli koşullar oluşmaktadır. 2000-2100 m arasında kurulan köyler, gelirlerini büyükbaş hayvancılık için oldukça elverişli olan bu sahalardan karşılamaktadır.

Köy yerleşmeleri her ne kadar ilçenin alçak sahalarında toplanmış olsa da, yüksek sahaların doğal kaynaklarından yararlanmak amacıyla bu sahalarda dönemlik yerleşmeler oluşturulmuştur. Bu sahalarda hayvancılığa dayalı yayla ve ağıl yerleşmeleri oluşturulmuştur. Bu yerleşmeler insanların yaşam tarzlarını şekillendirmiştir.

2.3.1.1.1.4. Yer Adlarına Göre Köy Yerleşmeleri

Yer adları ile ilgilenen oldukça fazla bilim alanı vardır. Coğrafyacılar ile birlikte tarih, sosyoloji, halk bilimi, kültür tarihi, etnografya, dilbilim mensupları ve askeri uzmanlar ile siyaset ve jeopolitik uzmanı gibi bilim mensupları bu konuya yakın ilgi duymaktadır. Fakat coğrafi olayların geliştiği, etkilediği ve etkilendiği yerin adlandırılması kesinlikle en çok coğrafyacıları ilgilendirmektedir.¹²⁶

¹²⁶ Bulut ve Özoğul, 2018: 753.

İnsanlar, üzerinde yaşadıkları ve hâkimiyet kurdukları sahalardaki yerleşmelere isim verirken yerleşmenin bulunduğu yerin fiziki özelliklerinin yanı sıra beşeri ve iktisadi özelliklerini de dikkate almakta ve o yerleşmeye kendi dil, kültür, örf ve adetlerine en uygun isimleri vermektedir.¹²⁷ Bu açıdan bakıldığında yer adları; insanların doğal coğrafi özelliklere bağladıkları ve eski ve yeni insan aktivitelerini, kültürel özellikleri, doğal süreçleri, deneyimleri ve değişiklikleri ifade ettikleri kuşaktan kuşağa aktarılan dilsel işaretlerdir.¹²⁸ Bir bölgedeki yer adları, o yerin coğrafi, tarihi ve genel karakteri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar.¹²⁹

Selim ilçesindeki köylere verilen yer adları, hem köylerin fiziki ve beşeri coğrafi yapısı hakkında fikir vermekte, hem de ilçenin tarihi ve kültürel geçmişi açısından önem taşımaktadır. İlçenin yer şekilleri çoğunlukla düz ya da düze yakın alanlardan oluşmuşsa da bazı yerleşmelerin bulunduğu yerler engebeli ya da çukur sahalardan oluşmaktadır. Yer şekillerinin çeşitli olması yerleşmelere verilen isimleri de doğrudan etkilemiştir. Örneğin düz bir sahada kurulan Yassıca köyünün ismi düz yer manasına gelirken, çevresi geniş bir dağ silsilesi ile çevrili olan köye Darboğaz denilmiştir (Tablo 2.23). Coğrafi konumunun yanı sıra, tarihsel açıdan da önemli yerlerden biri olan Eskigeçit köyü (Bezirgangeçit) ise eski ticaret yollarının geçtiği bir sahada kurulmuştur. Köy, iki yanı dağlarla sınırlandırılmış bir geçit sahasında kurulmuştur. Kuzey- güney yönünde ulaşımı sağlayan bu geçit, geçmişte ticari açıdan önemli noktalardan biri olması nedeniyle “*tüccar geçidi*” anlamına gelen Bezirgangeçit ismi kullanılmıştır. Diğer yandan Selim’in bazı köylerinde geçmişte keten tohumundan bezir yağı elde edildiği bilinmekte ve köyün isminin bezir yağından geldiği de düşünülmektedir. Bezirgangeçit ismi uzun yıllar kullanılmış ancak daha sonra değiştirilerek Eskigeçit ismi verilmiştir.

Tablo 2.23 Selim İlçesindeki Köylerin Yer Adlarının Fiziki ve Beşeri Unsurlara Göre Dağılımı

a)Fiziki İsimlendirmeler	Köyler
Yer şekliyle ilgili	Akyar, Başköy, Darboğaz, Yamaçlı, Yassıca, Eskigeçit
Sularla ilgili	Akpınar, Damlapınar, Büyük Oluklu, Oluklu, Büyükdere, Çaybaşı, Kaynarlı, Kırkpınar, Koşapınar
Bitkilerle ilgili	Cavlak, Çıplaklı, Kamışlı, Karaçayır, Söğütlü, Yalnızçam, Yeşiltepe
Hayvan türleriyle ilgili	Bozkuş, Tuygun
b)Beşeri İsimlendirmeler	

¹²⁷ İbret, 2003: 53.

¹²⁸ Karaağaç ve Bulut, 2021 458.

¹²⁹ Alagöz, 1984: 11.

Ekonomik faaliyetlerle ilgili	Kotanlı, Koyunyurdu, Yaylacık
Boylarla ilgili	Iğdır, Baykara
Kişilerle ilgili	Alisofu, Benliahmet, Eskigazi, Hasbey, Karahamza, Mollamustafa, Laloğlu

Bazı köyler, ilk kurulan köye belirli bir mesafede, köyün mezrası ya da mahallesi olarak kurulmuş ve zamanla büyüyerek farklı bir köy yerleşmesi haline gelmiştir. İlk kurulan köy ile aynı isme sahip olan bu köyler, coğrafi unsurlar göz önünde bulundurularak aşağı ve yukarı kavramları köy isimlerinin önüne eklenmiştir. Örneğin, Yukarıdamlapınar köyü, Aşağıdamlapınar köyünden rakım olarak daha yüksekte bulunması sebebiyle karışıklık olmaması adına yukarı kelimesi eklenmiştir.

Su kaynakları, yerleşmelerin adlandırılmasında önemli faktörlerden biri olmuştur. Yerleşmeler genellikle akarsu ve derelerin yanında veya kaynağına yakın yerlerde kurulmaları sebebiyle, yerleşmelere yakında bulunan su kaynağının ismi verilmiştir. İlçenin yeraltı ve yerüstü su kaynakları açısından zengin olması ve yerleşmelerin çoğunlukla bu su kaynakları çevresinde kurulması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin, Kars Çayı'nın hemen yanındaki köy yerleşmesine, suyun yanı veya yakını anlamında Çaybaşı ismi verilmiştir.

Sahadaki iklim koşullarının uygun olmaması ve ortalama yüksekliğin fazla olması ağaçların yetişmesi için uygun koşulların oluşmamasına neden olmaktadır. Bu nedenle birçok yerleşmenin kurulduğu birkaç ağaçtan ibaret ya da hiç ağaç olmayan yerleşmeler bitki örtüsüne göre adlandırılmıştır. Örneğin çıplak, ağaçsız anlamına gelen Cavlak adında bir köy kurulmuştur.

İlçedeki ekonomik gelirin tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden sağlanması bazı köylerin tarım faaliyetleriyle bazılarının da hayvancılık faaliyetleriyle ön plana çıkmasını sağlamıştır. Bu köylerde öne çıkan ekonomik faaliyet ne ise onunla ilişkili olarak isimlendirme yapılmıştır. Örneğin Kars Çayı'nın yakınındaki verimli ve sulak bir arazide bulunan Kotanlı köyünde tarlayı havalandırmak için kullanılan *kotan* denilen saban aletinin isminin köye verilmesine sebep olmuştur.

Selim ilçesinin tarihsel açıdan önemli bir yere sahip olması ve geçmişte birçok kültüre tanıklık etmesi, yer adlarının kültürlere göre farklılık göstermesine neden olmuştur (Tablo 2.24). Farklı dillerde olan eski köy isimleri, 1959 yılı sonrasında Türkçe olmadıkları gerekçesiyle değiştirilmiştir.¹³⁰ Bu eski yer adları Türkçe, Kürtçe ve Ermenice kelimelerden oluşmakta ve birçok kültüre ait izler taşımaktadır. Bazı köylere Ermeniler tarafından Farsça ve Ermenice yer adları verilmiştir.

¹³⁰ “Kanunlar”, Resmi Gazete, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9644.pdf>, (erişim tarihi: 18.03.2022)

Tablo 2.24 Selim İlçesindeki Bazı Köylerin Eski İsimleri

Yeni İsim	Eski İsim
Akyar	Ağyer
Aşağıdamlapınar	Çepik
Benliahmet	Beğliahmet
Büyükdere	Tiknis
Çaybaşı	Supanazat
Çıplaklı	Cıvıllaklı
Darboğaz	Zellice
Eskigazi	Bezirgangeçit
Gelinalan	Karakilise
Gürbüzler	Verişan
Kaynarlı	Germeli
Koyunyurdu	Berne
Sarıgün	Kercik
Yamaçlı	Sipkor
Yaylacık	Mihrel
Yeşiltepe	Karnağaz

Günümüzde Büyükdere köyünün eski ismi olan “Tiknis” (güneşe karşı olan taş), Darboğaz köyünün eski ismi olan “Zellice”, Gürbüzler köyünün eski ismi olan “Verişan” (yukarı köy), Yamaçlı köyünün eski ismi olan “Sipkor-Sevkar” (karataş) ve Yeşiltepe köyünün eski ismi olan “Karnakaz” (taşlı kum, mil) Ermenice yer adlarına örnek oluşturmaktadır. Köylere yeni isimler verilmiş olsa da eski yer adları kullanılmaya devam etmektedir. Köy sakinleri eski yer adlarını kullanmaya devam etseler de, büyük çoğunluğu bu isimlerin anlamını bilmemektedir. Yeni yer adları, daha çok köyün coğrafi özellikleri göz önünde bulundurularak verilmiştir.

2.3.1.2. Dönemlik Kırsal Yerleşmeler

2.3.1.2.1. Yayla Yerleşmeleri

Belki hiçbir yerleşme şekli kültürel coğrafi görünüm konusunda yayla yerleşmeleri kadar zenginlik ve çeşitlilik gösterememektedir. İklim, topoğrafyaya ve bitki örtüsüne bağlı olarak sürdürülen aynı ekonomik faaliyetlerin ve kültürün çevreden etkilenmesinin de en çarpıcı örneklerini oluşturmaktadırlar. Özellikle ülkemizde hayvancılık ekonomisinin temelini oluşturan yaylacılık, bölgeden bölgeye, yöreden yöreye lokal coğrafi şartların tüm özelliklerini en ince ayrıntısıyla gözlemlenebildiği coğrafi alanlardır. Bu nedenle her bölgede ve yörede değişen yaylacılık faaliyetleri, farklı bir kültürel görünüm ortaya koymaktadır.

TUNÇDİLEK’in tanımıyla yayla, “Yazın belirli bir süresi içinde hayvan otlatmak, ziraat yapmak ve geçimin sağlanmasında menfaat temin eden her türlü işte çalışmak. Hatta dinlenmek için çıkılan veya gidilen, köyün hayat sahasının dışında kalan, çok defa köyün

müşterek mülkü olan, köyden ayrı ve çok zaman uzak olmakla beraber sosyo-ekonomik bağlarla tamamen köye bağlı bir mahal veya köyün esas geçim sahasına ekli ikinci bir bölümüdür.”¹³¹

Önemini bugün de koruyan yaylalar, gerek göçerlerin gerekse köylülerin göçer hayvancılık faaliyetlerini gerçekleştirdiği vazgeçilmez alanlardır. Yaylalar kışlaklar köyler arasındaki iniş çıkışlar doğal ve kaçınılmaz bir zorunluluktur. Yaylanın önem kazanmasının ekonomik nedeni ‘‘hayvan otlağı’’ olmasından, yerleşme açısından ise, ‘‘yazın oturulan yer’’ olmasından ileri gelmektedir.¹³²

Yaylacılık ve yayla hayatı eski Türk kültüründeki göçebe hayatın (yani tarım ve hayvancılığın birlikte icrasının) bir uzantısıdır.¹³³ Türk kültürünün yayıldığı neredeyse her sahada yaylacılık faaliyeti de önem kazanmıştır. Yaşam şekilleri hayvancılık faaliyetine dayalı olan Türkler, yıl boyunca tek bir yerde kalamamış, verimli meralar ve otlaklar için sürekli göç etmişlerdir. Hayvancılık faaliyeti ile ilişkili olan bu kültürün devam ettirildiği Selim ilçesinde de yaylacılık, büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetleri için uzun ve yeşil dağ çayırlarından faydalanmak amacıyla yüksek sahalarla alçak plato sahası arasında dikey yönlü yapılan bir faaliyet çeşididir.

Yaz aylarında hava sıcaklıklarının arttığı dönemde meralardaki otlar sararmakta ve kurumaktadır. Yaylalarda yaz boyunca yeşil kalan otlaklar ve sulak alanlar yöre sakinleri için yaylaya çıkmayı zorunlu hale getirmiştir. İlçe sınırları içerisindeki yaylalarda hem yükseltinin fazla olması hem de iklim koşullarının tarım ürünlerinin yetişmesi için uygun olmaması sebebiyle yaylacılık faaliyetleri özellikle büyükbaş hayvancılığa bağlı olarak sürdürülmektedir (Görsel 2.12). Bunun yanında turizm faaliyetlerinin pek fazla gelişmediği ilçede rekreasyonel amaçlı yaylacılık görülmemektedir.

¹³¹ Tunçdilek, 1967:138.

¹³² Kutlu, 1991: 18.

¹³³ Şişman, 2010: 555.

Görsel 2.12 Sarıgün Köyü Yaylası Merasında Otlatılan Büyükbaş Hayvanlar (Görsel: Merdan ALTUN)

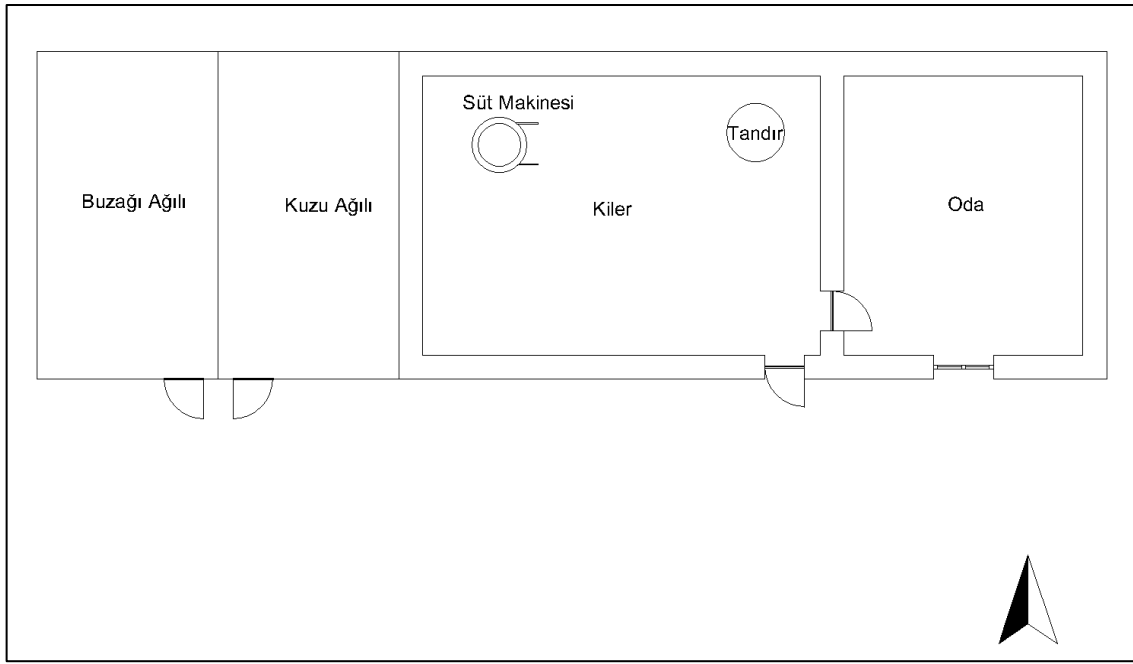
Selim ilçesindeki yaylalar, 2100-2800 m arasındaki yüksek dağlık sahalarda, özellikle Allahuekber Dağları'nın yamaçlarında görülmektedir. İlçedeki yaylalar ile köyler arasındaki mesafe 6 km ile 50 km arasında değişmektedir. SÖZER'in 1972 yılında "Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık" adlı çalışmasında, Selim ilçesinde 17 köyün yaylaya çıktığı belirtilmiştir. Günümüzde ise ilçede yaylaya çıkan köy sayısı 14'tür. Yaylacılık faaliyetlerinin yürütüldüğü bu yaylalar; Tuygun Yaylası, Yaylacık Yaylası, Bozkuş Yaylası, Hasbey Yaylası, Beyköy Yaylası, Gelinalan Yaylası, Darboğaz Yaylası, Bayburt Yaylası, Akçakale Yaylası, Eskiğazi Yaylası, Söğütlü Yaylası, Dikmen Yaylası, Kapanlı Yaylası ve Sarıgün Yaylası'dır. Bu yaylalar genellikle bağlı oldukları köyün ismi ile anılmaktadır.

Yaylacılık faaliyetlerinin yapıldığı sahalarda, yöre sakinlerinin yılın belirli bir döneminde faaliyetlerini gerçekleştirdikleri alanlar olması sebebiyle dönemlik yerleşmeler haline gelmiştir. Geçmişte kıl çadırlar kurularak yerleşilen yaylalar, zamanla taş malzemeden yapılmış meskenlerden oluşan yerleşmelere dönüşmüştür. Yüksek sahalarda bulunan bu yerleşmelerin birçoğu, köylerdeki toplu yerleşmelerin aksine dağınık yerleşme özelliği göstermektedir. Bu alanların dağlık ve engebeli olması sebebiyle yerleşmeler, dağların yamacında dağınık bir şekilde yayılmışlardır.

Yerleşmeleri oluşturan meskenler, taş örme tekniğiyle 60-80 cm kalınlığında inşa edilmiş, yanlara doğru hafif eğimli toprak damlardan oluşmaktadır. Toprak kullanılmadan taş ile yapılan bu evlere rüzgâr çok rahat girebildiği için dama branda örtülmektedir. Yüksek sahaların gece soğuklarından korunabilmek için meskenlerin arka cephesi, toprağa gömülü

olarak inşa edilmiştir. Meskenler, genellikle tek odalı, kiler, tandır damı ve ağıldan oluşan basit bir yapıya sahiptir (Şekil 2.1). Evlerin tek odası küçük olmakla birlikte en fazla 4 kişinin kalabileceği şekilde inşa edilmiştir. Meskenin ana giriş kapısı kilere veya mutfığa açılmakta ve buradan hem yatma hem de oturma odası olarak kullanılan tek odaya giriş yapılmaktadır. Bazı meskenlerde odanın da ayrı bir girişi bulunmaktadır. Tandırın bulunduğu bölüme tandır damı denilmekte ve bazı tandır damlarında tandır yerine toprak fırın kullanılmaktadır.

Şekil 2.1 Yukarıdamlapınar (Çepik) Yaylası'nda Basit Bir Yayla Meskeni

Evlerin bitişiğinde kuzu ve buzağların kaldığı ağıl, meskene bitişik üstü genellikle kapalı çevresi taşlarla çevrilmiş bir şekilde inşa edilmekte ve kuzu ile buzağı bölümleri ahşap malzeme ile set oluşturularak birbirinden ayrılmaktadır. Yayladaki meskenlerin merkezinde 50 ile 70 hanenin ortak kullandıkları büyük ağıllar bulunmaktadır (Görsel 2.13). Bu ağıllar öküz, yoz malı (öküzden genç olana yoz denilir ve kesim için yetiştirilir) ve ayrı bir bölmede sağım inekleri, keçi ile koyun sürüleri için oluşturulmuştur. Atlar için ise ayrı bir ağıl oluşturularak taş setlerin üzerine ahşap setler inşa edilmiştir.

Görsel 2.13 Yukarıdamlapınar Köyü Yayla Yerleşmesi ve Yaylanın Merkezinde Bulunan Bir Ağıl

Yaylalara genellikle haziran ayının 20'sinde çıkılır ve ağustos ayının 20'sinde yayladan inilir. Bu 2 aylık süreçte evler onarılmakta ve köylerden sürüler bölünerek yavaş yavaş yaylaya çıkarılmaktadır. Hayvanları az olup yaylaya çıkmayan aileler hayvanlarını tanıdıkları ile yaylaya gönderirler. Bir haneden en fazla 3 veya 4 kişi yaylaya çıkar. Yayla göçlerinin büyük bir kısmı daha çok hayvancılıkla uğraşan aileleri içine alır ve bu göçe küçükbaş ile büyükbaş hayvanların tamamı katılır.¹³⁴

Yaylada günlük faaliyetler sağım ineklerinin, öküzlerin ve yoz mallarının sabah erkenden otlatılmaya çıkarılması ile başlar. Sağım inekleri saat 09.00'da ve 15.00'da yayla yerleşmelerinin olduğu yere getirilir ve buzağılar emdirilir. Akşamüzeri ise tüm sürü (*nahır*) yerleşmelerin merkezindeki ağıllara gelir. Hayvanlardan elde edilen süt ile *gatiğ* (yoğurt), *gurut* (yağsız yoğurdun tuzlanıp kurutulmuş hali), *çeçil*, *göğermiş* (*küflenmiş*) *çeçil*, *tereyağı*, *sarı yağ* (sade yağ), *pendir* (beyaz peynir) ve *tuluh pendiri* (tulum peyniri) yapılır. Bazı yaylalarda toplanan sütlerle kaşar üretmek için *zavotlar* (Rusça: fabrika) kullanılır. Yaylada yapılan bu ürünlerin bir kısmı haneler için ayrılırken bir kısmı da günlük ya da haftalık olarak toplanır ve ilçe merkezindeki toptancılara satılır. Yaylada 3 ay dağ çayırlarını otlayarak gelişen yoz malları ise hayvan pazarlarında satılır. Bahsedildiği gibi yaylalarda devamlı bir şekilde üretim sağlanmakta ve bu üretim köy sakinlerinin ekonomik gelirini önemli ölçüde arttırmaktadır. Yaylalardaki uzun ve verimli dağ çayırlarını otlayan hayvanların gelişimi daha hızlı olurken, etleri de daha lezzetli olmaktadır. Ayrıca sürekli yeşil otlar ve çeşitli çiçeklerle beslenen ineklerin süt verimi de artmaktadır.

¹³⁴ Sözer, 1972: 43.

İlçedeki yaylacılık faaliyetlerinin çok eski zamanlara dayanan kültürel bir faaliyet olması, bu faaliyetin Sarıgün Yaylası'nda festivaller düzenlenerek uzun yıllardır devam ettirilmesini sağlamıştır. Allahuekber Dağları'nın güneydoğu yamacında bulunan Sarıgün Yaylası'na çıkmadan ritüel haline gelen Sarıkamış şehitliği ziyaret edilerek, dualar edilir ve dilekler tutulur. Daha sonra yaylaya çıkan yöre sakinleri, o yılın bereketli geçmesi için adaklar adar, kurbanlar keser ve halay çekerek eğlenirler. Yaylaya çıkarken kurban kesmek ve dualar etmek çok eski bir Türk geleneğinin devamıdır. Kesilen kurban etinden yapılan yemekler yenilerek her yıl düzenli olarak kutlama yapılmaktadır.

Selim ilçesinde de Kars'ın diğer ilçelerine oranla Selim'de gün geçtikçe azalmıştır. Bu durumun sebebi ilçedeki köylerin büyük çoğunluğunun düz plato sahasında yayılmış olması ve bu köylerin yaylacılık faaliyetlerini yürütebilecekleri dağlık sahaların az olmasıdır. Bunun yanında 1990'lı yıllarda terör olaylarının artması ile birçok yöre sakini yaylalarını terk etmek zorunda kalmış ve uzun yıllar yaylalardan yararlanamamışlardır. Yayla sahalarına yakın olan köylerdeki yöre sakinleri ise terör nedeniyle çıkılamayan yaylaları zamanla sahiplenmiş ve daha çok ovada kurulmuş olan köylerin yaylalardan yararlanmasını engellemişlerdir.

2.3.1.2.2. Ağıl Yerleşmeleri

Hayvancılık faaliyetlerinin ön planda olduğu bölgelerde, çevresi taşlar veya odun parçaları ile örülmüş, tek bir çoban evi olan ya da bazen çoban evi bile olmayan dönemlik yerleşmelere ağıl yerleşmesi denilmektedir. Ağıl yerleşmeleri, genellikle küçükbaş hayvanların beslendiği yerleşmeler olarak tanımlansa da Kars ve çevresinde büyükbaş hayvancılık için oluşturulan yerleşmelerdir. Ağıllar, geleneksel hayvancılık faaliyetlerinin bir parçası olarak ortaya çıkmış kültürel coğrafi görünümüdür.

İlçedeki dönemlik yerleşmelerin büyük bir kısmını ağıl yerleşmeleri oluşturmaktadır. Ağıl yerleşmeleri, tek odalı derme çatma çobanın konakladığı bir mesken ile yanında taşlarla çevrilmiş üstü açık ağıldan oluşmaktadır. Bazen taş mesken yerine brandadan çadır kullanıldığı da görülmektedir. Çoğu zaman da çobana ait bir mesken ya da çadır bulunmamakta, çoban ağılda konaklamaktadır (Görsel 2.14).

Görsel 2.14 Koşapınar Köyü Yakınlarında Çevresi Taşlarla Çevrilmiş Bir Ağıl ve Çoban Çadırı

Ağıl yerleşmeleri, hayvanların geniş mera alanlarına daha yakın olmaları ve daha rahat otlatılmaları amacıyla kurulmuştur. Ağılların çevresindeki meralarda gündüz saatlerinde hayvanlar otlatılır ve akşama doğru ağıla toplanırlar. Bu yerleşmeler, haziran ayından ağustos ayının sonuna kadar kullanılan dönemlik yerleşmelerdir. Ağıl yerleşmeleri, genellikle arkası dağa bakan, düz ve kuytu yerlerde kurulmaktadır. Kuytu ve dağ yamacında kurulan bu alanlar, rüzgâra ve her türlü tehlikeye karşı hayvanların daha güvende kalmalarını sağlamaktadır. Yörede bu düzlük ve kuytu yerlere “*arkaç*” denilmektedir. Arkaçlar yakın zamana kadar köylerin otlak alanlarındaki etrafı herhangi bir şeyle çevrili olmayan hayvanların yatırıldığı alanlar olarak kullanılmıştır. Günümüzde, hayvanları yabani hayvanlardan ve güneşten korumak amacıyla sac çatı malzemesi ile örtülmüş, etrafı demir çitlerle kapalı modern ağıllar oluşturulmuştur (Görsel 2.15). Çoban da hayvanlarla birlikte bu ağılın içerisinde konaklamaktadır.

Selim ilçesindeki ağıl yerleşmeleri, kom yerleşmeleri ile benzerlik gösterse de komlar gibi kişiye veya aileye özel değil köyün ortak malı sayılmaktadır. Selim ilçesinde *kom* veya *köm*, ağılın içerisinde kuzu ile buzağların ayrıldığı bölmeye denilmektedir. Bu bakımdan köm olarak adlandırılan bölme bir yerleşme tipini oluşturmamakta, kom yerleşmelerinden farklı bir anlamda kullanılmaktadır. İlçedeki ağıl yerleşmeleri, komlarda görülen çeşitli mesken yapılarına da sahip değildir. Aralarındaki farklılıklara rağmen kom yerleşmeleri ile ağıl, çiftlik ve dam yerleşmeleri genellikle birbirine benzetilmektedir. Bunun nedeni farklı yer şekilleri, iklim, hidrografik özellikler ve bitki örtüsü gibi doğal şartların farklılıklarıdır.

göstermesi ile yetiştirilen hayvan türleri, konut şekilleri ve malzemeleri ile faaliyetin geçici ve sürekli oluşunun bölgesel olarak farklılıklar göstermesidir.¹³⁵

Görsel 2.15 Benliahmet Köyünün Arkaçlarında Kurulan Ağılar

2.3.1.2.4. Mezra Yerleşmeleri

Mezra yerleşmeleri, coğrafi faktörlerin bölgeden bölgeye farklılık göstermesi ile çeşitli şekillerde ve özelliklerde karşımıza çıkmaktadır. Bölgelerin tarihi süreçleri, toprak tasarruf şekilleri, arazinin topoğrafik yapısı, sağlık ve savunma kolaylığı koşulları ve kökenleri gibi doğal ve beşerî süreçler, mezraların aynı il sınırları içerisinde dahi farklı özellikler göstermelerine neden olmuş ve coğrafyacılardan tarafından yapılan farklı tanımlamalar ortaya çıkmıştır.¹³⁶ Her sahada farklı fonksiyonlarla ve şekillerle karşımıza çıkan mezralar, sahanın kültürel faaliyetlerinden önemli bir şekilde etkilenmektedir. Örneğin, bir sahada tarım faaliyeti ön plana çıkmışsa mezra yerleşmelerinde de ağırlıklı olarak tarım faaliyeti sürdürülmekte ve bu yerleşmelerdeki görünüm de buna göre şekillenmektedir. Ekonomik faaliyet türü, bir kültürel görünüm olan mezraları oluşturan temel faktördür.

Bir köyün yakınında ziraate elverişli alan az olduğunda ve nüfus arttıkça mevcut yerler bu nüfusu beslemeye yeterli gelmediği takdirde bazı kimseler daha uzaklarda ekim sahaları teminine çalışırlar. Elde ettikleri bu sahalara evler yaparak orada devamlı bir surette

¹³⁵ Bulut ve Özdemir, 2010: 55.

¹³⁶ Doğanay ve Coşkun, 2013: 5.

yerleşir ve mevcut tarlaları ekip biçmeye başlarlar. Bu suretle, esas köyün bir nevi çiftliğinden başka bir şey olmayan bu yeni iskân yerine “mezra” adı verilmektedir.¹³⁷

Selim ilçesinde mezra yerleşmelerinin de ortaya çıkması SARİBEYOĞLU’nun aktardığı şekilde gerçekleşmiştir. Ancak Doğu Anadolu’nun diğer bölgelerine nazaran ilçedeki mezra yerleşmeleri oldukça azdır. Bunun sebebi yerleşmelerin birçoğunun ovada, su kaynaklarına yakın yerlerde ve tarım faaliyetleri açısından elverişli sahalarda görülmesidir. Genellikle arızalı sahalarda yoğunlaşan¹³⁸ mezra yerleşmeleri, Selim ilçesinde çok fazla gelişim gösterememiştir. İlçedeki mezra yerleşmeleri dağlık ve tarım için elverişsiz olan yerlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu bölgedeki mezralar, köylerin ortak geçim sahasının dışında kalan ve o sahadan bir rölyef ile ayrılmış farklı bir geçim sahasıdır.¹³⁹ Mezralar genellikle yetersiz tarım ve mera alanı olan köylere yakın yerlerde kurulmuştur. Bu yerleşmelerde hayvancılık faaliyetleri ön plana çıksa da tarım faaliyetleri de yapılmaktadır. Mezralarda çoğunlukla buğday, arpa, yulaf ve patates yetiştirilmektedir. Yetiştirilen ürünlerin önemli bir kısmı hayvancılık için ayrılmaktadır.

Mezralar dönemlik yerleşmeler içerisinde açıklansa da, Selim ilçesinde devamlı yerleşilen alanlardır. Genellikle köylerin yakınında kurulan mezralar, köyler gibi kalabalık bir nüfusa sahip olmamakla birlikte genellikle 6-7 haneden oluşmaktadır. Hayvancılık faaliyetlerinin ön planda olduğu bu yerleşmelerde, meskenler de ağırlıklı olarak hayvancılık faaliyetlerine uygun şekillenmiştir. Ev, ağıl, ahır, kom, aşgana ve aşgananın olmadığı yerlerde tandır damından oluşan mesken yapıları, köy yerleşmelerindeki meskenlere benzer bir şekilde inşa edilmiştir.

İlçede bazı mezralar, zamanla nüfuslarının artması ile yakınlarında bulunan köylerin mahallesi olmuşlardır. Daha iyi konumda bulunan ve verimli arazilere sahip mezralar ise gelişerek köy yerleşmesi olmuştur. Bazı mezralar gelişip mahalle veya köy yerleşmesi olurken bazıları da zamanla ortadan kalkmıştır. Örneğin Benliahmet köyünün mezrası olan İlanlı, ilk köye bağlanarak köyün mahallesi olmuş, daha sonra mezranın büyümesi ve göç alması ile muhtarlık kurularak köy yerleşmesi haline gelmiştir. Ancak zamanla İlanlı köyünden Dikme köyüne göçler yaşanmış ve köy yerleşmesi ortadan kalkmıştır.

2.3.2. Kentsel Yerleşmeler

Kırsal yerleşmelerden önemli farklarla ayrılan kentsel yerleşmeler, ekonomik ve sosyal faaliyetlerin çeşitlendiği yerleşmelerdir. Kırsal yerleşmelerde ön plana çıkan belirli

¹³⁷ Sarıbeyoğlu, 1951: 33.

¹³⁸ Tuncel, 1996: 75.

¹³⁹ Tunçdilek, 1967: 125.

ekonomik faaliyetler yerine, kentsel yerleşmelerde birden çok ekonomik faaliyet ön plana çıkmakta ve gelişmektedir. Ekonomik anlamda gelişen bu yerleşmelerde sosyal ve kültürel faaliyetler de çeşitlenmektedir.

Herhangi bir yerleşmenin kent sayılabilmesi için yerleşmenin farklı fonksiyonlara sahip olması, yerleşme alanının sınırlı ve belirli büyüklükte olması ile sınırlanan yerleşme alanı içinde kentsel hayatın varlığı önem taşımaktadır.¹⁴⁰ Bu bağlamda, kent ile şehir tanımlamaları arasında bazı karmaşıklıklar ortaya çıkmaktadır. Kent sözcüğü, günümüzde yaygın olarak şehir sözcüğünün karşılığı olarak kullanılsa da kasaba ve şehirler birbirlerinden farklı özelliklere sahip yerleşmeler olduğundan bu iki farklı yerleşme tipini birleştirerek tek yerleşme tipine dönüştürmenin ne kadar yararlı olacağı tartışmalıdır.¹⁴¹ Kentsel yerleşmeler, hem şehir yerleşmelerini ve hem de kasaba yerleşmelerini kapsayan ve çeşitli fonksiyonları ile kırsal alanlardan ayrılan yerleşmelerdir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Selim ilçesi de, kentsel yerleşme özelliği gösteren bir kasaba yerleşmesidir.

Kasaba yerleşmeleri, kırsal yerleşmeler ile şehir yerleşmeleri arasında kalan, şehirler kadar gelişmemiş ancak kırsal alanlardan fonksiyonel olarak farklı özellikler gösteren yerleşmelerdir. Kırsal alanlardan önemli farklarla ayrılan kasabalar, alt ve üst yapı sistemlerinin daha fazla geliştiği, eğitim, kültür, sağlık gibi hizmetlere erişimin daha kolay olduğu ve kasabalarda yaşayan insanların tarım ve hayvancılık faaliyetleri dışında küçük işletmeler ile gelirlerini sağladıkları küçük kentsel alanlardır.

Selim ilçesinde kasaba niteliklerini taşıyan tek yerleşme Selim ilçe merkezidir. İlçe merkezi, merkez ilçe olmaması sebebiyle taşra ilçesi kategorisinde yer almaktadır.¹⁴² Selim ilçe merkezi bu tanımlamaya uygun olarak, çevresindeki taşra alanlarının ihtiyaçlarını karşılayan bir merkez konumundadır. İlçe merkezinin 2021 yılında ilçede yaşayanların toplam nüfusu, 5499 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Nüfusu çok yüksek olmasa da, yöre insanının günlük ihtiyaçları ile tarım ve hayvancılık faaliyetlerine yönelik ihtiyaçların karşılandığı küçük ölçekli bir kasaba yerleşmesidir.

Selim ilçe merkezi, düzlük bir saha üzerinde kurulmuş, batı ile kuzeydoğu uzantılı kurulmuştur. Kuzeyden Kekeç Çayı, güneyden ise Kars Çayı ile sınırlandırılmış olan ilçe merkezinin bulunduğu alan alüvyon malzeme açısından zengin ve sulak arazilerden oluşmaktadır. Daha önce de bahsedildiği gibi yolboyu köy yerleşmesi olarak kurulan ilçe, yol ağına bağlı olarak zamanla gelişmiştir. Sarıkamış nahiyesine bağlı iken, 1957 yılında ilçe merkezi olmuştur. İlçe merkezi statüsü kazandıktan sonra belediye teşkilatı ile çeşitli devlet

¹⁴⁰ Emekli, 2004: 10.

¹⁴¹ Özçağlar, 2005: 9.

¹⁴² Özçağlar, 2005: 21.

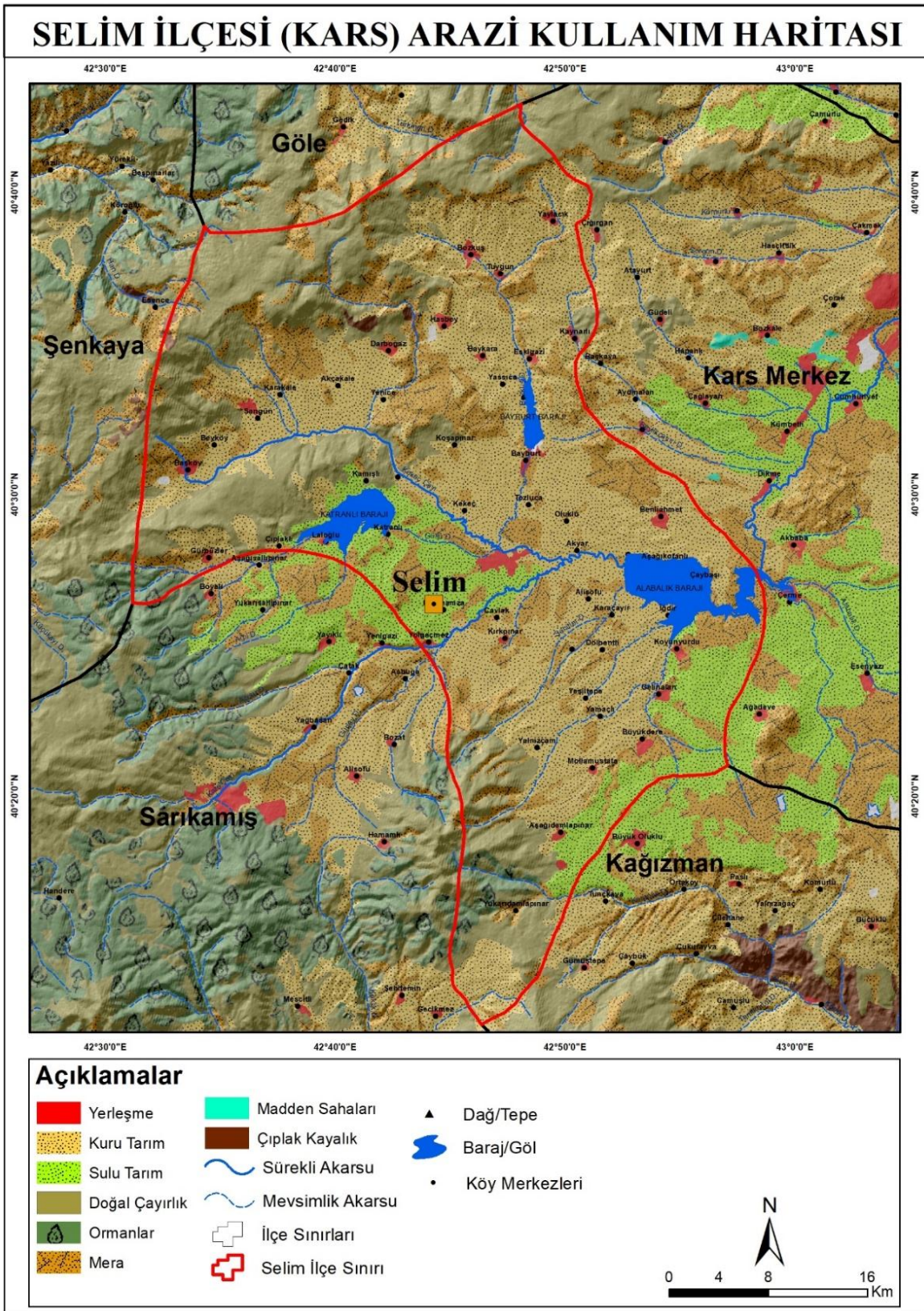
kurumlarının kurulması, kırsal yerleşmelerden sıyrılarak kasaba yerleşmesi olmasını sağlamıştır. Günümüzde ilçe merkezinin batısında Cumhuriyet Mahallesi, doğusunda Köprübaşı Mahallesi, nüfusun en yoğun olduğu merkezi kesiminde ise Çarşı Mahallesi yer almaktadır.

İlçe merkezindeki meskenlerin birçoğu tuğla, briket ve çimento kullanılarak inşa edilmiş, genellikle çok katlı yapılardan oluşmaktadır. Bu yapılar, günümüz teknolojisine uygun bir biçimde inşa edilmiş ve geleneksel sistemler kullanılarak inşa edilen kırsal yapılardan önemli farklarla ayrılmaktadır. Genellikle, Kazım Paşa Caddesi'nin her iki tarafında sıklaşan ve yoğunluk kazanan yapıların birçoğunu çoğunlukla tarım ve hayvancılığa dayalı küçük ticari işletmeler, kamu hizmet alanları, banka şubeleri, sağlık ocağı, hastane, otogar ve çeşitli eğitim kurumları oluşturmaktadır.

2.4. Genel Arazi Kullanımı

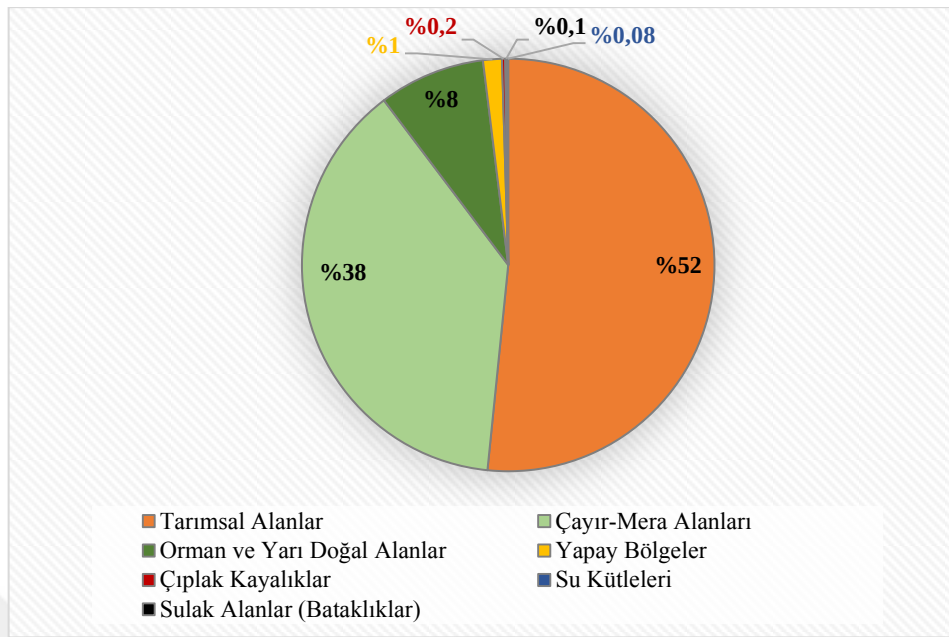
Belirli bir bölgedeki arazilerin kullanımı ve mevcut arazilerden ne şekilde faydalandığı fiziki ve beşeri çevre şartlarına bağlı olarak bölgeden bölgeye veya yöreden yöreye değişmektedir. Düz ve düze yakın topoğrafyalarda tarım alanları daha fazla yayılış gösterirken, engebeli sahalarda bu alanların oldukça daraldığı görülmektedir. Arazi kullanım türleri üzerinde topoğrafik unsurlar her ne kadar etkili olsa da, yöre sakinlerinin sahip oldukları kültürel birikimler ve kültürel faaliyetler de arazi kullanım türlerini şekillendirmektedir. İnsanların yerleştikleri alanlarda araziye ne şekilde paylaştıkları ve ne şekilde kullandıkları, kültürel coğrafyanın kapsamına girmektedir. Arazi kullanım türleri, belirli bir bölgede kültürel bir görünüm oluşturmakta ve bölgeden bölgeye farklılıklar göstermektedir.

Selim ilçesinin topoğrafyası ve geleneksel bir şekilde devam ettirilen bazı faaliyetler, arazi türlerinin yeryüzünde kullanım şekillerine yansımıştır (Harita 2.4) İlçedeki arazilerin %52 gibi önemli bir kısmı tarım arazilerinden oluşmaktadır. Tarım arazilerinden sonra en yüksek arazi kullanım türü ise %38 ile çayır ve mera alanlarıdır. İlçenin diğer arazilerini ise %8 oranla orman ve yarı doğal alanlar, %1 oranı ile yapay bölgeler, %0,2 oran ile çıplak kayalıklar, %0,1 ile su kütleleri ve %0,08 ile sulak alanlar oluşturmaktadır (Grafik 2.10).

Harita 2.4 Selim İlçesinin Arazi Kullanım Haritası (Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı)

Grafik 2.10 Selim İlçesi Arazi Kullanımı Oranları

İlçe arazilerinin önemli bir kısmını kaplayan tarımsal araziler sürekli sulanan alanlar, sulanmayan tarım alanları, doğal bitki örtüsü ile karışık tarım alanları ve sulanmayan ekilebilir alanlardan oluşmaktadır. Bu arazilerin %32,26 gibi büyük bir bölümünü sulanmayan ekilebilir alanlar oluşturmaktadır (Tablo 2.25). Sulanmayan tarım alanları diğer bir deyişle kuru tarımın yapıldığı alanların tarım arazisi içerisinde büyük bir paya sahip olmasının nedeni, ilçenin iklim koşullarının sulamalı tarım ürünlerine uygun olmaması veya su gereksinimi az ürünler olması ve tarım alanlarında mevcut su kaynaklarına ulaşımın zor olmasıdır. Sulanmayan tarım alanları, genellikle su kaynakları açısından fakir, volkanik araziler üzerinde bulunmaktadır. Tarım arazilerinin %10,58'lik kısmını oluşturan sürekli sulanan tarım alanları ise, genellikle Kars Çayı çevresinde yayılış göstermektedir. Kars Çayı'na oldukça yakın bulunan tarım alanlarına sulama kanalları ve sistemleri kurulmuştur.

Tablo 2.25 Selim İlçesi Tarımsal Arazi Kullanım Türleri

Katman	Alan	Yüzde
Sürekli Sulanan Alanlar	10419,31	10,58
Doğal Bitki Örtüsü ile Karışık Tarım Alanları	7608,19	7,73
Sulanmayan Karışık Tarım Alanları	1022,03	1,04
Sulanmayan Ekilebilir Alanlar	31771,27	32,26

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Corine Projesi'nden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yöre sakinlerinin tarım alanlarından sonra en fazla kullandıkları arazi türü olan çayır ve mera alanlarının %22,37 gibi önemli kısmını doğal çayırliklar oluşturmaktadır (Tablo 2.26). Doğal çayırliklar, ilçenin dağlık ve engebeli alanlarında dağılmıştır. Doğal çayırlikların bir kısmı yayla döneminde hayvanların otlak alanı haline gelmektedir. Doğal çayırliklara oranla daha seyrek ve kısa boylu bitkilerden oluşan mera alanları ise büyükbaş ve küçükbaş hayvanların düzenli olarak otlatıldığı alanlardır. Mera alanları, köylerin ortak otlak alanlarını oluşturmaktadır. Bazı tarım alanlarının ürünleri hasat edildikten sonra dönemsel otlak alanı olarak kullanılmaktadır.

Tablo 2.26 Selim İlçesi Çayır ve Mera Alanı Arazi Kullanım Türleri

Katman	Alan	Yüzde
Doğal Çayırliklar	22032,38	22,37
Mera Alanları	15488,08	15,73

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Corine Projesi'nden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Selim ilçesinin kırsal yerleşme peyzajında yerleşim alanlarının tarım alanlarını işgal etmediği dikkati çekmektedir. Bu durum, mekân kültür etkileşiminin kuşkusuz en dikkat çekici görünümünü oluşturmaktadır. Eski Malakan yerleşimi olan yerlerde tarım ve mera alanları orantılı ve belli bir düzene sahip şekilde birbirinden ayrılmıştır. Bu tarım alanları genellikle 50-70 cm genişliğinde ekilmeyen boş alanlarla birbirlerinden ayrılmıştır. Bu sınırlara yörede "sinor" veya "tump" denilmektedir. Tarım alanlarının, çayır ve mera alanlarına oranla daha fazla alan kaplaması, tarımın hayvancılıktan daha ön planda olduğu izlenimini yaratmaktadır. Yöre sakinlerinin, geleneksel hayvancılık faaliyetlerini gerçekleştirebilmek amacıyla tarım faaliyetlerinden en iyi şekilde faydalanma istekleri tarım arazilerinin yayılmasını ve genişlemesini sağlamıştır.

Genel arazi kullanımına bakıldığında yapay alanlar, ilçenin %1,48'ini oluşturmaktadır (Tablo 2.27). Yapay alanlar, sürekliliği olmayan yerleşmeler, sürekliliği olmayan kırsal yerleşmeler, endüstriyel ve ticari birimlerden oluşmaktadır. Sürekliliği olmayan alanlar bitki örtüsü ile kesintiye uğramış köy yerleşmeleri ile dönemlik kır yerleşmeleridir. Bu yerleşmeler, genellikle tarım arazilerinin arasında toplu bir şekilde görülseler de arazide seyrek olarak dağılmışlardır. Endüstriyel ve ticari birimler ise Selim ilçe merkezinde toplanmıştır. İlçedeki endüstriyel ve ticari alanların çok fazla gelişmiş olmaması ve bu alanların ilçe geneline yayılmasını engellemiştir.

Tablo 2.27 Selim İlçesi Yapay Alanlar Arazi Kullanım Türleri

Katman	Alan	Yüzde (%)
Sürekliği Olmayan Yerleşim Alanları	1381,31	1,4
Sürekliği Olmayan Kırsal Yerleşim Alanları	34,55	0,04
Endüstriyel ve Ticari Birimler	39,95	0,04

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Corine Projesi'nden yararlanılarak hazırlanmıştır.

2.5. Tarım

İnsan ile mekân arasındaki ilişkiyi inceleyen coğrafyanın, üzerinde durduğu öncelikli konulardan biri de tarım faaliyetleridir.¹⁴³ Tarım faaliyetleri, günümüzden 10.000 yıl önce başlamış ve farklı tarım teknikleri ve ürünleriyle süregelmiştir. Uzun yıllar birikerek devam eden tarım tekniklerinin etkisiyle farklı bölgelerde çeşitli tarım kültürleri oluşmuştur. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu faaliyetler, insanların kültürünü büyük ölçüde şekillendirmiştir. Birbirinden farklı coğrafik bölgelerde farklı tekniklerin uygulanması ve farklı ürünlerin elde edilmesi, belli bir bölgede yaşayan insanların beslenme tarzı, yerleşme düzeni, mesken şekilleri ve diğer ekonomik faaliyetleri üzerinde etkili olmuştur.

İlçedeki ekonomik faaliyet türlerinin en başında tarım faaliyetleri gelmektedir. Toplam tarım alanı arazisi 50.820 hektardır. Bu alanlar ilçenin %52 gibi büyük bir kısmına denk gelmektedir. 2021 yılı tarım alanı verilerine göre ekilen alanların 282.595 daa'ında tahıllar ve diğer bitkisel ürünler, 9 daa'ında meyvelikler, 10 daa'ında sebzeler ekiliyken 500 daa'ı nadasa bırakılmıştır (Tablo 2.28).

Akarsular tarafından yarılmış, yüksek plato sahasında yer alan Selim ilçesindeki tarım alanları, genellikle düzlük sahalarda, akarsuların çevresindeki verimli ve sulak arazilerde ve dağların eteklerindeki ovalar da yayılmıştır. İlçedeki dağlık alanların, ilçenin batı kesimindeki dar alanlı sahalarda toplanması ve ilçenin büyük bir kısmının düz sahalardan oluşması, tarım alanlarının geniş alanlarda yayılmasını sağlamıştır. Bu sahalardaki tarım alanları, genellikle çernezyom ve kestane renkli toprakların bulunduğu, düzenli tabakalaşma gösteren kalın toprak örtüsünün geliştiği düz sahalarda yayılmıştır. Yörede yalnızca Kars Çayı gibi akarsuların çevresinde sulama yapılmaktadır. Organik madde ve volkanik unsurlar bakımından zengin olan topraklarda, elverişsiz iklim koşulları ve sulama yapılamaması tarım faaliyetlerinden alınan verimi azaltmış ve yetiştirilen ürünleri ağırlıklı olarak tahıllar ve az sayıda yeşil bitkiler ile sınırlandırmıştır. Tahıl yetiştiriciliğinin ilçede ön planda olmasının

¹⁴³ Tümertekin ve Özgüç, 2012: 119.

diğer sebebi ise geleneksel tarım kültürünün etkilerinin günümüzde hala devam etmesidir. Ayrıca tahılların önemli bir bölümünü arpa ve yulaf oluşturmaktadır.

Tablo 2.28 Selim İlçesindeki Tarım Alanlarının Kullanımı (2021)

Tarım Ürünleri	Alan (daa)
Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler	282.595
Meyvelikler	9
Sebze	10
Nadas	500

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

İlçenin yıllık sıcaklık ortalamasının 5,3°C olması, yaklaşık 4 ay sıcaklıkların 0°C'nin altında seyretmesi ve yıllık ortalama yağışın 309,1 mm olması ilçede karasal iklim tipinin hüküm sürdüğünü göstermektedir. Bu iklim koşulları nedeniyle, tarım ürünlerinin yetiştirme süresi oldukça kısalmaktadır. Yaz mevsiminin yaklaşık 2 ay sürmesi nedeniyle az sayıda ürün yetiştirilebilen yörede topraktan yılda yalnızca bir defa ürün alınabilmektedir. Yüksek plato sahasının zorlu iklim koşulları, ilçede ağırlıklı olarak tahıl tarımı yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum yöre sakinlerinin tahıl ağırlıklı beslenme kültürünün oluşmasına neden olmuştur.

İlçedeki tahıl ürünleri, büyük bir alanda yayılmış ve bunların çoğunluğu yulaf, arpa ve buğday gibi yüksek sahalarda sulama yapılmadan yetiştirilebilen ürünlerden oluşmaktadır (Tablo 2.29). Bu tahıllar, ilçedeki hayvancılık faaliyetlerinin sürdürülmesinde büyük öneme sahiptir. Özellikle arpa, at ve kaz yetiştiriciliğinde yem olarak kullanılmaktadır. Bunlar dışında tritikale (buğday ve çavdar melezi), korunga, nohut, fasulye ve mercimek ilçede yetiştirilen gıda ürünlerinde ve hayvancılık faaliyetlerinde kullanılan diğer tarım ürünleridir. Tahıl tarımı dışında en fazla yetiştirilen yeşil bitkilerden fiğ ve yonca ise hayvancılıkta yeşil ot ve kuru ot olarak kullanılmaktadır.

İlçedeki iklim koşulları sebze ve meyve yetiştiriciliğine çok elverişli olmadığından sebzecilik ve meyvecilik gelişmemiştir. Tarlada ekimi yapılan sebzelerin başında kök ve yumruları tüketilen sebzeler öne çıkmaktadır. Patates, şeker pancarı, havuç gibi sebzeler soğuk hava şartlarında dahi kolayca yetiştiği için ilçede en fazla tüketilen sebzelerin başında gelmektedir. Özellikle patates ve şeker pancarının kökü olan pazı, kış aylarında oldukça fazla tüketilmektedir. Volkanik kumlu arazide yetişen patatesin içi beyaza yakın bir sarı rengine olmasından dolayı cinsi beyaz patatestir. Yörede patatese "kartof" denilmektedir. Tarım alanlarında yapılan faaliyetler dışında meskenlerin bahçelerinde yaz aylarında çeşitli sebze ve ot türleri de yetiştirilmektedir. Bunlardan bazıları tere, aşotu (kişniş), süt kabağı, balkabağı,

lahana, günebakan (ayçiçeği), soğan ve turptur. Ancak bahçede yetiştirilen bu ürünlerin bazıları iklim koşulları sebebiyle tüm ilçede yetiştirilemez.

Tablo 2.29 Selim İlçesinde Ekimi Yapılan Tahıllar ve Yeşil Bitkiler (2021)

Tahıllar ve Yeşil Bitkiler	Alan/daa
Buğday	18.600
Fiğ	63.900
Arpa	33.810
Fasulye (Kuru)	10
Nohut	78
Mercimek	195
Patates	250
Şeker Pancarı	11
Yonca	980
Korunga	5.891
Yulaf	144.500
Tritikale	10.390
Mısır	865
Toplam	279.480

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Geçmişte tarımı yapılan ve ilçenin kültüründe yer edinmiş ancak artık tarımı yapılmayan *seğelek* gibi tarım ürünleri ilçenin tarım kültüründe yer edinmiştir. Seğelek, büyük yuvarlak çapı 160 cm olan bazalt taşları kullanılarak bezir yağı elde edilen keten tohumudur (Görsel 2.16 ve 2.17). Bezirhane denilen yerlerde çıkarılan bezir yağları, aydınlanma, beslenme ve sağlık sorunlarında sıkça kullanılan bir ürün olmuştur.

Yöre sakinlerinin “çöl”¹⁴⁴ adını verdikleri tarım alanlarında ekinler, kar örtüsünün kalkmasıyla birlikte nisan ayının 15-20’sinde tarlalar yaklaşık 20 cm sürülür ve tohumlar ekilir. Tapan adı verilen tarım aleti ile tarlalarda düzleme yapıldıktan sonra ekinler olgunlaşmaya bırakılır. Temmuz ayının 20’sinde olgunlaşan ekinlerin biçini (ot hasadı), modgam (imece) usulü ile yapılır.

Modgam usulü ile kotan sürme işlemi gelenek haline gelmiş ve “*modgamlık geleneği*” olarak adlandırılmıştır. Malakanların Kars köylerine kazandırdıkları kotan aleti ile tarlalar kotan sahibinin tarlasından başlayarak 4 gün boyunca sürme işlemi yapılır. Daha sonra sıra kotanı süren ve “*majgal*” denilen kişiye gelir. Bu olaya “*gün hesabı*” denilir. Öküzlerin başında ise “*hodakh*” denilen 8-10 yaşlarındaki çocuklar durur. Kotan sürerken uyku gelmesini engellemek ve ritim sağlamak amacıyla koro halinde “*horavel*” adı verilen karşılıklı atışmalarla türküler söylenir. Tarlalar sürüm işlemi bitince kotanlar açılır ve o gece

¹⁴⁴ Türkçe’ de çöl ve yazı kavramları ova, yani düz alanlar için kullanılır. Dağlık alanlara ise yaban denir.

tarlada yatılır. Hodaklar sabah çiçek toplar ve bu çiçeklerle öküzler süslenir. Daha sonra tüm malzemeler toplanarak köye gidilir. O gün kotan sahibinin evinde yöresel yemekler yenilir.¹⁴⁵

Kotandan sonra tarlalarda ‘‘haros’’ (nadas) yapılır. Tarla, ağustos ayına kadar otların büyümesi amacıyla boş bırakılır. Büyüyen otlar, Ağustos ayında yayladan inilince biçilir ve tarlada ‘‘pulul’’, evlerin yakınında ise ‘‘taya’’ denilen ot yığınları oluşturulur. Arpalar biraz daha geç olgunlaştığı için biçme işlemi ağustos ayında başlar. Biçilen arpalar harman makinesinde patosa vurulur (dövülür). Makineden çıkan ürünler saman haline gelir. Bu samanlar yere serilerek gemlerle (döven) dövülür ve inceltir. En son samanlar toplanarak elekten geçirilir ve tohumlar ayrılır. Samanlar kış aylarında ahırda beslenen hayvanlar için saklanır. Tohumların ise bir kısmı gelecek yıl için kaldırılırken bir kısmından da un yapılır. Kış gelmeden ise sonbahar ayında tarlalar son kez ‘‘herik’’(tarla sürme, havalandırma) edilir ve tarla ‘‘herk’’ (sürülmüş tarla) haline getirilir. Günümüzdeki tarım faaliyetleri teknolojik ürünler kullanılarak yapılsa da bahsedilen tarım tekniği ve kültürü uzun yıllardır aynı şekilde devam etmektedir.

Görsel 2.16 ve Görsel 2.17 Benliahmet Köyünde Bezir Yağı Çıkarmak Amacıyla Ermenilerin İşledikleri ve Kullandıkları Bezir Taşları

Kars’ın 1877 (93 Türk-Rus Savaşı) yılından 1918 yılına kadar, kırk yıl Rus işgali altında kalmış olmasıdır. Bu nedenle yöre halkının sosyo-kültürel ve özellikle tarımsal yaşamı

¹⁴⁵ Kars Valiliği, 1999: 234.

büyük ölçüde, işgal sırasında bölgeye yerleştirilen ve çiftçilikle uğraşan *Malakanların* etkisiyle kendine özgü geleneksel bir yapı kazanmıştır.¹⁴⁶ Malakanlar, yakın zamana kadar ileri tarım tekniklerini ilçede faaliyete geçirerek ilçenin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Malakanlar, tarım alanlarından daha fazla faydalanmak amacıyla arazileri parçalamadan su tutma kapasitelerini arttırmışlardır. Bugün Selim ilçe merkezinin çevresindeki araziler bu şekildedir. Malakan atı ve ağır pulluk kullanarak arazilerin birçoğunu tarıma açmışlardır.¹⁴⁷ Tarımda oldukça önemli olan Malakan atı, çok güçlü ve dayanıklı olması, kolay idare edilebilir olması açısından tarımda kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir.¹⁴⁸ Rus işgal döneminde Malakan tarım kültürüne ait domates, lobye (yeşil fasulye), lahana, ayçiçeği, pancar, elma, kavun, karpuz, üzüm, vişne ve şalgam gibi sebze ve meyveler, tarım kültürleriyle ilçede ilk kez yetiştirilmiş ve günümüzde tahıl üretimine oranla oldukça az olsa da bazıları üretilmeye devam edilmektedir. Ayrıca bostancılık ilçede Malakanlardan sonra yaygınlaşmış ve gelişmiştir.

İlçede tarım faaliyetlerini sürdürmek için kullanılan teknolojik tarım aletlerinin yanında geleneksel tarım aletleri de kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları tırmık, *Rus tırmığı* (Görsel 2.18), *tırpan*, *tapan*, *dirgen*, *kotan* (pulluk) *laputka* (kürek), *brişka* (küçük at arabası) ve *macarka* (ot ve tahıl saplarını taşımak amacıyla at arabasının yanlarına yapılan özel parmaklık) dır.

Tahıl ağırlıklı tarım yapılan ilçedeki yerleşmelerde de tahıl ürünlerine göre eklentiler oluşturulmuştur. Evlerin bahçesinde toprağın altına buğday, arpa ve patatesi muhafaza etmek amacıyla tahıl kuyuları oluşturulmuştur. Bunun dışında un elde etmek amacıyla Malakan değirmenleri kurulmuştur.

Tarımdan elde edilen ürünlerin önemli bir kısmı hayvancılık faaliyetlerine ayrılmaktadır. Elde edilen tarım ürünlerinin çok az bir kısmı pazara sunulmaktadır. İklim koşulları nedeniyle tarım faaliyetlerinden yüksek verim alınamaması, insanları geleneksel geçim kaynağı olan hayvancılık faaliyetlerine yöneltmiştir. Ayrıca tarım yapmak amacıyla kullanılabilecek potansiyelde olan verimli araziler, mera arazisi olarak kullanılması ekonomik açıdan hayvancılık faaliyetlerinin yöre sakinleri için öneminin daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır.

¹⁴⁶ Aslan E. , 2012: 252.

¹⁴⁷ Akça ve Kıyanç, 2017: 36.

¹⁴⁸ Yılmaz O. , 2012: 125.

Görsel 2.18 Malakanların Tarımda Kullandığı Rus Tırmığı

2.6. Hayvancılık

Hayvancılık faaliyetleri, yüksek ve karasal iklimin hüküm sürdüğü sahalarda insanların tüm yaşamsal faaliyetlerini belirleyen temel geçim kaynağı olmuştur. Kırsal ve kentsel alanlarda ekonomik hayatın en önemli kaynaklarından olan hayvancılık faaliyetleri, günümüz dünyasında sağladığı sınırsız olanaklarla gerek insan yaşamının devamlılığında gerekse ekonomik kalkınmada en önemli unsurların başında gelmektedir.¹⁴⁹ İlçedeki hayvancılık halkın temel ekonomik faaliyeti olmasının yanı sıra kültür ve gelenekleri şekillendiren en önemli yapı taşlarından da biri olmuştur. İlçenin kültürel unsurları incelendiğinde neredeyse tüm kültürel görünümünün hayvancılık faaliyetleri ile ilişkili olduğu dikkat çekmektedir. Halkın yaşam tarzını ve kültürünü şekillendirmiş olan hayvancılık, insanların yerleşme şekillerinden mesken yapılarına, beslenme tarzlarından el sanatlarına kadar birçok kültürel görünümde karşımıza çıkmaktadır.

Kuzeydoğu Anadolu’da hayvancılık, doğal çevre şartlarının bir sonucu olarak, iktisadi faaliyetler arasında çok önemli bir yere sahiptir.¹⁵⁰ Kuzeydoğu Anadolu’da bulunan Selim ilçesinin 1830 m gibi yüksek bir sahada yer alması, ilçenin yıllık 5,3°C gibi tarım faaliyetleri için düşük bir ortalama sıcaklığa sahip olması ve vejetasyon devresinin kısa olması gibi sebeplerle hayvancılık faaliyetleri ön plana geçmiştir. Doğal ortam koşulları, ilçe arazisinin

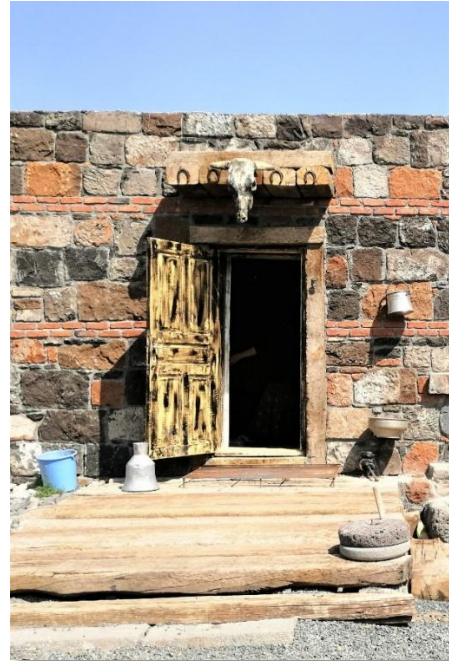
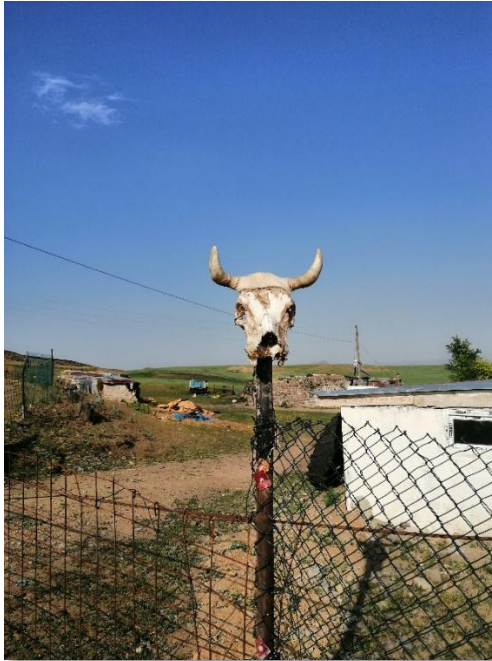
¹⁴⁹ Demir, 2016: 41.

¹⁵⁰ Sözer, 1972: 28.

%38 gibi önemli bir kısmının çayır ve mera alanı olarak kullanılmasına yol açmıştır. Ancak yöredeki hayvancılığın gelişmesi ve temel geçim faaliyeti olması yalnızca doğal ortam koşullarına bağlanmamaktadır.

Hayvancılık aynı zamanda geçmişte yarı göçebe yaşam tarzını benimsemiş Türklerin yüzyıllardır devam ettirdikleri kültürel bir faaliyettir. Göçebe kültürün bir parçası olan yöre sakinleri de atalarından öğrendikleri ve en iyi bildikleri ekonomik faaliyet olan hayvancılığı geleneksel bir şekilde devam ettirmişlerdir. Hayvancılığın yöre sakinleri için bir yaşam tarzı olması, eski Türklerden beri süregelen hayvanlara dair bazı inanç şekillerinin de devam ettirildiğini göstermektedir. Örneğin, kapı ve bahçelerin girişine boğa kafatası veya boynuzu asılmaktadır (Görsel 2.19 ve 2.20). Boğanın kafatası veya boğa boynuzu bulunan bir evde bolluk ve bereket olduğuna inanılarak bunlar kapıların üzerine asılır ve bunun hem nazarı önleyeceği hem bereket getireceği inancı vardır.¹⁵¹

İlçedeki çayırların gür ve uzun olması nedeniyle yöre sakinleri, küçükbaş hayvancılıktan ziyade daha fazla verim aldıkları büyükbaş hayvancılık faaliyetlerine yönelmişlerdir (Görsel 2.21). Yörede yapılan büyükbaş hayvancılık, sığır yetiştiriciliği ile özdeşleşmiştir. Yöre sakinleri, gelirlerinin büyük bir kısmını sığır yetiştiriciliğinden kazanmaktadır. Geçmişte sığır yetiştiriciliğinin yanında yöre sakinlerinin ‘camış’ olarak adlandırdığı manda yetiştiriciliğine rastlanılsa da, günümüzde manda yetiştiriciliği kalmamıştır.

¹⁵¹ Şenesen, 2011: 221.

Görsel 2.19 ve Görsel 2.20 Benliahmet ve Koşapınar Köylerinde Evlerin Girişinde Kötü Güçler ve Nazardan Koruduğuna İnanıldığı İçin Asılan Boğa Kafatası

Görsel 2.21 Kekeç Köyü Merası ve Büyükbaş Hayvancılık Faaliyetlerinden Bir Görünüm

Selim’de toplam büyükbaş hayvan sayısı 93637’dir (Tablo 2.30). Bunların %47,63 gibi önemli bir kısmı süt sığırlarından oluşurken, geri kalanları ise saf kültür sığırı, melez sığır ve yerli sığırlardan oluşmaktadır (Grafik 2.11). Büyükbaş hayvancılıkta *simental*, *montofon*, *zavot*, *holştayn* ve *Doğu Anadolu kırmızısı* gibi süt verimi yüksek türler yetiştirilmektedir. Simentaller, 1877-78 Türk Rus savaşlarından sonra, Azerbaycan’dan bölgeye göç eden Türkler tarafından getirilmiştir.¹⁵² Simentaller ile melezleştirilen zavot ırkı da Kafkasya Bölgesi’nden göçmenler tarafından yöreye getirilmiştir. Yöre sakinlerinin göçtükleri bölgelerden yöreye getirdikleri bu hayvanlar, hayvancılık faaliyetinin geleneksel bir şekilde devam ettirildiğinin en güzel kanıtıdır.

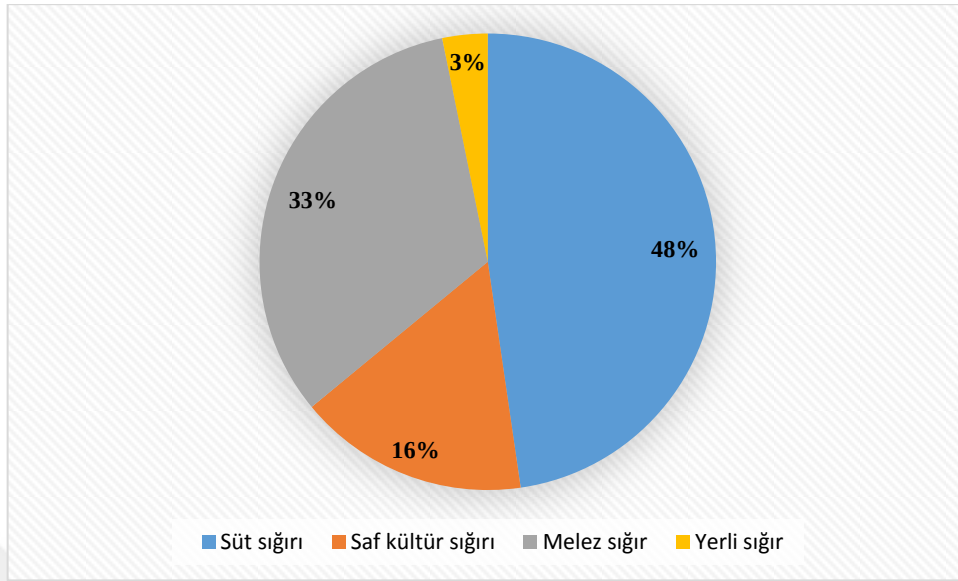
Tablo 2.30 Selim İlçesi Büyükbaş Hayvan Sayısı (2021)

Büyükbaş Hayvanlar	Adet	Yüzde (%)
Süt sığırı	44603	47,6
Saf kültür sığırı	15303	16,3
Melez sığır	30660	32,7
Yerli sığır	3071	3,2
Toplam	93637	100

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹⁵² Sözer, 1972: 30.

Grafik 2.11 Selim İlçesinde Büyükbaş Hayvan Oranları

Büyükbaş hayvancılıktan sonra yapılan ikinci hayvancılık faaliyeti küçükbaş hayvancılıktır (Görsel 2.22). İlçede toplam 72428 baş küçükbaş hayvan bulunmaktadır (Tablo 2.31). İlçedeki küçükbaş hayvanların %95,9'u yerli koyun olan ‘‘*mor karaman*’’ ırkından oluşmaktadır. Diğer küçükbaş hayvan türleri ise kıl keçisi ile çok az miktarda merinos koyunudur. Küçükbaş hayvancılık genellikle kısa boylu otların yayıldığı sıcaklığın daha yüksek olduğu alanlarda görülmektedir. Keçi yetiştiriciliği ise ilçenin dağlık ve engebeli sahalarında yoğunlaşmaktadır. Yöre sakinleri, bu hayvanların daha çok etinden ve yününden faydalanmaktadır. Temmuz ayında yaylada ya da köy meralarında otlatılan küçükbaş hayvanların kırım işlemi gerçekleştirilmektedir. İlçedeki küçükbaş hayvancılığın ekonomik getirisinin daha az olmasından kaynaklı gün geçtikçe azalmaktadır.

Görsel 2.22 Aşağıkötanlı Köyü Merasında Yapılan Büyükbaş Hayvancılık Faaliyetinden Bir Görünüm

Tablo 2.31 Selim İlçesi Küçükbaş Hayvan Sayısı (2021)

Küçükbaş Hayvanlar	Adet	Yüzde (%)
Yerli ve Diğerleri	69470	95,9
Merinos Koyun	8	0,01
Kıl Keçisi	2950	4,0
Toplam	72428	100

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Koyun yetiştiriciliğinin fazla olduğu sahalarda kasım ayının ilk haftasında koç katımı adı verilen, hayvanların üreme zamanlarını kontrol altına almak amacıyla koçların sürüye katıldığı bir tür düğün gibi kutlanan bir hayvancılık geleneğidir. Koçlar, 21 Haziranda (gündönümü) sürülerden ayrılarak farklı bir yerde çoban tarafından otlatılır. Koç katımı gerçekleştirilmeden önce koçlar ve koyunlar farklı ağılarda beslenir. Bunun sebebi kış aylarında hava şartlarına dayanamayan kuzuların doğumunu engellemek ve kuzuların yaz aylarında doğmasını sağlamaktır. 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'nda koçlar Türkiye ve Azerbaycan bayraklarının renklerine boyanarak süslenir ve boynuzlarına elma takılarak koyunların içine salınırlar. Yaklaşık 5 ay sonra ise koyunlar doğum yapar ve nisan ayında kuzular dünyaya gelir. Sürülerin meralarda otlatılmasının sona erdiği koç katımı töreninde çobanlık mesleği övülerek çobana hediyeler alınır. Evlenmek isteyen bekâr erkekler, evlerinin kapılarına koç boynuzu asarlar. Koç katımına özel yöresel umaç helvası yapılarak törene katılanlara ikram edilir. Davul, zurna ve âşıkların atma türküleriyle ile kutlanan koç katımı, yüzyıllardır kutlanan geleneksel bir törendir.

Selim'de büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetleri yaz aylarında meralarda otlatılarak, kış aylarında ise ahırlarda beslenerek sürdürülmektedir. Hayvanlar, bahar ve yaz dönemini kapsayan ortalama 5-6 aylık sürede meralar ve çayırlarda taze otlarla beslenmektedir. Tüm köyün büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarının otlatıldığı meralar, köylerin ortak kullanım sahalarıdır. Ortak mera sahalarında dönüşümlü olarak hayvanlara meranın yarısı otlatılmakta, diğer yarısındaki otların ise büyümesi ve yeşillenmesi beklenmektedir. Nisan ayının başlarında kar örtüsünün kalkması ile önce yoz mallar (erkek), daha sonra sağım malları meralarda otlatılmaya çıkarılmaktadır. Büyükbaş hayvanlar ekim ayının sonuna kadar, küçükbaş hayvanlar ise soğuk hava şartlarına daha dayanıklı oldukları için kar yağana kadar meralarda otlatılmaktadır. Yaz aylarında çayır ve meralarda beslenen hayvanlar, 6-7 ay gibi uzun kış devresinde ise evlerin hemen yanındaki ahırlarda beslenmektedir. Bu süreçte hayvanlar, "alaf" adı verilen ot yığınlarından yapılan saman ve "küspe" adı verilen pancar

posası ile beslenmektedir. Ancak bahar gelmeden saman stokları tükenmekte ve çevre illerden ilçeye kuru ot takviyesi yapılmaktadır.

Yaz aylarında yeşil ot ve çayır bitkileri ile beslenen ve sütü bollaşan büyükbaş hayvanların en fazla sütünden faydalanılmaktadır. Bu sütler Kars'ta bulunan süt toplama merkezlerine satılarak yöre halkının "zavot" olarak adlandırdıkları gravyer işletmelerinde, gravyer peyniri ve kaşar üretiminde kullanılmaktadır. Eti için beslenen hayvanlar ise ya hayvan pazarlarında satılmakta ya da kurban bayramında büyük şehirlere pazarlanmaktadır. İlçenin meralarında ve çayırlarında yetişen birçok türdeki çiçek ile beslenen hayvanların et ve süt kalitesi artmaktadır.

Kış aylarında meskenlerin ısıtması, hayvan dışkılarından elde edilen tezekler ile karşılanmaktadır. Doğal ortam koşulları sebebiyle odun ihtiyacının karşılanamadığı ilçede, ısıtma yöntemi olarak tezek kullanılmaktadır. İlçede "akbun" olarak adlandırılan tezekler, kış aylarında ahırlar temizlenerek dışarıda biriktirilir. Biriktirilen tezekler, haziran ayında "basma" (ezme) yapılarak kurumaya bırakılır. Kuruduğu zaman kare şeklinde kesme işlemi gerçekleştirilir. İyi kuruması amacıyla birbirine dayandırılarak üst üste 3 sıra zincir yapılır. Zincirdeki tezeklerin üstüne 4-5 sıra daha eklenerek "eşek" denilen yapı oluşturulur (Görsel 2.23). Kış başlamadan, bu yapının dışı ıslak tezek ile sıvanarak "yappa galağı" denilen tezek yığını oluşturulur. Bu tezek yığınlarının koyun dışkısından yapılanına ise "kerme" denilmektedir.

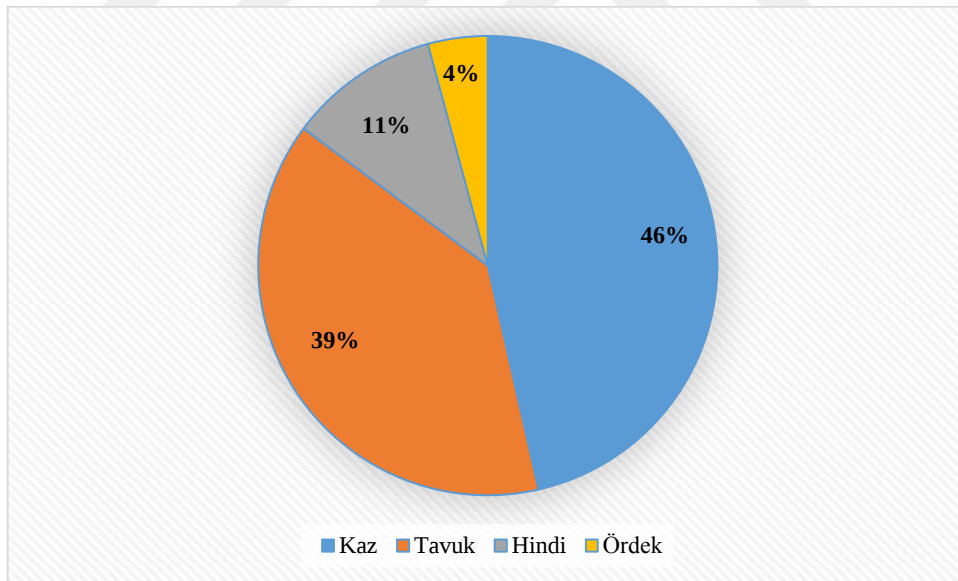
Görsel 2.23 Yenice Köyünde Kurutmak Amacıyla Üst Üste Yığılarak Dizilmiş Tezek Zinciri

Selim ilçesinde kümes hayvancılığı tavuk, kaz, hindi ve ördek yetiştiriciliğini kapsamaktadır. İlçede yapılan kümes hayvancılığı, geleneksel yöntemlerle kırsal alanlarda sürdürülmektedir. Toplam 37.700 kümes hayvanının %46,4'ünü kazlardan oluşturmaktadır (Tablo 2.32). Kaz yetiştiriciliğinden sonra gelen tavuk yetiştiriciliği, kümes hayvancılığının %38,7'sini oluşturmaktadır (Grafik 2.12). Tavuk, hindi (*culuk*) ve ördek yetiştiriciliği ailelerin yalnızca kendi et ve yumurta ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yaptıkları geçim tipi hayvancılık türüdür. Oysa kaz yetiştiriciliği hem ailelerin besin ihtiyacını karşılamak amacıyla yetiştirilmekte hem de pazara yönelik kırsal aile işletmeciliği şeklinde yürütülmektedir. Yöre sakinlerinin ekonomik gelirlerinin önemli bir kısmını bu aile işletmeciliği oluşturmaktadır.

Tablo 2.32 Selim İlçesi Kümes Hayvanlarının Türlerine Göre Bölünüşü (2021)

Kümes Hayvanları	Adet	Yüzde (%)
Kaz	17500	46,4
Tavuk	14600	38,7
Hindi	4000	10,6
Ördek	1600	4,2
Toplam	37700	100

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 2.12 Selim İlçesinde Yetiştirilen Kümes Hayvanlarının Oranı (2021)

Kaz yetiştiriciliği, Türkiye’de özellikle Karapapak Türkleri ile özdeşleşmiş geleneksel bir hayvancılık türüdür. Bu hayvancılık faaliyetine Karapapak kültürünün hâkim olduğu Kars ve Ardahan’da, Azerbaycan’da, Gürcistan’ın güneyi (Borçalı Bölgesi) ve İran’ın kuzeyinde (Güney Azerbaycan) rastlanmaktadır. Kaz, esasen tüm Altay dünyasında destansı bir hayvan olarak bilinmektedir.¹⁵³ Özellikle Kars ile özdeşleşen kaz yetiştiriciliği kültürü, Selim

¹⁵³ Boratav, 2020: 113.

ilçesinde de geleneksel yöntemlerle binlerce yıldır devam ettirilmektedir. Büyük şehirlere göç eden yöre halkı, kaz geceleri gibi kültürel aktiviteler düzenleyip kaz eti yemekte ve eğlenmektedir.

Nisan ayı ile birlikte özellikle genç kızlar ve çocukların üstlendiği, ‘‘kaz otarması’’ (kaz otlatılması) köyün arazisinde yapılır (Görsel 2.24). Yerli ırktan oluşan kazlar, yaz boyunca yeşil otların yoğunlaştığı yerlerde ve sulak alanlarda yetiştirilir. İlçedeki sulak alanlar ile çayırların yaygın olması, yaz aylarında dahi hava sıcaklıklarının akşam saatlerinde oldukça düşmesi kazların yağlanmasını ve daha lezzetli olmasını sağlamaktadır. Kazlar, yaz aylarında ağırlıklı olarak yonca, kış aylarında ise arpa ile beslenmektedir. Soğuk hava şartları sebebiyle iyice yağlanan kazlar, ekim ayında yılın ilk karı ile beslenir ve 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı’nda kesilirler. Bu tarihlerde kesilmesinin sebebi kazın en gelişkin haline bu tarihlerde ulaşmasıdır. Kazlar kesildikten sonra bir kısmı ailenin besin ihtiyacını karşılarken bir kısmı da büyük şehirlerdeki restoranlara ve tanıdıklara satılmaktadır. Kazın tüyleri ise genç kızların ve erkeklerin çeyizlerinde mutlaka bulunan yorgan ve yastıklarda kullanılmaktadır.

Görsel 2.24 Benliahmet Köyünde Ailelerin Önemli Geçim Kaynaklarından Biri Olan Kaz Yetiştiriciliği

İlçedeki koşum ve yük hayvanları, son yıllarda oldukça azalmakla birlikte toplam 568’dir (Tablo 2.33). Bu hayvanların %70,9’unu at, %29,0’ını ise eşek oluşturmaktadır. Geçmiş yıllarda her evde 5-6 adet at beslenirken günümüzde her evde ortalama 1-2 at

bulunmakta ya da hiç bulunmamaktadır. Ata olan ihtiyaç zamanla azalmış olsa da kültürel bir hayvancılık şekli olarak sürdürülmeye devam etmektedir.

Türklerin merkezinde yer aldığı Altaylar ve çevresi atlı kültüre büyük ölçüde katkı sağlamış, kültür bu çevrede oluşup, gelişme imkânı bulmuştur.¹⁵⁴ Türklerin çok eski zamandan beri hem binek hayvanı olarak hem de savaş hayvanı olarak yararlandıkları at, eski Türk dünyasında özellikle insanın ayrılmaz dostu olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁵ Orta Asya'dan Kuzeydoğu Anadolu'ya taşınan atlı kültür, Selim ilçesinin düz arazi sahasında da kendine yer bulmuştur. Özellikle Kafkasya'dan ilçeye göçmüş ve at üstünde savaşma kabiliyetleri yüksek olan Azerbaycan Türkleri, ata sporu dedikleri at biniciliğini köylerde her yıl müsabakalar düzenleyerek geleneksel olarak sürdürmektedirler. Bu müsabakalara genellikle Çıplaklı, Kekeç, Koşapınar ve Benliahmet Atlı Spor Kulüpleri ev sahipliği yapmaktadır. Müsabakalarda at yarışı yapılmakta ve cirit oyunu oynanmaktadır.

Selim ilçesinde yetiştirilen at ırkları zamanla birbirine karışmış olsa da temelde yerli ırk, Malakan atı ve Arap atından oluşmaktadır. İlçede at yetiştiriciliği, genellikle tırmık koşumunda ve spor müsabakalarında kullanılmaktadır. Kış aylarında ahırlarda arpa ve saman ile beslenen atlar, mayıs ayının 15'inden itibaren araziye bırakılır. Bu tarihten itibaren atlar, 2 ay boyunca meralarda kendi başlarına oturlar. Bu süreçte at sahipleri atları haftada bir kez uzak bir yerden kontrol eder. Bu duruma yilkıcılık denilmektedir. Gerçek yilkıcılıktan farklı olarak kontrol edilebilir bahar yilkıcılığı diyebiliriz.

Tablo 2.33 Selim İlçesi Koşum ve Yük Hayvanları Sayısı (2021)

Koşum ve Yük Hayvanları	Adet	Yüzde (%)
At	403	70,9
Eşek	165	29,0
Toplam	568	100

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kars, Doğu Karadeniz dağları ile İran arasında, doğu-batı yönünde ise Kafkasya ile Anadolu arasında hava sirkülasyonlarına ve floral göçlere uygun bir konumda yer almasından dolayı ender birçok çiçek ve bitki türünü barındırmaktadır.¹⁵⁶ Selim ilçesinin de bitki örtüsü çeşitliliği ve polen varlığı arıcılık faaliyetleri için uygun ortam koşullarının oluşmasını sağlamıştır. İlçede arıcılık faaliyeti yapan işletme sayısı 33'tür. Geçmişte sepetlerle yapılan arıcılık faaliyeti, günümüzde düz tip arı kovanları ile yapılmaktadır. Yeni tip kovan sayısı ise 5000'dir. Bitki çeşitliliği fazla olan ilçede hem yerli arıcılar hem de gezici arıcılar faaliyetlerini sürdürmektedir. Yerli arıcılar, arılarını kış aylarında Iğdır gibi sıcak illerde

¹⁵⁴ Durmuş, 2021: 2.

¹⁵⁵ Roux, 2015: 35.

¹⁵⁶ Demir, 2014: 212.

kışlatmaktadır. Mayıs ayının en geç 20'sinde ilçedeki polenlerden faydalanmak amacıyla ilçeye dönülmektedir. Yörede yapılan arıcılık faaliyeti "Kafkas Arıcılığı" olarak adlandırılmaktadır. Kafkas arıları kış şartlarına dayanıklı yapıları ile bilinmektedir. Kafkas Arıcılığı yapan bazı yöre sakinleri, arılarını kışın dahi ilçede kışlatmaktadır. Kafkas Arıcılığının yanında Kars'ta modern arıcılığı yaygınlaştırıp gelişmesini sağlayan "Malakan Arıcılığı" da ilçe için oldukça önemli bir yere sahiptir.

İlçede doğal ortam koşullarına bağlı olarak yapılan arıcılık faaliyeti iklim şartlarından doğrudan etkilenmektedir. Son yıllarda kuraklığın artması ve yağışların azalmasına bağlı olarak polenler azalmaktadır. Bu da ilçedeki geleneksel Kafkas Arıcılığının sürdürülebilirliği açısından büyük bir tehdit oluşturmaktadır.

Yöre insanların temel ekonomik kaynaklarının önemli bir kısmının bahsedilen hayvancılık faaliyetlerinden oluşması, yaşamlarını sürdürdükleri meskenlerin de bu faaliyetlere göre şekillenmesine neden olmuştur. Büyükbaş, küçükbaş ve koşum hayvanlarının bir arada kaldıkları ahır, ot ve samanların depolandığı merek, evin bitişiğindeki ağıl ve kümesler hayvancılığa dayalı olarak inşa edilen ev eklentilerinin örneklerini oluşturmaktadır. Bunun yanında hayvancılığın yörede yaygın ekonomik faaliyet olması sebebiyle, Selim ilçe merkezindeki işletmelerin önemli bir kısmı hayvancılığa dayalı işletmelerden oluşmaktadır.

2.7. Ulaşım

Genel anlamıyla insan ya da eşyanın bir yerden başka bir yere taşınmasını, günümüzde ise artık bilginin, paranın, hizmetlerin de erişimini sağlayan ulaşım, yeryüzünde çeşitli "yerler" ve "bölgeler" arasındaki ilişkilerin oluşmasında, ölçülebilmesinde ve coğrafi görünümün şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır.¹⁵⁷ Ulaşım şekilleri, yerler ve bölgeler arasında ilişkiler kurarak, farklı insan gruplarının birbirleri ile iletişime geçmesini sağlayarak kültürel coğrafi görünümü oluşturmaktadır. Ulaşım ile kültürel unsurlar dünyanın birçok yerine yayılıp genişlerken kültürel çeşitlilikler meydana gelmektedir.

Günümüzde Selim İlçesi'nin sahip olduğu kültürel çeşitlilik, tarihi ve modern ulaşım yolları ile ilçeye ulaşmış olan farklı kültürel grupların etkileşimlerinin bir sonucudur. Bu etkileşim sonucu farklı milletlerin kültürel özellikleri, kullandıkları ürünler, ticaret türleri, dilleri ve beslenme şekilleri ilçeye taşınmış ve yerel kültürle kaynaşmıştır. İlçenin Kafkasya ile Anadolu arasındaki geçiş bölgesinde bulunması nedeniyle, birçok tarihi ticaret ve ulaşım yollarının bu sahadan geçmektedir. Özellikle İpek Yolu güzergâhında bulunan ve tüm Kafkasya ve Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olan Ani şehrinde, farklı kültürlerle ait

¹⁵⁷ Tümertekin ve Özgüç, 2012: 495.

bir ticari ilişkiler ağının varlığı ortaya çıkarılmıştır.¹⁵⁸ Kafkasya ve Asya üzerinden Ani'ye gelen ticari ürünler Selim ilçesi üzerinden geçen kervanlarla Anadolu'ya ulaştırılmıştır. İpek Yolu'nun kültürel etki sahasında bulunan Selim ilçesinde de Doğu'dan gelen ticari ürünler sayesinde kültürel ilişkiler kurulmuştur. İpek yolu dışında bir diğer tarihi ulaşım yolu ise Erzurum ve Kars arasında, Bardız (Erzurum, Gaziler Bucağı)'dan başlayarak, Verişan (Gürbüzler), Döşkaya (Selim), Çalkavur (Kars, Çakmak köyü) ve Kars güzergâhını izleyen ve bugün kullanılmayan bir yol bulunmaktadır.¹⁵⁹ Bu yol, Orta Aras Havzası ile Yukarı Aras Havzası arasındaki bağlantı yolunu oluşturmaktadır.¹⁶⁰

2.7.1. Karayolları

Doğuda en eski ulaşım yolu, Sivas üzerinden Erzurum'a oradan Kafkasya ve İran'a doğru uzanan yol istikametidir.¹⁶¹ Bu yol, M.Ö. 1200 yıllarında Anadolu'da bulunan yollardan biridir.¹⁶² Geçmişten beri, batı yönünden Kars'a ulaşım bu yol sayesinde Selim ilçesi üzerinden sağlanmıştır. Selim ilçesinin gelişmesini ve ilçe olmasını sağlayan en önemli unsurlardan biri ulaşım yolları olmuştur. Özellikle geçmiş çağlarda kurulmuş olan karayolları, doğu ile batı arasındaki ilişkileri geliştirerek ilçenin kültürel görünümünü şekillendirmiştir. Osmanlı Dönemi'nde Üsküdar'dan Erzurum'a oradan da Kars'a ulaşan karayolu oluşturulmuş ve Anadolu'nun sol kol güzergâhı olarak adlandırılan bu yol genellikle İran ile yapılan savaşlarda kullanılmıştır.¹⁶³ Rus işgal döneminde ise Rusların Kars'a ulaşımının kolaylaştırılması ve tüm kente rahat hakim olmak amacıyla köylerde stabilize yollar ve köprüler yapılmıştır. Yöre halkı bu stabilize yolları "şoş" olarak adlandırmıştır (Görsel 2.25 ve 2.26). Rusların Novo-selim olarak adlandırdığı Selim ilçe merkezindeki Kazım Paşa Caddesi de, eski şoselerden birini oluşturmaktadır.

Selim ilçesinin topoğrafik yapısı, yolların genellikle doğu-batı yönünde gelişmesine olanak sağlamıştır. Gürbüzler-Yassıca köyleri arasında doğu-batı yönünde uzanan uzun dağ kütlesi ilçeyi adeta ikiye bölmüştür. Kuzeyde kalan köyler arasında doğu-batı yönünde stabilize yollar bulunmaktadır. Bu köylerin dağ kütlesinin güney yamacında kalan köylerle olan ulaşımı Eskigeçit vadisinde kurulmuş olan yoldan sağlanmaktadır. Bu yol, geçmişte de kuzeydeki köylere ulaşım için tüccarların sıkça kullandığı bir ticaret yolu olmuştur. Yine

¹⁵⁸ Deniz vd., 2014: 229.

¹⁵⁹ Selen, 1949: 105.

¹⁶⁰ Deniz vd., 2014: 229.

¹⁶¹ Gürsoy, 1974: 28.

¹⁶² Taşlıgil, 2010: 130.

¹⁶³ Şen, 2003: 4.

ilçenin kuzeyindeki Ardahan sınırında uzanan dağlık sahadaki ulaşım kuzey-güney yönündeki vadilerle sağlanmaktadır. Bu yollar genellikle yaylalara ulaşmak için kurulmuştur.

İlçedeki karayolları, 18. Bölge Müdürlüğü'nün hizmet sahasında yer almaktadır. İlçede 2 ana yol bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, doğu-batı yönünde uzanan D-957 devlet karayolu aynı zamanda E-691 uluslararası karayolu olan ve Erzurum ile Kars arasındaki ulaşımı sağlayan Erzurum-Kars karayoludur. Bu yol, ilçe sınırları içerisinde 20 km uzunluğa sahiptir. Selim ilçe merkezinin hemen kuzeyinden geçmektedir. Kars ile Sarıkamış arasındaki ulaşımı sağlayan Kars-Sarıkamış Yolu da bu yola bağlanmaktadır. Türkiye'nin birçok yerinden Kars'a ulaşımın sağlandığı bu yol, ilçenin gelişmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca geçmişte Rus ticaret ürünlerinin Kars'tan diğer illere ulaştırılması, Selim karayolu sayesinde gerçekleşmiştir.

Görsel 2.25 ve Görsel 2.26 Benliahmet Köyünde Rus İşgali Dönemi'nde Yapılmış Şoseler ve Şose Sınırlarını Belirlemek Amacıyla Yol Kenarına Dikilen Taşlar (Stabilize Yol)

İlçedeki bir diğer ana karayolu ise Kars ile Kağızman arasındaki ulaşımı sağlayan D-965 Selim-Kağızman devlet karayoludur. Bu yol, ilçe sınırları içerisinde 14 km boyunca kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Kağızman'da yetiştirilen meyve ve sebze ürünleri bu yol ile ilçeye ulaşmaktadır. Ana karayolları dışında Şenkaya-Selim ve Göle-Selim karayolları ilçeyi diğer illerin ilçelerine bağlamaktadır. Bu yollar dışındaki yolların tamamı köylere ulaşımın sağlandığı stabilize yollardır.

2.7.2. Demir Yolları

Selim ilçesindeki doğu-batı doğrultulu dağ kütleleri ve bunların arasında kalan geniş düzlükler, demiryolu ulaşımına olanak tanımıştır. Demiryolu, Sarıkamış'tan sonra Yolgeçmez köyü yakınlarında ilçe sınırlarına girmekte ve bir süre Kars Çayı havzasını takip ederek Aşağıkotanlı köyü yakınlarında Kars'a bağlanmaktadır. Demiryolunun bulunduğu saha, ilçenin en düzlük sahasını oluşturmaktadır.

İlçedeki demiryolu hattı, Rus işgal döneminde Transkafkasya demiryolu hattı olarak inşa edilmiştir. TCDD kayıtlarına göre 1899 yılında Sarıkamış-Arpaçay hattı üzerinde Selim ve Benliahmet tren istasyonları işletmeye açılmıştır.¹⁶⁴ Bu demir yolları, Rus demir yolları standardına göre 1534 mm (iki ray arasındaki mesafe) genişliğinde yapılmıştır.¹⁶⁵ Daha sonra ray açıklığı mesafesi Türkiye Cumhuriyeti tarafından standart (1435 mm) hale getirilmiştir. İlçedeki demiryolu hattı 25 km hat uzunluğuna sahiptir. Rus işgal döneminde daha çok yük taşımacılığı şeklinde kullanılan demiryolu hattı, günümüzde hem yük taşımacılığı yapmakta hem de Doğu Ekspresi Treni ile Ankara-Kars arasındaki ulaşımı sağlamaktadır. Tren Ankara'dan hareket ederek Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum'dan sonra Selim ilçesi üzerinden Kars'a ulaşmaktadır. Ankara'dan hareket eden Doğu ekspresi, yaklaşık 25 saat sonra Selim İlçesine varmaktadır.

Rus yapı tarzı ile inşa edilmiş istasyonların bulunduğu bölge 1969 yılında rayların yoğun kar yağışı ve tipiden etkilenmemeleri amacıyla ray çevrelerine istasyon şefleri tarafından sıralı bir şekilde toplam 17 bin sarıçam ağacı dikilmiştir (Görsel 2.27).¹⁶⁶ Sarıçamlar, düz ve ağaçtan yoksun plato sahasında küçük ve uzun bir orman görünümü kazandırmıştır. Selim ve Benliahmet tren istasyonları çam ağaçları ve mimarisiyle, son yıllarda Doğu ekspresi treniyle ilçeye gelen yerli yabancı turistlerin ilgi odağı olmuştur.

Benliahmet Tren İstasyonu geçmişte trenlerin durduğu ve görevlilerin konaklama alanı olarak aktif kullandıkları bir istasyon iken, bugün trenlerin durmadan direkt Kars'a geçtikleri bir istasyon haline gelmiştir. Geçmişte TCDD tarafından bakımı yapıp, tarihi yapıları ile birlikte korunan istasyon günümüzde kaderine terkedilmiştir. İstasyondaki su kulesinin yakınında bulunan, 14 Ekim 1920 yılında Ermenilerle çarpışmada şehit olan Yüzbaşı Faik Bey'in mezarı da burada bulunmaktadır. Tarihi yapılar ve mezarın koruma altında olmaması, bu alana piknik yapmak amacıyla gelen insanlar tarafından tahrip edilmesine sebep olmuştur.

¹⁶⁴ <https://www.tcdd.gov.tr/haberler/benliahmet-istasyonundan-bir-demiryolcu-gecti> (erişim tarihi: 09.05.2022)

¹⁶⁵ Yavuz ve Tavukçu, 2012: 295.

¹⁶⁶ <https://www.ntv.com.tr/galeri/seyahat/bozkirin-ortasindaki-vaha-kars-selim-tren-istasyonu,cg3q8VOZAKOTVEjutCAxJA/n59K9sikskimNF9KjZ6NJA> (erişim tarihi: 02.04.2022)

Görsel 2.27 Benliahmet Tren İstasyonu'nda Rayların Yoğun Kar Yağışı ve Tipiden Zarar Görmemesi Amacıyla Dikilen Sarıçamlar

Kaynak: <https://www.tcdd.gov.tr/haberler/benliahmet-istasyonundan-bir-demiryolcu-gecti> (erişim tarihi: 09.05.2022)

Selim İlçesi demir yolları, tren hattına yakın olan köylerin gelişmesine imkân tanımıştır. Geçmişte istasyonlarda çevre köylerden insanlar çalışmış ve istihdam alanı oluşmuştur. Ulaşım sirkülasyonunun geliştiği bu saha, hem gezginler tarafından ziyaret edilir hale gelmiş, hem de dışarıya göçler artmıştır. Yaşanan sirkülasyonlar sonucu kültürel etkileşimler de yaşanmıştır. Örneğin, Benliahmet tren istasyonunun kullanıldığı yıllarda yabancı turistler bir süre Benliahmet köyünde konaklamışlardır.

2.8. Sanayi Faaliyetleri

Bir bölgede yapılan ekonomik faaliyetlerin gelişmesi ve ham maddenin mamul maddeye dönüşmesi ile birlikte sanayi faaliyetleri ortaya çıkmaktadır. Sanayileşme, hem bölgelerin ekonomik faaliyetleri hem de gelişmişlik düzeyleri hakkında fikir vermektedir. Kars ilinin genelinde tarım faaliyetinin yaygın olarak yapılmasının bir sonucu olarak, sanayi faaliyetleri de tarıma göre şekillenmiştir. Kars'ta sanayi alanları, Kümbetli köyü ile Paşacıyırı mahallesi arasında gelişmiştir. Bu saha dışında kalan Selim ilçesinde büyük ölçekli sanayi faaliyetine rastlanılmamaktadır. İlçedeki tarım faaliyetlerinin düşük seviyede olması, üretilen tarım ürünlerinin iklim olaylarından olumsuz etkilendiği zamanlarda ilçenin ihtiyacını dahi karşılayamaması, soğuk kış şartlarının sanayinin gelişimine engel oluşturması, yatırımların

yeterli derece olmaması, ilin sınırdaki bulunması, gelişmiş illere olan uzaklık ve Ermenistan sınır kapısının kapalı olması gibi nedenler sanayinin gelişimine engel oluşturmıştır.

Selim ilçesinde, küçük ölçekli işletmeler ve atölyeler dışında sanayi kuruluşuna rastlanılmamaktadır. Bu işletmeler genellikle tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayalı olarak, bu alanlarda ortaya çıkan ihtiyaçlara yönelik kurulmuştur. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri dışında, inşaat ve yapı malzemeleri, turizm ve seyahat, otomotiv, mobilya, demir-çelik, mermer ve elektronik ile ilgili işletmeler bulunmaktadır. Sanayi sicil sistemine kayıtlı 3 gıda, 5 inşaat ve 6 enerji firması olmak üzere toplam 14 firma bulunmaktadır.¹⁶⁷ Bu firmalar, Hasbey, Akpınar, Gelinalan, Benliahmet, Iğdır, Karahamza köy mevkileri ile Selim ilçe merkezinde bulunmaktadır. Bazı köylerde ise küçük kaynak atölyeleri ve kooperatif işletmeleri bulunmaktadır.

İlçenin önde gelen diğer ekonomik faaliyetinin hayvancılık olması, bu alana yönelik işletmelerin ve kuruluşların ön plana çıkmasını sağlamıştır. İlçedeki ekonomik kazancın önemli bir kısmının sağlandığı hayvan pazarı, yöre halkı için oldukça önemli alanlardan biridir (Görsel 2.28). Geçmişte boş bir arazide kurulan pazar, 2018 yılında modern yapı malzemeleri ile yeniden inşa edilmiştir. Selim ilçesi ve çevresinde büyükbaş hayvancılık yapan insanlar bu pazarlarda hayvan alım satımı yapmaktadır.

Görsel 2.28 Selim İlçe Merkezinde Bulunan Hayvan Pazarı

¹⁶⁷ Serhat Kalkınma Ajansı, 2019:75.

İlçede hayvancılığa bağlı olarak gelişen işletmelerden biri de modern ahırlardır. Türkiye'nin birçok yerine et ihracatı yapılan ilçede, hayvanların yetiştirilme koşullarının iyileştirilmesi amacıyla Tarım ve Orman Bakanlığı'nın %50 hibe desteği ile büyük ve modern ahırlar kurulmuştur. Eski, havasız ve küçük ahırlarda hayvanların sağlıksız yetiştirildiği göz önünde bulundurularak son yıllarda modern ahırların yapımı için destekler artmıştır.

2.9. Turizm Faaliyetleri

Turizm, insanların boş zamanlarını değerlendirmek, dinlenmek ve sağlıklı yaşamak amacıyla yaptıkları faaliyetlerin bütünüdür. Bu faaliyetler ilk olarak deniz, kum ve güneş üçlüsünü kapsayan kıyı turizmi ile ortaya çıkmış olsa da, zamanla şehirleşen ve değişen dünyada insanlar da farklı arayışlar içerisine girmişlerdir. Bu farklı arayış duraklarından biri de farklı kültürleri, bu kültürleri oluşturan insanların yaşadıkları kültürel mekânları ve oluşturdıkları kültürel unsurları tanımak ve öğrenmek olmuştur. Farklı kültürlerle duyulan ilgi ve merak duygusu, son yıllarda oldukça gelişen faaliyetlerden biri olan kültür turizmini doğurmuştur. Kültür turizmi farklı insan grupları arasında karşılıklı kültürel etkileşimler yaşanmaktadır. Kültürel turizm ile yerel toplumun yapısı ve değerlerinde değişimler yaşanırken¹⁶⁸ diğer yandan yerli ve yabancı turistler sayesinde ülke ve bölge ekonomisi kalkınmaktadır.

Yüzyıllardır farklı kültür gruplarına ev sahipliği yapmış olan, doğal ve kültürel mekânlarının çeşitliliği ile ön plana çıkan ve şehirleşmenin çok az olduğu kırsal bir görünüme sahip olan Selim ilçesi, turizm potansiyelinin yüksek ancak bu potansiyelin değerlendirilmediği yerlerden biridir. Osmanlı ile Rusya arasında uzun yıllar savaflara, göçlere ve Azeri, Ermeni, Kürt, Rus, Çerkeş, Eston, Alman gibi farklı etnik gruplardan insanların yaşam tarzlarına tanıklık eden bu ilçenin kültürü, yöreye özgü ve çeşitli olmasıyla bilinmektedir. Ancak bu çeşitlilik ve farklılıklar sürdürülebilir turizm faaliyetleri ile değerlendirilmediği sürece kültürel mekânlar yok olmaya ve yerli kültür de popüler kültür arasında kaybolmaya başlamaktadır.

Son yıllarda özellikle Doğu ekspresi ile Kars'ta kültürel turizm potansiyelinin farkındalığı artmıştır. Doğu ekspresinin Ankara'dan Kars'a ulaşırken tren güzergâhının doğa ile iç içe olan kırsal alanlardan geçmesi, uzun ve yavaş yolculuk deneyimi, Kars'ın yemek, dans müzik ve sözlü gelenek kültürü, doğal kaynak alanları yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Doğu ekspresiyle oldukça gelişmeye başlayan Kars turizmini ilçelere de yaymak

---

¹⁶⁸ Özgüç, 2003: 161.

ve turizm potansiyeli olan alanları ön plana çıkarmak, ilçe ekonomisini kalkındırmak amacıyla çeşitli turizm girişimcilikleri olmuştur.

Bu girişimciliklerin en önemlisini yöredeki kültürel kırsal hayatın canlandırıldığı ve kadın girişimcilerin oluşturdukları Koşapınar köyünde oluşturulan çiftlik turizmidir. Bu köy, Allahuekber Dağları yürüyüş rotasında bulunması sebebiyle turistlerin kış aylarında sıkça uğradıkları bir yer haline gelmiştir. Çitlikte “Doğunun Taş Evleri” olarak adlandırılan geleneksel Rus mimarisine uygun bir şekilde taş ve ahşap malzemeye inşa edilmiş butik oteller yapılmıştır (Görsel 2.29). Bu taş evlerin içi ve çevresi köy yaşamına uygun bir şekilde tasarlanmıştır. Koşapınar’da ve çevre köylerde kullanılmayan ilçede kullanılan asırlık tarım ve ev aletleri, yöresel ürünler ve giysiler toplanarak geleneksel kırsal yaşam yaşatılmaya çalışılmıştır. Özellikle kış aylarında Sarıkamış Şehitliği ziyaret eden turistler, geleneksel kırsal yaşamı tatmak amacıyla bu taş evlerde konaklamakta, çiftlikteki ineklerden süt sağlamak, ata binmekte ve tavukların yumurtalarını toplamaktadır. Toplanan ürünler ve yöresel yiyecekler ile kahvaltı hazırlanmaktadır. Köyü ziyaret eden turistler, ilçenin kültürel unsurlarını tanımakta, geleneksel kırsal yaşamı tatmakta ve özellikle köy kadınlarının ekonomik anlamda kalkınmasını sağlamaktadır.

Görsel 2.29 Koşapınar Köyünde Çiftlik ve Kültür Turizminin Örneğini Oluşturan Doğu’nun Taş Evleri

İlçede son yıllarda giderek artmaya başlayan turizm girişimciliği örneklerinden biri de Serhat Kalkınma Ajansı’nın destekleriyle yapılmış olan 23 bin m²’lik alana 2021 yılı haziran ayında açılan Selim Ata Sporları Destinasyon Merkezi olmuştur. 7500 m²’ye sahip destinasyon merkezinde cirit sahası, 12 atın sığabileceği bir barınak, yem deposu, iki tribün ve

kafeterya bulunmaktadır. Geleneksel ata sporu olan cirit sporu, bu sahada Selim ilçesindeki köyler arasında müsabakalar düzenlenerek yapılmakta ve geleneğin devam ettirilmesi sağlanmaktadır.

İnanç turizmi açısından önemli yerlerden biri olan ve Dölbent köyünde bulunan Balıklı Göl, her yıl yurtiçi ve yurtdışı ziyaretçilerin uğrak noktası haline gelmiş alanlardan biridir. Göl suyu, sıcak kaynak suyu olması nedeniyle kış aylarında donmamaktadır. Göl suyunun, romatizmal hastalıklara ve daha birçok farklı hastalığa iyi geldiği söylenmektedir. Kaynak suyu içerisinde sayılarının hiç değişmediğine inanılan, yöre sakinlerinin ‘‘karabalık’’ dedikleri balık türleri yaşamakta ve bu balıkları avlamanın günah olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca her yıl bu gölü ziyaret eden insanlar, balıkların yaşadığı bu suyun da kutsal olduğuna inanmakta ve bu suyu şifa niyetine kullanmaktadırlar.

Paleolitik çağlardan itibaren yerleşmelere sahne olmuş ve Kafkasya ile Anadolu arasındaki göç yolu güzergâhında bulunan ilçede, çeşitli kültürlerle ait arkeolojik alanlar, şehitlikler ve tarihi yapılar ile ön plana çıkmaktadır. Bu alanlar, ilçenin kültürel görünümünü en iyi şekilde yansıtan alanların başında gelmekte ve kültürel turizm için önem taşımaktadır.

Kültürel miras listesinde bulunan ve farklı dönemlere ait 1. Derece arkeolojik sit alanları Başköy, Hasbey, Tuygun, Yassıca, Eskigazi, Koşapınar, Kekeç, Karahamza köyleri ve Cumhuriyet Mahallesi’nde bulunmaktadır. Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik çağların sırasıyla yaşandığı ilçe ve çevresinde çeşitli kültürlerle ait arkeolojik alanların ve kültürel unsurların korunması ve gelecek nesillere aktarımı için bu alanların turizme kazandırılması oldukça önemlidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜREL COĞRAFI GÖRÜNÜMLER

3.1. Kültür ve Kültürel Coğrafi Görünüm

Kültür kelimesinin kökeninin Latince ikamet etmek, yetiştirmek, korumak gibi anlamları olan *colere* kök sözcüğünden gelen *cultura* olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁹ Bilimsel yazılarda uygarlık karşılığı olan kültür sözcüğü, zamanla Batılı diller arasında yayılmış, Voltaire'in insan zekâsının oluşumu, gelişimi geliştirilmesi ve yüceltilmesi olarak yaptığı tanımdan farklı olarak, Fransız dilinde yeni anlamlar kazanmıştır.¹⁷⁰ Çok geniş çerçeveyi kapsayan kültür kavramı, çeşitli dallarda oldukça farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Kültür sözcüğü, Türk Dil Kurumu'na göre "Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmeye kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin" olarak tanımlanmıştır.¹⁷¹

Kültür, kavramının tanımlanmasının güç olduğunu belirten GÜVENÇ, kültürü 4 ana madde halinde tanıtmıştır:

1. Kültür, bir toplumun ya da bütün toplumların birikimli uygarlığıdır.
2. Kültür, belli bir toplumun kendisidir.
3. Kültür, bir dizi sosyal süreçlerin bileşkesidir.
4. Kültür, bir insan ve toplum kuramıdır.¹⁷²

Kültür sözcüğünün anlam bakımından esnekliğini benzer bir biçimde dile getiren Lüddemann, kültürle ilişkilendirilmeyecek hiçbir şey yoktur derken onun sihirli bir sözcük olduğundan bahseder. Kültür "yüksek kültürü ve yığın kültürünü, aklımıza gelen ve saymakla bitmeyen tüm diğer kültürleri içerdiği gibi siyaset kültürünü, şarap üretimi kültürünü, yaşama kültürünü, sofrası ve yeme kültürünü ve dinleme kültürünü" de içermektedir.¹⁷³

Kültür, CHRİS'e göre sosyal ilişkilerde ve insan-çevre etkileşimlerinde mekânsal farklılıkları şekillendirmede algılanan rolü nedeniyle coğrafyanın merkezi bir endişesidir.

¹⁶⁹ Williams, 1976'dan akt. Oğuz, 2011:125.

¹⁷⁰ Güvenç, 2018:122-123

¹⁷¹ Türk Dil Kurumu, Ethem İzzet Benice.

¹⁷² Güvenç, 2018 : 123.

¹⁷³ Lüddemann, 2010'dan akt. Çetintaş, 2016:231.

Coğrafi bilginin üretiminde kültürün nasıl tanımlandığı ve kullanıldığı konusunda da büyük çeşitlilik vardır.. Kültür, belirli yerlerde ve zamanlarda maddi nesneler ve eserler üretmek veya yönetmektir.¹⁷⁴

Kültür, bir ulusun kimliği, bireyler arasında sağlam bir bağ, kuvvetli bir yapı ve birçok unsuru içinde barındıran çimentosu, onu ulus yapan değerlerin bütünüdür. Dil, din, örf ve adetler, gelenek görenekler, halk oyunları, yazılı ve sözlü edebi eserler, yemekler, mimari, el sanatları yaşamımızı şekillendiren ve kültürümüzü oluşturan yüzlerce başlıktan birkaçıdır. Burada genellikle yazısız olanlar ve duygu boyutunda yaşayıp davranışa dönüştürdüklerimiz manevi, varlık boyutuna taşıdıklarımız ise maddi kültür öğelerini oluşturmaktadır. Kültür, binlerce yıl içerisinde oluşur, ulusla birlikte yaşar. Ortak duygu, düşünce ve yaşamla şekillenerek anlam kazanır.¹⁷⁵

Coğrafyacı, coğrafyanın disiplinler arası bir bilim olduğundan hareketle sadece yeryüzü ile değil, yeryüzünü şekillendiren insan ve onun yaptığı faaliyetler ile de ilgilenmek zorundadır. Çünkü bir toplumun ortaya koyduğu maddi kültür öğeleri sadece maddi görünümüyle ele alınmamalı onun kültürel olarak; kaynağı, geçmişi, yayılması ve diğer kültürlerle olan etkileşimini de anlaması gerekmektedir.¹⁷⁶

Kültür kavramı, farklı alanlarda olduğu gibi coğrafya bilimi perspektifinden de çeşitli tanımlamalarla açıklanmaya ve tanıtılmaya çalışılmıştır. İnsan ile çevre ilişkisini inceleyen coğrafya dalı, mekânda meydana gelen unsurları kültür çerçevesinde değerlendirmiştir. Kültürün coğrafya bilimi kapsamında değerlendirilmesi, Carl Ortwin Sauer ile başlamış ve şekillenmiştir.

Amerikan akademik coğrafyasının başlangıcına damgasını vuran Sauer, ‘‘*The Morfoloji of Landscape*’’ isimli çalışmasıyla fiziki çevrenin insan faaliyetleri için malzeme sağladığını, ancak önceden söylendiği gibi belirleyici olmadığını savunmuştur. Ayrıca coğrafyanın çalışma alan, doğal peyzajı oluşturan fiziki etmenler ve bunların etkileşimi değil aksine insanların oluşturduğu kültürel peyzajın değişimini incelemek olduğunu savunmuştur.¹⁷⁷

Peyzajı iki unsur oluşturur. Birincisi fiziki peyzaj üzerindeki elemanların oluşturduğu doğal peyzajdır. İkincisi ise insan faaliyetleri sonucu, bu doğal peyzaj üzerine süperimpoze olarak gelen kültürel peyzajdır. Bu yüzden coğrafi çalışma fiziki coğrafya ile başlar. Ancak kıyılar, limanlarla kesintiye uğratılmış, dağlar, insan yapımı yollar ve diğer insan eserleri ile

¹⁷⁴ Gibson, 2017:1.

¹⁷⁵ Tanrıkulu, 2014: 52.

¹⁷⁶ Kayserili ve Altaş, 2010: 84.

¹⁷⁷ Arı, 2018: 23-24.

kaplanmıştır. Alman literatüründe çok kullanılan ve kökenini bilmediğim “doğal peyzajın değişerek kültürel peyzaja dönüşmesi” ifadesi coğrafyanın yeni araştırma alanını ortaya koyar.¹⁷⁸

Kültürel Peyzaj, kültür gruplarının yeryüzünde yaşarken yarattıkları görünür maddi peyzajdır. Kültürler doğal habitatı kendi peyzajlarına dönüştürürler. Yerleşilmiş her yer doğal peyzajdan dönüştürülmüş bir kültürel peyzaja sahiptir ve her peyzaj kendisini yaratan kültürü yansıtır. Peyzaj, kültürün aynasıdır ve peyzajı dikkatli bir şekilde gözleyen kültürel coğrafyacı, bir insan topluluğu hakkında çok şey öğrenebilir.¹⁷⁹

Sauer, coğrafya ilminin mekânı resmetmekten ziyade mekânı eleştirel bir bakış açısıyla ele alması gerektiğini ve mekândaki peyzajın tüm öğelerini derinlemesine inceleyerek peyzaj üzerindeki insan etkisini ortaya koyması gerektiği şeklinde yeni bir bakış açısı kattığını ifade edebiliriz.¹⁸⁰ Sauer’in çalışmalarından sonra şekillenen kültürel coğrafya çalışmaları farklı bir boyut kazanmıştır. Peyzajı kendi çalışmalarında ana tema alan coğrafyacılar, coğrafyanın insan ile arasındaki ilişkiyi incelediğini, kendilerinin de bunu en iyi şekilde insanın doğal peyzajı kültürel peyzaja nasıl çevirdiğini inceleyerek yapabileceklerini belirtmişlerdir.¹⁸¹

İnsanoğlunun doğal peyzaj ile tarihi süreç içinde gerçekleştirdiği ilişki ve etkileşimin sonucunda kendine özgü kültürel peyzajların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu nedenle kültürel peyzaj, insanoğlunun doğal peyzajda kendi eli ile oluşturduğu ve daha çok kendisinin bulunduğu insan toplumunun yararlanmasına yönelik kültürel alanlar ve objelerden oluşmaktadır.¹⁸²

Kültür fikrinin coğrafi sorunlara uygulanması hususunun çekirdeğini, Philip Wagner ve Marvin Mikesell (1962), birbirleriyle ilişkili beş ana konunun oluşturduğunu ileri sürmüşlerdi: 1)Kültür, 2)kültür alanı, 3)kültürel coğrafi görünüm yada kültürel mekan, 4)kültür tarihi 5)kültürel ekoloji.. Bu ana konulardan biri olan kültürel coğrafi görünüm, kültür gruplarının yeryüzüne yerleşirken yarattıkları yapay görünümdür. Kültürler, kendi coğrafi görünümlerini dünyanın kendilerine sağladıkları hammaddelerle biçimlendirirler. Yerleşilen her alanın bir kültürel görünümü vardır ve bunlar kendilerini yaratan kültürü yansıtır.¹⁸³

¹⁷⁸ Sauer, 1927’den akt. Arı, 2005: 324.

¹⁷⁹ Arı ve Köse, 2005: 57.

¹⁸⁰ Kayserili, 2010: 180.

¹⁸¹ Arı, 2005: 314.

¹⁸² Yener ve Gül, 2016: 198.

¹⁸³ Tümertekin ve Özgüç, 2014: 98.

Mekân ve kültürün iç içe geçmesi, mekân araştırmasını odağına koyan coğrafya disiplini için kültürün önemini bir kat daha arttırmaktadır. Zira kültür, belirtilen anlamıyla insanın doğal ortama katmış olduğu her şeye karşılık gelmekte, tabiatla insanın yaşadığı her yerde, tabiatla insanın karşılıklı bir şekilde bıraktığı tüm izleri araştıran coğrafya disiplini için, araştırılacak kültürel peyzaj ya da “kültürel coğrafi görünüm” lerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.¹⁸⁴

Zaman içerisinde değişen ve farklı özellikler kazanan kültür yapısı, mekânın kullanım biçimine yansımakta ve mekânı da değiştirmektedir. Bu kapsamda incelenmeye başlanan kültürel coğrafi görünüm çalışmalarında, insanların meydana getirdikleri maddi unsurlar, bu unsurların hangi doğal ve beşeri süreçlerden etkilenecek ortaya çıktıkları, süreç içerisinde nasıl değiştikleri ve nasıl algılandıkları üzerinde durulmuştur.

Kültürel coğrafi görünümün şekillenmesinde etkili olan bir diğer etmen olan kültürel etkileşim, bir bütün olan kültürün parçalarını şekillendirmiştir. Kültürel etkileşim teması, mekânsal organizasyon ve bağımlılık olarak, dünyayı değiştiren kültürel coğrafya düşünceleri listesinde yer bulmuştur. Kültürel etkileşim, coğrafyacıların bazı kültürel olayların diğer bazı kültürel olayların nedeni olduğunun farkında olduğunu göstermektedir. Bir kültür elemanında meydana gelen değişme, diğerlerinde de buna uygun bir değişim başlatır.¹⁸⁵

3.2. Meskenler

Yerleşmelerin yapısını oluşturan en küçük eleman “mesken” dir. Kırsal yerleşmelerde üzerinde durulması gereken en özel şekillerden ve konulardan biri de meskenlerdir. Mesken esasen insanın yaşadığı sosyal ekonomik unsurları içinde barındıran konutu ifade etmektedir.¹⁸⁶ Mesken-barınak-konut, en ilkel bir rüzgârlık, çardak, mağara, çadır, mavna veya basit bir kulübe olabildiği gibi bir çiftlik veya bir gökdelen de olabilmektedir.¹⁸⁷ Meskenler, kültürün bir yansıması olarak insan ile çevre etkileşimi sonucunda ortaya çıkmış kültürel coğrafi görünümelerdir. Bu görünümeler, yalnızca içinde yer aldıkları coğrafi çevre şartları ile değil, kendisini meydana getiren insanın faaliyetlerine, kültürüne, sosyal ve ekonomik şartlarına bağlı olarak da çeşitli şekil ve özellikler kazanırlar.¹⁸⁸

Mesken ve mesken toplulukları önce, yollar, ekili alanlar ve ehlî hayvanlarla beraber doğrudan doğruya insanın yarattığı ve doğal peyzajın yanında “beşeri” veya “beşerileşmiş”

¹⁸⁴ Gümüşçü, 2018: 106.

¹⁸⁵ Arı ve Köse, 2005: 56.

¹⁸⁶ Bulut, Tuncer, ve Özoğul, 2021: 411.

¹⁸⁷ Denker, 1977: 59.

¹⁸⁸ Sergün, 1986:95.

diyebileceğimiz peyzajın başlıca unsurları, dağ, tepe, nehir gibi doğal yeryüzü unsurları yanında, insanın doğal peyzaja hak ettiği karakteristik manzaralar ve bundan dolayı bir memleketin, gelenek ve göreneklerinin en somut ifadeleridir.¹⁸⁹

İnsanın yaşama alanının odağı durumundaki meskenler, onu yapan ve kullanan insanın dünya görüşü ve algılamasını, mit ve inançlarını, ideallerini, geleneklerini, sosyal düzen ve organizasyonlarını, hayatlarını kazanma biçimlerini, yani bütün olarak kültürünü özenle işlediği ve maddi olarak görülebilir hale getirdiği mekândır.¹⁹⁰

Kültürel coğrafi görünümün belki de hiçbir yönü, mekân üzerinde kültürün yarattığı mimari tarz kadar kolaylıkla görülememektedir.¹⁹¹ İnsanın içinde yaşadığı ve birçok temel faaliyetini gerçekleştirdiği yaşam alanları olan meskenler, hem insanın doğal çevre ile etkileşimi hem de insanlar arası karşılıklı etkileşimlerle gelişip farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Dünya üzerinde çok farklı mekânların ve toplulukların bulunması, insanların mesken yapma becerilerini de etkilemektedir. Bunun sonucunda karşımıza binlerce mesken şekli çıkmaktadır ki; bunların her birinin kullanım özelliği içinde yaşayan ailenin resmini bize yansıtır.¹⁹²

Coğrafi çevre şartları özellikle de kırsal konutların yapılışında, şehir evlerine göre kendini daha fazla hissettirmektedir. Bunun da en önemli nedeni, inşa edildikleri dönemlerde dış dünya ile ilişkilerinin oldukça zayıf olması ve ekonomik yetersizliklerin yanı sıra ulaşım güçlüklerine bağlı olarak yakın çevreden temin edilen malzemenin özelliğine göre şekillenişleridir. Ancak farklı coğrafi bölgelerde aynı tür malzeme kullanılmış olsa bile iklim, yeryüzü şekilleri, jeolojik durum, eğim ve drenaj şartları gibi doğal faktörler ile gelenek, görenek, alışkanlık gibi kültürel özellikler, sürdürülen ekonomik faaliyetlerin farklılık göstermesine bağlı olarak kır konutları, değişik şekiller kazanmıştır.¹⁹³

Çevre ve insan etkileşimi sonucu ortaya çıkan meskenlerin bir diğer özelliği de, özellikle kırsal bölgelerde bir sonraki nesillere aktararak geleneksel yapılar haline gelmeleridir. Selim ilçesindeki meskenler de nesiller arası kültür aktarımının devam ettirilerek yaşatıldığı geleneksel meskenler üzerinden değerlendirilmiştir. Çünkü geleneksel konutlar, barındırdıkları özellikler ile toplumun ihtiyaçlarına göre nasıl şekillendirildiğini, aile yapısına göre nasıl inşa edildiğini ve buna bağlı olarak yapılan eklentilerin özelliklerini, dini hayatın etkisini, sosyal ilişkilere göre nasıl plânlandığını göstermektedir.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Tanoğlu, 1954: 2.

¹⁹⁰ Köse, 2006: 161.

¹⁹¹ Tümertekin ve Özgüç, 2014: 116.

¹⁹² Karagel, 2018: 434.

¹⁹³ Zaman, 2017: 912.

¹⁹⁴ Kocaman, Kayserili ve Kaya, 2014: 148.

Bu yöredeki geleneksel mesken tiplerinden iki farklı yapı ön plana çıkmaktadır. Bu yapı tiplerinden ilki, soğuk ve sert geçen kış şartlarına uygun bir şekilde inşa edilmiş yarısı toprağa kadar gömülü olan taş meskenlerdir. Bu meskenler ilçedeki en yaygın geleneksel mesken tipini oluşturmaktadır. Diğeri ise bölgeye Rus işgalinden sonra göç eden Malakanların mesken tipi olan genellikle iki katlı ve eğimli çatıya sahip ahşap meskenlerdir. Bu farklı mesken tipleri, hem doğal çevre ile olan ilişki hem de kültürel etkileşimler sonucu ortaya çıkan kırsal meskenlere örnek oluşturmaktadır. Aynı doğal ortamda yaşayan farklı kültürler, kendi kültürlerinin özel rehberliklerinde çevreyi farklı algılamış ve çevrenin sunduğu olanaklar içerisinde kendi kültürlerinin yol göstericiliğinde farklı yapı malzemelerini farklı şekilde işleyerek şekil, plan ve düzen bakımından farklı konutlar ortaya çıkarmışlardır.¹⁹⁵ Ancak ister bölgenin eski yerli unsurları, ister sonradan bölgeye gelip yerleşenler olsun, hepsi o bölgenin doğal koşulları ile zorunlu olarak etkileşimlere girmişlerdir.¹⁹⁶

3.2.1. Geleneksel Mesken Kültürü

Doğal çevreden temin edilen yapı malzemeleri, geleneksel meskenlerin yapımı için kuşkusuz çok önemli bir yere sahiptir. Bölgenin yer yapısı, meskenlerde kullanılacak malzemeleri belirleyen temel faktörlerden biridir. İlçenin bulunduğu sahanın volkanik bir araziden oluşması nedeniyle meskenlerde bazalt, andezit ve tüf gibi kayalar ana yapı malzemesi olarak kullanılmıştır.

Sahada yaygın olan geleneksel mesken tarzı tek katlı ve dam kısmı hafif eğimli taş meskenlerdir. Bu meskenlere ilçenin bazı yerlerinde “*karadam*” denilmektedir. Taş meskenlerin yapımında genellikle arazide bolca bulunan, işlenmesi kolay ve aynı zamanda meskenler için uzun ömürlü olan bazalt ve andezit taşları kullanılmıştır. Meskenlerin ana yapı malzemesi olan taşlar, ilçenin hemen hemen her yerinde bulunmaktadır. Özellikle dağlık ve tepelik alanların bulunduğu bölgelerde taşlardan daha fazla yararlanılmaktadır. Örneğin Benliahmet köyü yakınındaki “Beştepeler” denilen tepelik alandan çıkarılan taşlar ve bu bölgede bulunan sarıçamlar köy meskenlerinde kullanılmıştır. Ayrıca eski meskenlerden, kiliselerden, mezarlıklardan toplanan taşlar yeni yapılan meskenlerin inşasında kullanılmıştır.

Ana yapı malzemesi olan taşlar üzerinde çok fazla kesme ve düzeltme işlemi yapılmamıştır. Genellikle birbiri ile uyumlu olan taşlar üst üste yığılarak duvarlar örülmüştür.

¹⁹⁵ Köse, 2005: 160.

¹⁹⁶ Tunçdilek, 1986: XVII.

Taşların birbirine bağlayıcılığını arttırmak ve ev ısını içerde muhafaza etmek amacıyla genellikle “sarı toprak” denilen killi toprak ile yapılan çamur, duvarların sıvanmasında kullanılmıştır. Evlerin tavanlarında ise genellikle sarıçam ağaçlarından yararlanılmıştır. Tavanda kullanılan sarıçam ağaçları ortası düz, yanlara doğru eğimli bir şekilde birbirleriyle desteklenmiştir (Görsel 3.30 ve 3.31). “Mertek” denilen odunlar, tavana verev şekilde yerleştirilmekte ve tavan yükünü taşımaktadır. Meskenlerde tavan ağırlıkları, taş duvarlardan ziyade evlerin ortasına yapılan destekleyici direklere bindirilmiştir. Direkler, sağlam gövdeye sahip ve uzun yıllar dayanıklılık sağlayan sarıçam ağaçlarından inşa edilmiştir. Tavanın üzerine yağmur ve kar sularını geçirmemesi amacıyla harç ve toprak dökülmüştür. Bu toprağı ezmek ve sıkıştırmak amacıyla “loğ” denilen silindir taşlar kullanılmıştır. İlkbaharda meskenlerin üzerindeki toprak *cillenerek* (yeşererek) doğayla bir bütün oluşturmaktadır.

Görsel 3.30 ve Görsel 3.31 Benliahmet Köyünde Bulunan Toprağa Gömülü Meskenlerde Ahşap Tavan Şekilleri ve Tavanı Taşıyan Uzun Odunlar (Mertek)

Eğimli damlardan inşa edilen bu meskenlerin tavanları dışarıdan bakıldığında düz bir toprak dam gibi görünmektedir. Ancak içeriye girildiğinde damların eğimli yapısı ortaya çıkmaktadır. Eğimli tavanların bu görüntüsü 1988 yılında BULUT tarafından fark edilmiştir.¹⁹⁷ Bu tavanlar topraktan yapıldığı için her yıl yağışlardan etkilenecek akmakta ve sürekli onarımdan geçmektedir. Tavanlarda ağaç malzeme yerine toprak malzeme kullanılmasının sebebi, ortalama yükseltinin fazla olduğu ilçede birçok ağaç türünün yetişmemesidir. Geçmişte mesken yapmak amacıyla tahrip edilen sarıçamların, cumhuriyetin ilanından sonra devlet tarafından koruma altına alınması sebebiyle yöre halkı meskenlerde ahşap ürünlerini çok az kullanmışlardır. Ayrıca hafif eğimli toprak damlar, yöre halkının atalarından öğrendikleri geleneksel mesken yapım tarzının bir parçasını oluşturması sebebiyle yaygın olarak tercih edilen bir dam şeklidir.

¹⁹⁷ Bulut, 1988: 61 (Şekil 22).

Meskenlerin yapımında etkili olan bir diğer unsur yer şekilleri ve bakı faktörüdür. Meskenler inşa edilirken genellikle arka yani kuzey cepheleri yamaca yaslanmış bir şekilde inşa edilmiştir. Arka cephenin yamaca inşa edilmesinin sebebi, kuzeyden esen soğuk rüzgârlardan korunmaktır. Meskenlerin ön cephesini ise güneşten en iyi şekilde faydalanabilmek amacıyla güneye bakan giriş kısmından oluşmaktadır. Meskenlerin oturma odaları ve pencereler genellikle bu cephede bulunmaktadır. Kış aylarında ortalama sıcaklığın -22,3°C olması nedeniyle meskenlerin yarısının toprağa gömülü bir şekilde inşa edilmesine neden olmuştur (Görsel 3.32). Toprağın içinde taşlarla örülmüş evlerde sıcaklık evlerin içinde muhafaza edilmiştir. HAYLİ ve CANPOLAT'a göre "Doğu Anadolu'da toprak içine yapılmış, üzeri tek bir damla örtülmüş eski meskenlerde bütün mülkün bir çatı altında toplanması eğilimi öncelikle güvensizlik faktörünün bir eseridir",¹⁹⁸

Görsel 3.32 Benliahmet Köyünde İklim Koşulları Nedeniyle Yarısı Toprağa Gömülü Olarak İnşa Edilmiş Taş Mesken Örneği

Yarısı toprağa gömülü olan bu meskenlerin yapımı için yamaç yerler seçilerek, meskenlerin kuzey kesimindeki duvarlar yamacın içine örülmüştür (Görsel 3.33). Bu alanlarda hem soğuk rüzgârlardan korunmak amaçlanmış hem de kış aylarında sıcak hava, yaz aylarında ise soğuk hava içeride muhafaza edilmiştir. Ayrıca soğuk havadan daha az etkilenmek adına duvarlar 80-90 cm kalınlığında yapılmıştır. Odalar arasındaki duvarlarda belli bir miktar boşluk bırakılarak "peç" sistemi ile ısıtma sağlanmıştır. Bu sistemde, mutfakta uygun bir köşeye tavan ile yer arasında uzun bir boru şeklinde boşluk bırakılmıştır.

¹⁹⁸ Hayli & Canpolat, 2018: 190.

Peçin içinde yakılan tezeklerin ısısı, duvarlar arasındaki boşluklar sayesinde tüm eve yayılmakta ve odaların ısınması sağlanmaktadır.

Sıcaklığı evlerde muhafaza edebilmek amacıyla “*akuşka*” denilen pencereler, oldukça küçük, kalın taş duvarlar içinde oymalı ve iç taraftan çift ahşap kanatlı yapılmıştır (Görsel 3.34). Pencerelerin önündeki geniş boşluklar, günlük yaşamda kullanılan eşyaları koymak amacıyla kullanılmıştır (Görsel 3.35). Evin toprak içerisinde kalan kısmı ise tavana “*baca*” dedikleri küçük bir pencere açılarak aydınlatılmıştır. Soğuk iklim şartlarından dolayı küçük inşa edilen pencereler, dışarıdan bakıldığında oldukça küçük görünse de evin içerisinde kenarlara doğru genişlemektedir (Görsel 3.36 ve 3.37). Pencerelerin bu yapısı oldukça küçük olmasına rağmen tüm odayı yeteri derecede aydınlatabilmesini sağlamaktadır.

Görsel 3.33 Yukarıkotanlı Köyünde Kuzey Cephesi Toprak İçerisinde Gömülü Olan Mesken Örneği

Görsel 3.34 ve Görsel 3.35 Eskigeçit ve Benliahmet Köylerinde Gün Işığını Evin İçerisine Dağıtmak Amacıyla Taş Duvarlara Oyularak İnşa Edilmiş Pencere Örnekleri

Görsel 3.36 ve Görsel 3.37 Küçük Boyutlarda Yapılan Pencereilerin Dış ve İç Cepheden Görünüşü

Meskenlerin kapıları 1.50-1.90 cm boyunda, 90 cm genişliğinde yerden biraz yüksekçe yapılmıştır (Görsel 3.38). Özellikle mesken içinde bulunan oda kapıları, sıcaklığı muhafaza edebilmek amacıyla oldukça küçük inşa edilmişlerdir. Kapıların üzerinde “*dula*” adı verilen boşluklar oluşturulmuş, küçük ve önemli ev eşyalarını koymak için bu alanlar

kullanılmıştır (Görsel 3.39). Evlerdeki her boşluk ve çıkıntı, işlevsel bir şekilde değerlendirilmiştir.

Görsel 3.38 ve Görsel 3.39 Benliahmet Köyünde Sıcaklığı İçeride Muhafaza Etmek Amacıyla Küçük ve Yerden Yüksekçe Yapılan Kapı ve Kapı Üzerinde Oluşturulmuş “Dula” Örneği

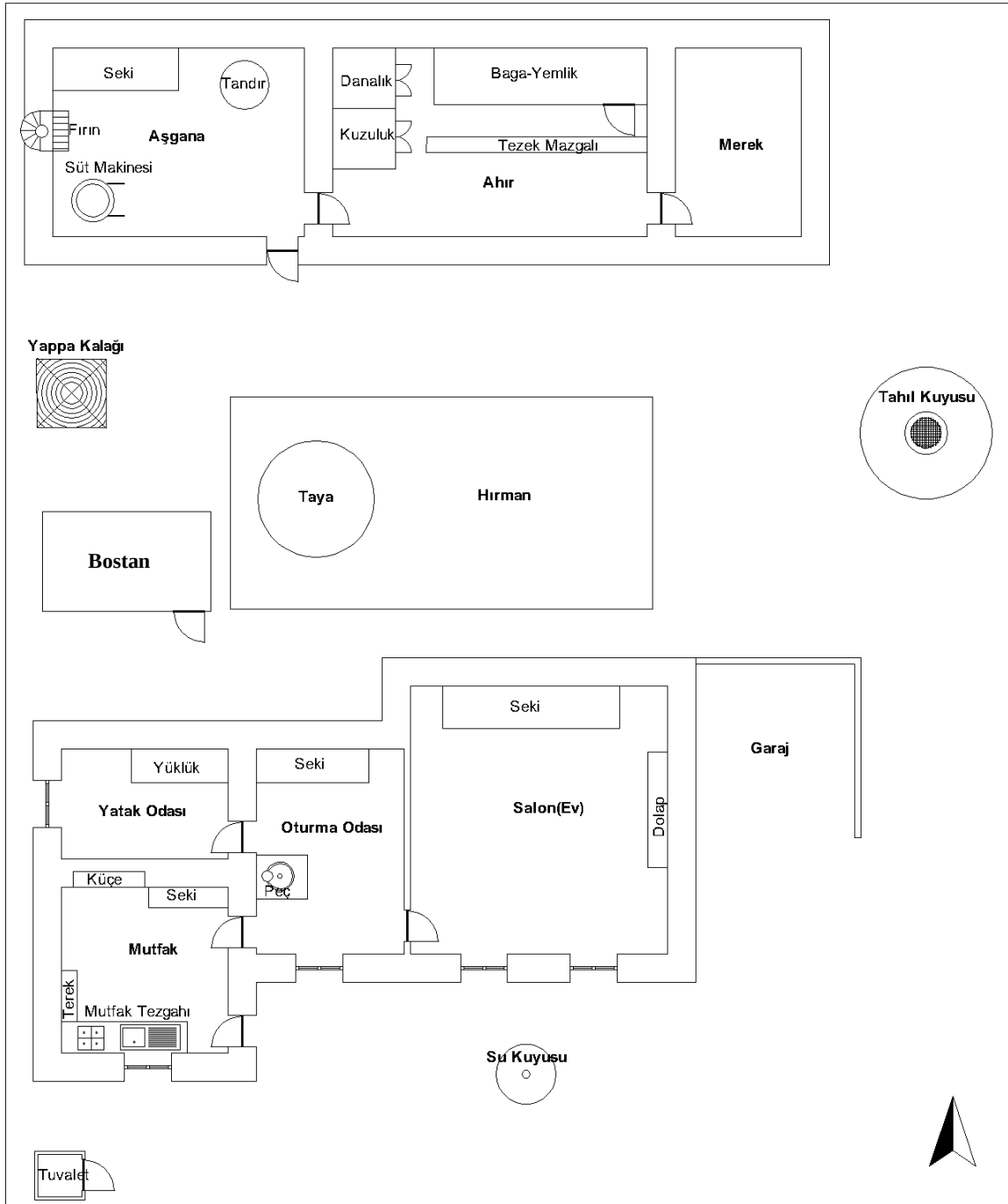
Meskenlerin iç kısmı da yine sahanın iklim koşullarına uygun bir şekilde inşa edilmiştir. Geleneksel meskenler genellikle 3 oda ve bir mutfak şeklinde tasarlanmıştır (Şekil 3.2). Oda sayıları, ailelerin ekonomik durumuna göre de şekillenmektedir. Yöre sakinlerinin “otağ” olarak adlandırdıkları odalar genellikle yan yana ve birbirine açılacak şekilde yapılmıştır. Evin giriş kapısı çoğunlukla mutfağa açılmaktadır. Mutfağın bulunduğu yer bazı meskenlerde yöre sakinlerinin “hoylu” adını verdikleri hol olarak da kullanılmaktadır. Evin girişine boş bir hol ya da mutfak yapılmasının sebebi yine evin ısınısını korumaktır. Mutfakta yemeklerin pişirildiği ocak veya fırın, Mutfak eşyalarının konulduğu duvarın içine oyularak yapılan “küçe ya da tahça” denilen dolap, “seki”(sedir) ve yine mutfak eşyalarının konulduğu terek yer almaktadır. Yemekler, bazı evlerde aşgana denilen evin farklı bir eklentisinde hazırlanmaktadır. Evin asıl girişi ise mutfaktan oturma odasına açılmaktadır. Oturma odası hem yatak odasına hem de evin en büyük odası olan “ev-öy-otah” denilen salona açılmaktadır. Hanehalkı sayısı fazla olan ilçede odaların tümü aynı zamanda yatak odası olarak kullanılmaktadır. Ancak salon genellikle misafirler için ayrılır. Odalar, daha hızlı ve kolay ısınabilmek amacıyla oldukça küçük inşa edilmiştir.

Kırsal kesimdeki hayatın en karakteristik görünümü olan kır yerleşmelerini, konutlar ve eklentileri meydana getirmektedir.¹⁹⁹ Konutlara yapılan eklentiler, ailelerin sosyo-ekonomik durumlarına göre şekillenmiştir. Selim'deki meskenler genellikle ev, *aşgana* (mutfak), ahır, *merek* (samanlık), kümes, garaj ve *badval* (tahıl kuyusu)dan oluşmaktadır. Eklentiler genellikle hayvancılık faaliyetlerine göre şekillenmiştir. Ahır, genellikle eve bitişik olarak inşa edilmektedir. Bazı evlerde evin bir odasından ahıra giriş yapılabilmektedir. Ahırların evlere bitişik yapılmasının sebebi, ev sakinlerinin en önemli ekonomik kaynağı olan hayvanların güvenliğini sağlamak, hem de kış aylarında hayvanların sıcaklığından faydalanmaktır. Kış aylarında kümes hayvanları da dâhil tüm hayvanlar ahırda beslenmektedir. Ahırlar da evler gibi yarısına kadar toprağa gömülü ve toprak damlı inşa edilmiştir. Ahırların altına sal taşı denilen düz, yuvarlak ve büyük taşlar döşenmiştir. Bu taşların üzerinde “*tezek mazgalı*” denilen hayvan gübresinin toplandığı çukurlar oluşturulmuştur. Burada toplanan gübreler daha sonra tezek yapımı için kullanılmaktadır. Büyükbaş hayvanlar, “*baga ya da pege*” denilen tahta bölmeden oluşmuş yemliklerden beslenirler. Ahırın içerisinde danalar ve kuzular için ayrı bölmeler oluşturulmuştur. Kümes hayvanları için ayrı bir bölme oluşturulmuş ve üzerinde durmaları için “*tar*” denilen uzun tahta sırkalar yapılmıştır. Bazı evlerde ise yalnızca yaz aylarında kümes hayvanları ahırdan çıkarılarak ayrı bir eklenti olan kümese yerleştirilmektedir.

Ahırlara bitişik olarak inşa edilen farklı bir eklenti çeşidi ise hayvanların kışlık yemlerinin ve samanlarının saklandığı *merek* adı verilen depolardır. Ahırlar gibi *merek*lerin de yarısı toprağa gömülü olarak inşa edilmektedir. Bu nedenle *merek*lerin pencereleri tavanda bulunmaktadır (Görsel 3.40 ve 3.41). Dışarıdan küçük ve basık görünen bu depoların içi tepeden açılan pencereler sayesinde aydınlık ve ferahdır (Görsel 3.42 ve 3.43). Ayrıca ot ve samanlar, bu pencerelerden içeriye atılmakta ve kış boyunca hayvanların beslenmesi için depolanmaktadır.

Şekil 3.2 Benliahmet Köyünde Hamit Uca'ya Ait Mesken ve Eklentileri

¹⁹⁹ Bulut İ., 2016: 290.

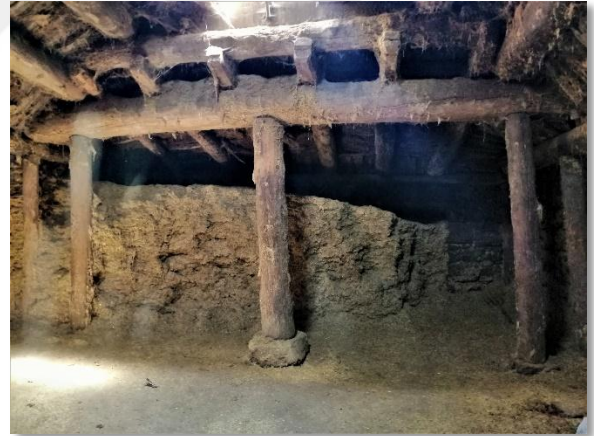

Ev eklentilerinin bir diğerini de küçüğüne tandır damı ve büyüğüne ise aşgana denilen büyük mutfaklar oluşturmaktadır (Görsel 3.44 ve 3.45). Aşgana içerisinde tandır, süt makinesi ve seki yer almaktadır. Kış aylarında tandır ekmeği ve “ağartı” denilen süt ürünlerinin üretildiği bu aşganalar, ev sakinlerinin vakitlerinin büyük bir kısmını geçirdikleri alanlardır. Kiler amacıyla da kullanılan aşganada, üretilen süt ürünleri ve diğer yiyecekler saklanmaktadır. Bu yapılar genellikle toprağın altına gömülü oldukları için pencereler evin tavanına yapılmıştır. Tandırlar, yerin içine çukur kazılarak yerleştirilmiştir. Yeraltındaki tandırları alevlendirmek ve hava girişini sağlamak amacıyla yüzeyden “külfe” denilen

kapaklı bir delik açılmıştır. Tandırın hemen üstünde bulunan bu pencerelerden (baca) duman çıkışı sağlanmakta hem de pencere aracılığıyla ortamın aydınlatılmaktadır. Tepeye pencere açmak amacıyla tütekli (kırlangıç kubbe) yani ahşap malzemenin üst üste bindirilerek yapıldığı tavanlar, ilçe ve çevresindeki toprağa gömülü aşganalarda oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Görsel 3.46 ve 3.47). Kış aylarında kar ve yağmur yağışlarının aşganaya dolmaması amacıyla kapağı kapatılmaktadır.

Görsel 3.40 ve Görsel 3.41 Kışlık Samanların Mereğe Atıldığı Pencerelerin Dış ve İç Cepheden Görünüşü

Görsel 3.42 ve Görsel 3.43 Toprağa Gömülü Mereklerin Dış ve İç Cepheden Görünüşü

Görsel 3.44 ve Görsel 3.45 Solda Tandır Damı, Sağda Aşgana Denilen Büyük Mutfaklar

Tarımsal faaliyetlere yönelik oluşturulmuş tek eklenti, tahıl ürünlerini saklamak amacıyla yeraltında açılan ve *badval* denilen tahıl kuyularıdır. Bu kuyular, toprak altında ortalama 5-6 m yüksekliğinde, ağız kısmı 50-60 cm, taban kısmı ise 1.50 m olacak şekilde inşa edilmektedir. Kuyularda arpa, buğday ve patates gibi ürünler 6-7 ay süren kış mevsiminde tüketilmek amacıyla depolanmaktadır. Ürünlerin kuyularda saklanması sebebi, toprak altında nem ve havadan korunarak uzun kış devresi boyunca bozulmadan korunmasıdır. Bir diğer sebebi ise evlerde tahılları depolayacak yeterli alanların bulunmamasıdır. Tahıllar kuyulara konulmadan önce toprağın neminden korunmaları amacıyla zemin çayır otları ve samanlarla örtülür. Dışarıdan ise nem ve hava almayacak şekilde kapaklarla kapatılmaktadır.

Görsel 3.46 ve Görsel 3.47 Aşganada ve Oturma Odasında Farklı Şekillerde İnşa Edilmiş Tütekli Yapı Örnekleri

İlçedeki bir diğer mesken şekli yüksek ahşap tavanlı ahşap meskenler olan Malakan evleridir. Bu evler, geleneksel Rus mimarisinde “izba” denilen evlere oldukça benzemektedir. Geleneksel Malakan evleri, yol boyu yerleşmesi olarak kurulan Selim ilçe merkezinde görülmektedir. Malakan evlerinin yoğun olarak görüldüğü yer ise Köprübaşı Mahallesi’dir. Yapı ve kullanım tarzıyla yöredeki diğer toprak damlı evlerden oldukça farklı olan bu evlerin ilk görüşte farklı bir geleneksel yapı oldukları anlaşılmaktadır. Geleneksel Malakan evlerine Rusya, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye’nin Malakan yerleşmesi olan alanlarında rastlanmaktadır. Bu yapılar, günümüzde oldukça azalmış olsalar da ilçedeki mesken kültürünü şekillendiren bir etmen haline gelmişlerdir.

İlçe merkezindeki meskenler yola bakacak şekilde belirli aralıklarla dizilmiştir. Malakan meskenlerinin neredeyse tamamına yakını ahşap malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Ahşap, geleneksel Rus mesken yapısında sıklıkla kullanılmaktadır. Malakan evleri, yerden 90 cm yüksekliğinde taş temeller üzerine ahşap yığma şeklinde örülmüştür (Görsel 3.48 ve Görsel 3.49). Yığma ahşaplar birbirine ince ahşaplarla bağlanarak sıcaklığı muhafaza etmek amacıyla üzerleri çamur ve saman karışımından oluşan harç ile sıvanmıştır. Yöre sakinlerinin diline Rusçadan geçmiş olan “*gırşa*” yani çatı, kar birikmesini engellemek amacıyla sarıçam ağaçları ile üçgen bir biçimde ve yüksek tavanlı olarak inşa edilmiştir (Görsel 3.50 ve 3.51). Yüksek tavanları değerlendirmek amacıyla bazı evlerde ahşap bir merdiven yapılarak çatı kısmı da oda olarak kullanılmıştır. Yüksek tavanlar, toprak damlı meskenlere nazaran evin içini daha geniş göstermektedir. Çatıların yan kısımlarına eğim verilerek kar yığınlarının aşağıya kütle şeklinde düşmesi engellenmiştir. Bu geleneksel meskenlerde ısıtma sistemi daha önce anlatıldığı gibi peç sistemi ile gerçekleştirilmiştir.

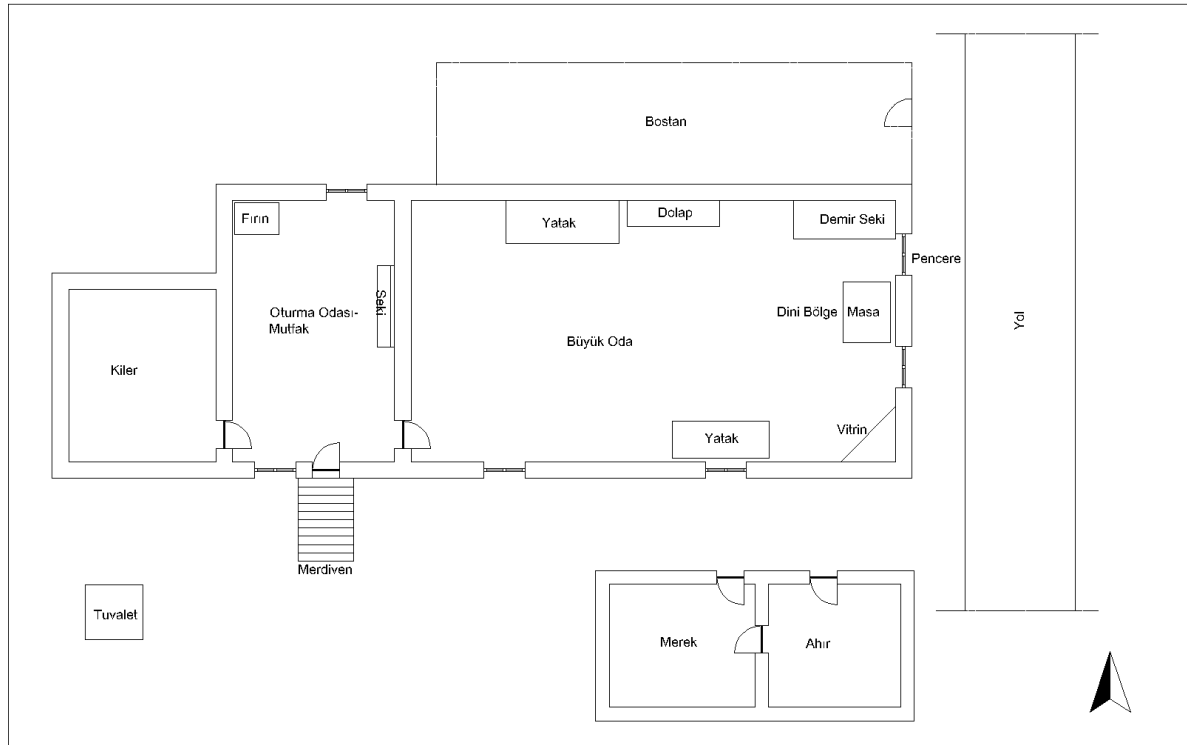
Genellikle tek katlı inşa edilen meskenler çoğunlukla 2 odadan oluşmaktadır (Şekil 3.3). Malakanlar, Türkler gibi geniş aile şeklinden ziyade çekirdek aile şeklinde yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu nedenle meskenleri az odalı ve oldukça küçüktür.²⁰⁰ Odaların biri yatma alanı olarak kullanılırken diğeri mutfak ve oturma odası olarak kullanılmıştır. Hem mutfak hem oturma odası olan odanın bir köşesinde ocak ya da fırın bulunurken diğer tarafında sekiler bulunmaktadır. Fırının bulunduğu köşe, mutfak köşesi olarak adlandırılmaktadır. Bu oda uzun kış dönemlerinde ailelerin günlerinin önemli bir kısmını geçirdikleri alan olmuştur. Odaların her birinde sokağa veya avluya bakan büyük, çift kanatlı ve ahşap oymalı pencereler yapılmıştır. Pencereler, toprak damlı meskenlere nazaran sayıca daha fazla ve oldukça

²⁰⁰ Suvari, 2013:94.

büyüktür. Yine bu meskenlerde de pencerelerin önleri çıkıntılı yapılarak günlük eşyaların konulduğu bir alana dönüştürülmüştür. Evin sokağa bakan pencerelerinin olduğu bölümde her zaman bir ‘güzgü’ (ayna) ve masa bulunmaktadır. Bu alan geçmişte kiliseleri olmayan Malakan ailelerin dualar ederek ibadet ettikleri dini bir alan olmuştur. Farklı bir pencere yapısı da toprak damlı meskenlerde dama açılan küçük pencereler gibi, çatıların ön kısmında küçük ve kanatlı bir pencere yer almaktadır. Evlerin giriş kısmında ise ‘ayvan’ denilen korkuluklu balkonlar oluşturulmuştur. Bu evler hem günlük yaşam faaliyetlerinin gerçekleştirildiği hem de dini ibadetlerin yapıldığı kültürel alanlardır.

Kiler, ahır ve samanlık (merek) olarak kullanılan eklentiler ise evin yakınında ayrı bir mesken olarak inşa edilmiştir. Evlerin taş temelleri üzerinde küçük pencereler açılarak bu alanlar kiler ve depolama alanı olarak kullanılmıştır. Evin arka kısımları geçmişte tarla olarak kullanılsa da bugün bu tarlaların yerine başka evler ve meskenler yapılmıştır. Tuvalet olarak kullanılan alanlar yine evlerin her zaman bahçesinde inşa edilmiştir. Evlerin yan kısmı ise genellikle sebze ve meyvelerin yetiştirildiği bostan olarak kullanılmıştır. Bu bahçelerin çevresi çit veya taşlarla çevrilmiş ve komşu meskenlere ulaşmak amacıyla yollar oluşturulmuştur.

Şekil 3.3 Köprübaşı Mahallesi Malakan Meskeni ve Eklentileri

Görsel 3.48 ve Görsel 3.49 Köprübaşı Mahallesi'ndeki Taş Temeller Üzerinde Yükseltilmiş Ahşap Malakan Evleri

Görsel 3.50 ve Görsel 3.51 Köprübaşı Mahallesi'ndeki Yüksek Çatılı ve Büyük Pencereli Malakan Evleri

Dışarıdan bakıldığında beyaz kireçle sıvanmış, dik çatılı ahşap meskenler ile toprağa gömülü hafif eğimli toprak damlı taş meskenler birbirlerinden oldukça farklıdır. Aynı sahada aynı doğal yapı malzemeler kullanılarak kültürlere göre şekillenen farklı meskenler ortaya çıkmıştır. Ancak meskenlerin şekillenmesinde önemli farklar olduğu kadar doğal çevre ve kültürler arası etkileşim ile birçok benzerlikler de olmuştur. İki tür mesken de bulundukları bölgedeki yer yapısı, yükselti şartları, bakı durumu, sıcaklık, yağış durumu, bitki örtüsü gibi doğal coğrafya şartlarına uyumlu ve benzer sistemlerle inşa edilmişlerdir. Malakanlar ve Türkler arasındaki kültürel etkileşim sonucu, düz toprak damlı bazı meskenler dik ve yüksek çatılı olarak inşa edilmeye başlanmıştır (Görsel 3.52). Ayrıca tandır yerine toprak fırınların kullanılması, peç sisteminin yaygınlaşması, evlerin bölümlerine ve eklentilere aynı isimlerin verilmesi kültürlerin birbirlerinden etkilenmesinin bir sonucudur.

Geleneksel meskenler, zaman içerisinde hem kültürel etkileşimler hem de teknolojinin gelişmesi ile birlikte değişmeye ve yenilenmeye başlamıştır. Günümüzde ulaşım ve iletişimin oldukça gelişmesi, Selim ilçesindeki meskenlerin de zamana ayak uydurarak yeni

görünüm kazanmasına neden olmuştur. Yarıısı toprak altında düz damlı inşa edilen meskenlerin büyük bir kısmı yıkılmış, kalanları ise yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Geçmişte mesken yapmak amacıyla yalnızca yöredeki taş, toprak ve ağaçlardan faydalanan insanlar, günümüzde imkânların artması ile duvarlarda beton, briket, tuğla, çatılarda galveniz sac, pencerelerde ise PVC yapı malzemeleri kullanılmaya başlamışlardır. Yöre sakinlerinin geçmişe oranla ekonomik durumlarındaki iyileşmeler ve farklı toplumlarla olan kültürel etkileşimler sonucunda meskenlerdeki oda sayıları artmış ve tek kat yapılan meskenlerin yerine iki katlı ayvanlı (balkonlu) meskenler inşa edilmeye başlanmıştır (Görsel 3.53). Teknolojideki gelişmeler, ulaşım ve iletişim ağlarının gelişmesi, kültürün etkisini tamamen silmemiştir. Geleneksel meskenlere ait unsurlar modern meskenlerde de görülmektedir.

Görsel 3.52 ve Görsel 3.53 Yukarıkotanlı ve Benliahmet Köylerinde Kültürel Etkileşim Sonucu Kullanımı Artan Dik Çatılı Taş Mesken ve Ayvanlı Modern Mesken Örneği

3.3. Dini Yapılar

Bir bölgenin kültürüne dair önemli unsurları yansıtan ve toplumların farklılıklarını ortaya koyan yapılardan biri de dini yapılardır. Toplumların dini algılayış biçimleri yaşadıkları çevreye, bölgeye ve farklı toplumlarla olan kültürel etkileşimlerine göre önemli farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar, zamanla toplumların ibadetlerini gerçekleştirdikleri alanlara ve yapılara da yansımaktadır. Her toplum yaşadığı çevreye özgü yapılar inşa etmekte ve kültürel unsurları ile bu yapıları şekillendirmektedir. Geçmişte birçok farklı topluma ev sahipliği yapmış olan Selim ilçesindeki dini yapılar da doğal çevre ve kültürel etkileşim ile şekillenmiş yapılar açısından çeşitlilik oluşturmaktadır. Günümüzde bu dini yapı çeşitliliği oldukça azalmış olsa da ilçenin yapı kültürünü şekillendirmiştir.

İlçede Rum, Ermeni ve Ruslara ait farklı yapı tarzında kiliseler ve camiler ön plana çıkmaktadır. Rus işgali döneminde köy camilerinin birçoğu ortadan kaldırılırken, birçok kilise

de yakın geçmişte yıkılmıştır. Ancak ilçedeki kiliselerden bir tanesi camiye çevrilerek günümüze kadar korunabilmiştir. Bu yapılardan biri olan Yenice Köyü Camii, 1895 yılında Ortodoks kilisesi olarak inşa edilmiştir (Görsel 3.54).

Görsel 3.54 ve Görsel 3.55 Yenice Köyünde Kilise Olarak İnşa Edilmiş Camii

19. yüzyılda tarihlerde köyde Rum nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bilinmektedir. Camiye çevrilen kilise, düz kesme bazalt ve tüf taşları ile ahşap yüksek tavanlı, dikdörtgen biçiminde inşa edilmiştir. Tavan kısmı camiye çevrildikten sonra kubbe biçiminde yeniden düzenlenmiş, çatı sac malzemeyle kaplanmış ve tek şerefeli minare eklenmiştir. Pencereleleri yüksek, oval ve gün ışığını içeriye yayacak biçimde taş duvara oyulmuştur (Görsel 3.55). Meskenlerde olduğu gibi camide de duvar kalınlığı iklim şartlarından dolayı oldukça kalın inşa edilmiştir. Kiliseden camiye çevrilen yapının bazı unsurları değişime uğramış olsa da kilise korunarak günümüze kadar aktarılabilmektedir. Caminin doğuya bakan kısmında yapım yılı ile haç şekli bulunmaktadır (Görsel 3.56).

Yapılış tarihi tam olarak bilinmeyen Baykara ve Benliahmet köyü camileri ise, tescillenmiş kültürel varlıklar arasında yer almaktadır. Yapımında tüf ve bazalttan yararlanılan Benliahmet Köyü Camii, kare şeklinde kalın duvarlarla örülerek inşa edilmiştir (Görsel 3.57). Caminin meskenlere nazaran pencereleri oldukça fazladır. Köyde geçmişte kiliseden camiye çevrilmiş olan yapıda ibadet eden yöre halkı, kiliseyi yıkarak camiye çevirmişlerdir.

Farklı etnik köken ve dini grupların bir arada yaşadığı Gelinalan köyünde yakın zamana kadar ayakta kalmış ancak günümüzde yalnızca temelini ayakta kaldığı bir Ermeni

kilisesi ile ateşgede tapınağı bulunmaktadır. Kilise, şekil itibariyle Kağızman Aziz Meryem Ana Kilisesi'ne oldukça benzemektedir. Kubbesi konik çadır biçiminde bazalt taşlardan inşa edilmiştir. Yine geçmişte köyde yaşamış olan Yezidilere ait Sasaniler Dönemi'nde inşa edildiği düşünülen bazalt sütunlarına oyulmuş bir ateşgede bulunmaktadır. Bu sütunların ortasında ateş yakılarak ibadet edilmiştir.

Görsel 3.56 Kiliseden Çevrilen Yenice Camii'nin Doğu Duvarında Bazalt ve Tüflere Oyulmuş Haç İşareti

Görsel 3.57 Benliahmet Köyü Camii

3.4. Değirmenler

Geçmişte tarım faaliyetlerinin yürütülmesinde önemli bir faktör olan su değirmenleri, Rus işgali ile Kars'a yerleşen Malakanların inşa ettikleri ve tüm ilçede yaygınlaştırdıkları yapılardır. Tarım tekniklerini oldukça geliştiren bu halk Kars'a yerleştirildikten sonra yaptıkları en önemli faaliyet değirmenler kurup bölgede değirmenciliği geliştirmek olmuştur. Selim ilçesinin yerli halkları Malakanlarla olan etkileşimlerini bu değirmenler sayesinde ilerletmiş ve geliştirmiştir. Bu değirmenler, Malakan meskenlerindeki gibi iki katlı, kesme bazalt taşlar ve ahşap dik çatıdan inşa edilmiştir (Görsel 3.58). Değirmenlerin yanında suyun geldiği bir kanal oluşturulmuştur (Görsel 3.59). Değirmenlere gelen tahıl ürünleri, ilk önce içerisindeki taşlar ve çöplerden üst katta bulunan aletler yardımıyla arındırılmıştır (Görsel 3.60). Su gücüyle dönen çarklar sayesinde çalışan değirmen taşları ile buğday ve arpalar ezilerek un haline getirilmiştir.

Görsel 3.58 ve Görsel 3.59 Akçay Köyünde Bulunan Taş Değirmen ve Değirmenin Su Kanalı

Malakan değirmenleri, elektrik imkânlarının olmadığı dönemlerde arpa ve buğday gibi ürünlerden un elde etmek amacıyla inşa edilmiştir. Değirmenler, su gücü ile çalışması sebebiyle akarsu ve derelerin yakınında kurulmuşlardır. Kars Çayı'na oldukça yakın inşa edilen değirmenler, Köprübaşı Mahallesi, Akçay köyü ve Gelinalan köyünde kurulmuşlardır. Selim ilçesinin çeşitli köylerinden insanlar, bu değirmenleri uzun yıllar kullanmışlardır.

Günümüzde bu değirmenlerden bazıları kullanım dışı kalsa da, Gelinalan köyündeki taş değirmen aktif olarak kullanılmakta ve Malakan bir aileye ev sahipliği yapmaktadır.

Görsel 3.60 Değirmenin Üst Katında Bulunan Buğday ve Arpa Öğütme Aletleri

3.5. Köprüler

İnsanlar, ulaşımı sağlamak amacıyla doğal çevredeki her türlü engeli aşmaya çalışmış ve doğal engellere yönelik çeşitli çözümler üretmişlerdir. Ulaşımı sağlamak adına geliştirdikleri bu çözümlerden biri de köprülerdir. Köprülerin, yüzyıllarca ulaşımı ve saha güvenliğini sağlamasının yanında idari hizmetler, kültürel, ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesinde de önemli katkıları vardır.²⁰¹ Ayrıca farklı milletlerin mimari tarzlarıyla inşa edilen ve farklı çeşitliliklerde ön plana çıkan köprüler, kültürel coğrafi görünümünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Selim ilçesi ve çevresinde ulaşımın ve etkileşimin gelişip ilerlemesini sağlayan en önemli ve büyük köprüler Kars Çayı üzerinde yapılmıştır. İlçedeki köprüler, Osmanlı ve Çarlık Rusya dönemlerinde inşa ettirilmiş ve yüzyıllarca yöre sakinleri tarafından kullanılmıştır. Bu köprülerin birçoğu Çarlık Rusya döneminde inşa edilmiş *Selim I*, *Selim II*, *Benliahmet I*, *Benliahmet II*, *Baykara* ve *Oluklu* taş köprüleridir. 19. yy.'da inşa ettirildiği düşünülen bu köprüler, tek tonoz kemerli olarak yalnızca kesme bazalt taşları ve Horasan harcı ile inşa edilmiştir. Benliahmet köyünde bulunan birinci taş köprü, Kars Çayı'na dökülen küçük bir dere üzerine kurulurken diğeri ise köyün kuzeyinde kurumuş bir dere yatağı

²⁰¹ Ceylan, 2011: 107.

üzerinde bulunmaktadır (Görsel 3.61 ve 3.62) Bu köprüler, doğu-batı istikametinde kurularak ilçe merkezine ulaşımı sağlamıştır. Söz konusu köprüler karayolu ve demiryolu güzergâhlarında çay ve derelerin üzerinde inşa edilmişlerdir.

Görsel 3.61 ve 3.62 Benliahmet Köyünde Bulunan Taş Köprüler

Taş köprüler dışında ilçede yapım tarihi tam olarak bilinmeyen çelik köprüler de yer almaktadır. Farklı yapı tarzı ve malzemelerle ön plana çıkan bu köprülerin yakın geçmişte yapıldığı düşünülmektedir (Görsel 3.63 ve 3.64). Köprüler, kesme taş ile örülmüş ve temelin üzerine düz bir şekilde çelik malzeme yerleştirilmiştir. Kars Çayı üzerinde kurulmuş olan köprüler, yine doğu-batı arasındaki ulaşımı sağlamak amacıyla demiryolu güzergâhı üzerinde kurulmuştur.

Görsel 3.63 ve Görsel 3.64 Kars Çayı Üzerinde Benliahmet Demiryolu Güzergâhında Kurulmuş Çelik Köprü ve Kars Çayı'na Katılan Küçük Bir Dere Üzerinde Kurulmuş Çelik Köprü

3.6. Köy Odaları

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan geleneksel köy odaları, köy halkının ortak kullanım alanı olarak kültürel açıdan ön plana çıkan bir yapılardır. Kültüre ait birtakım fonksiyonların icra edildiği bu tür meskenlerde toplantı, eğlence ve dini ritüellerin sosyal dayanışmayı beslediği ve önemli bir kamusal mekân haline geldiği söylenebilir.²⁰² Kars kültüründe de yer edinmiş olan köy odaları, daha çok âşık icralarının yapıldığı ve misafir ağırlamak gibi başka işlevleri de olan yerlerdir.²⁰³ Bu odalar, yöredeki köy halkının birliğini ve beraberliğini güçlendirirken aynı zamanda kültür aktarımını da sağlayabilmiş alanlardır.

Selim ilçesinde kış mevsiminin yaklaşık 7 ay sürmesi ve bu devrede soğuk hava şartlarından dolayı insan faaliyetlerinin kısıtlanması sebebiyle insanlar vakitlerini geçirmek amacıyla köy odası gibi ayrı bir mekân oluşturma ihtiyacı duymuşlardır. Anadolu’da da olduğu gibi köy odaları, genellikle köyde durumu iyi olan bir kişi tarafından büyük tek bir oda şeklinde geleneksel mimari tekniklerle inşa edilmiştir. Ayrı bir oda inşa edilemediği durumlarda köyde büyük bir ‘otah’ yani misafir odası olan kişilerin evleri kullanılmıştır. İlçede geçmişte yaygın olarak kullanılan bu odalar, genellikle âşıklık geleneğinin ve sözlü kültürün icra edildiği yerler olarak ön plana çıkmaktadır. Günümüzde bu odaların kullanımı oldukça azalmış olsa da köy odalarının aktif olarak kullanıldığı yerler genellikle Alevi Türkmen köyleridir. Köy odalarına ‘*Abaşgilin büyük oda veya Cemalgilin büyük oda*’ gibi isimlerin verildiği bu odaların aktif olarak kullanılmasının en önemli sebebi ibadet edilen alanlar olmasıdır.

3.7. İstasyonlar

Transkafkasya demir yolunun bir parçası olarak inşa edilen Selim ve Benliahmet tren istasyonları, 109 yıl önce Çarlık Rusya tarafından kısa bir sürede inşa edilmiştir. Ruslar tarafından büyük önem taşıyan bu istasyonlar, 1910-1913 yılları arasında yapımı tamamlanarak hizmet vermeye başlamıştır. İstasyonlarda bulunan yapılar, yakın geçmişe kadar askeriye'nin koruduğu ve kullandığı alanlar olmuştur. Bu nedenle günümüze kadar çok fazla tahrip edilmeden ulaşabilmişlerdir. Rusya’nın iklimine uygun tarzda yapılmış olan bu istasyonlar, Türkiye’nin diğer istasyonlarından yapı ve şekil bakımından ayrılmakta ve Rus kültürünün öğelerini barındırmaktadır.²⁰⁴ Kültürel bir miras olan istasyon yapıları, tarihi

²⁰² Aksakal, 2019: 295.

²⁰³ Taşlıova, 2006: 171.

²⁰⁴ Yavuz ve Tavukçu, 2012: 302.

dokularıyla ön plana çıkmaktadır. İstasyonlarda geleneksel Rus yapı tarzıyla inşa edilmiş gar binaları, lojmanlar, yük ve mal depoları, su depoları ve işçi barakaları bulunmaktadır.

Rus işgal döneminde inşa edilen Selim Tren İstasyonu'nda bulunan gar binası, geçmişte yolcuların kullandığı iki katlı bir yapıdır (Görsel 3.65). Diğer tüm Rus yapıları gibi düzgün kesme bazalt taşları ile yapılmış olan bina, büyük pencereleri ve balkon süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Mal depoları ve istasyon şeflerinin aileleri tarafından kullanılan işçi barakaları yakın zamana kadar kullanılmıştır (Görsel 3.66, Görsel 3.67, Görsel 68). Bu yapılar, peç sistemi ile ısıtılmıştır. Günümüzde iki istasyonun da yolcular tarafından kullanılmaması sebebiyle yapılar atıl durumda kalmış ve hasar görmeye başlamıştır.

Görsel 3.65 Selim Tren İstasyonu Gar Binası

Görsel 3.66 ve Görsel 3.67 Selim Tren İstasyonu Mal Deposu ve İşçi Barakası

Buharlı trenlerin aktif olduğu yıllarda su ve kömür gücüyle çalışan trenlerin su ihtiyacı için yaklaşık 14-16 m uzunluğunda düzgün kesme taşlarla 6 köşeli su depoları yapılmıştır

(Görsel 3.69). Trenlerin kazanlarına su temin etmek amacıyla Kars Çayı'ndan su temin edilmiştir. Günümüzde buharlı trenlerin yerine elektrik ile çalışan trenlerin gelmesi nedeniyle su kuyuları da kullanımdan kalkmıştır.

Görsel 3.68 ve Görsel 3.69 Benliahmet Tren İstasyonu İşçi Barakası ve Su Deposu

3.8. Mezarlıklar ve Şehitlikler

Mezarlıklar, insanların bulundukları sahada doğal ve kültürel çevreden etkilenerek oluşturdukları yapılardır. Mezarlıklar ve mezar taşları, bulundukları sahanın jeolojik yapısını, topoğrafyasını, iklimini ve kültürel çeşitliliğini en iyi şekilde yansıtan kültürel coğrafi görünümünden biridir. Bu yapılar, hem toplumun kültürünü yansıtmakta sahanın geçmişten günümüze kadar süregelen kültürel değişimlerini göstermektedir. Bu nedenle ilçenin tarihi geçmişini tanımak ve kültürünü açığa çıkarmak amacıyla kültürel coğrafya açısından büyük önem taşımaktadır.

Kültürel coğrafya araştırmaları içerisinde mezarlıklar, ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınmakta ve değerlendirilmektedir. Çünkü hem mezarların hem de mezarlıkların *kültürel kanıt* olma özellikleri bulunduğu gibi savaş hafızasının canlı tutulması ve sıradan insanların unutulmaması için yapılan çevre düzenlemelerinin de değerlendirilmesi gerektiği düşünülmüştür.²⁰⁵

Bir halkın kültürel geçmişini yansıtan mezarlıkların Türk kültüründe önemli bir yeri ve değeri vardır. Eski Türk inancında ölümden sonra yaşama inanan insanlar, inançları gereği mezarlıklara oldukça değer vermiş, mezar taşlarını kültürel değerleri ve inançları çerçevesinde çeşitli sembollerle süslemişlerdir. Zamanla farklı yerleri yurt edinen ve İslamiyet'i kabul eden

²⁰⁵ Kong'dan akt. Kayserili, 2015: 26.

Türkler, mezar taşlarına işledikleri sembollerle inançlarını, geleneklerini, duygularını, uğraştıkları ekonomik faaliyetlerini yansıtmışlardır.

Türk mezar kültürü, Orta Asya'dan çeşitli kültürel etkileşimler ve İslamiyet'in etkisi ile değişip farklı özellikler kazanarak Anadolu'ya taşınmıştır. Selim ilçesi gibi kültürel etkileşimlerin yoğun olduğu sınır bölgelerinde mezarlıklar oldukça çeşitli görünümler sunmaktadır. Birçok devletin egemenliği altına giren ilçede, çeşitli inanç sistemlerinin ve farklı kültürel öğelerin coğrafya ile bir bütün oluşturarak birçok mezarlık türü ortaya çıkmıştır. İlçede “*mezersenlik*” denilen mezarlıklar ilçenin farklı yerlerinde hatta aynı köy içerisinde dahi çeşitlilik göstermektedir. İlçede farklı mezarlıklar ve mezar taşlarıyla Kekeç, Kamışlı, Benliahmet ve Baykara köyleri ön plana çıkmaktadır.

Selim ilçesinde bulunan mezarlıklar, genellikle yüksek ve yamaç alanlara kurulmuştur. Bu alanların mezarlık olarak seçilmesinin en önemli nedeni yamaç arazilerin tarım için elverişsiz kıraç arazilerden oluşmasıdır. Tarım yapılamayan bu alanlar mezarlık olarak değerlendirilmiştir. Bu alanlarda yayılmış olan mezarlıklar çok farklı yapılarda karşımıza çıksa da mezar taşlarında kullanılan malzemeler genellikle tüf ve bazalt taşları kullanılarak yapılmıştır. Özellikle kolay şekil alan tüfler, mezarlıklarda yaygın olarak kullanılan taş türüdür. Bu mezar taşlarından bazılarına 1960'lı yıllara kadar insan formu verilmiştir (Görsel 3.70 ve 3.71). Defnedilen kişi erkekse mezar taşına “*papak*” denilen kalpak şekli verilmiştir. Kafkas kültüründe mezar taşlarına insan formunun verilmesi yaygın olarak rastlanan bir gelenektir.

İlçedeki hayvancılık faaliyetlerinin bir yansıması olarak görülen mezar taşlarından biri de koç başlı mezar taşlarıdır. Türklerin çoğunlukla koyun ve koç hayvanlarını yetiştirdiği bölgelerde görülen bu mezar taşları, toplumun ve ölen kimsenin uğraştığı ekonomik faaliyet hakkında fikir vermektedir. Koç, kutsanmış bir figür olarak Türklerin doğumdan ölüme kadar her anlarında koruyucu, güç, kuvvet, yiğitlik, bereket, bolluk ve nazarlardan korunma gibi sembolik ifadelerle hayatın önemli bir parçası olmuştur. Anadolu'nun birçok yerinde görülen koç başlı mezar taşları, Selim'de yalnızca Kamışlı köyünde görülmektedir.²⁰⁶ Bu sahada, birçok geleneksel faaliyette kullanılan koçlar, yöre sakinleri için oldukça önemli ve değerli bir hayvandır.

---

²⁰⁶ Arslan, 2015: 800.

Görsel 3.70 ve Görsel 3.71 Benliahmet Köyü Terekeme Mezarlığında İnsan Formu Verilerek İnşa Edilmiş Mezar Taşları

İlçedeki mezar taşlarından bazılarında ise kültürel etkileşimin kanıtı niteliğindeki semboller dikkat çekmektedir. Bu sembollerden en fazla kullanılanı şüphesiz İslamiyet'ten sonra kazanılmış olan değerler ile ilgili süslemelerdir. Anadolu'da özellikle Türklerin hâkimiyet kurmasından sonra, abidevi anıt mezarlar ve mezar taşları yapımı çoğalmıştır.²⁰⁷ Türklerdeki mezar taşı süsleme geleneği ile Arapça dualar ve süslemeler sentezlenerek yaygınlaşmıştır (Görsel 3.72). Selim ilçesinde de görülen bu süslemeler 1960'lı yıllara kadar sürmüş daha sonra sona ermiştir. Yine İslamiyet'le birlikte yaygınlaşan mezar taşlarına cami şekli çizme geleneği, ilçenin birçok yerinde görülmektedir. Cami şeklinin yanında çoğu zaman bir ay veya yıldız da çizilmektedir (Görsel 3.73). Bu şekil ve simgeler Türk ve İslam kültürlerinin sentezlenmesi sonucunda ortaya çıkmış ve mezar taşlarında sıklıkla kullanılmıştır.

²⁰⁷ Ertekin ve Butasım: 4.

Görsel 3.72 ve Görsel 3.73 Benliahmet Köyü ve Yukarıkotanlı Köyünde Arapça Yazılı Mezar Taşı ile Cami Şekli İşlenmiş Mezar Taşı

Kars-Gürcistan-Azerbaycan sahalarındaki mezar taşlarında sıklıkla kullanılan “çarkıfelek” simgesi, Selim ilçesinin eski mezar taşlarında da görülmektedir (Görsel 3.74). Kaynağı çok eski dönemlere dayanan bu motif gamalı haç (svastika) motifinden gelişmiş olup birçok versiyonu mevcuttur.²⁰⁸ Çarkıfelek motifi, güneşin sembolüdür ve buna bağlı olarak dönüş hareketiyle “*ebedi yaşam döngüsü*” nü diğer bir deyişle doğumun ve ölümün sonsuz döngüsünü temsil etmektedir.²⁰⁹ Benliahmet Köyü Ermeni Mezarlığı’ndan çıkarılan bazı mezar taşlarında da aynı motif görülmektedir (Görsel 3.76). Kültürel etkileşimin açık bir örneği olan bu mezar taşları, günümüzde ait olduğu yerden sökülerek meskenlerin duvarlarında kullanılmıştır (Görsel 3.77).

Taşlar üzerinde rastlanılan bir diğer motif de Eski Türklerde oldukça yaygın olan daha çok çiçek kabartması biçiminde görülen hayat ağacı motifidir (Görsel 3. 75). Bu motif Türklerin eski inancındaki “*ağaç kültü*” ile alakalıdır. Anadolu’da kökleri Türklerin eski inanışlarına da dayanan ağaçların kutsanması, ağaçlar aracılığı ile tanrı katına ulaşma inancı bilinçli ya da alışılmış şekliyle yaşatılmaktadır.²¹⁰ Mevsimden mevsime kendini yenilemesi ve daha birçok özelliğinden dolayı olsa gerek ağaç, Türk toplulukları arasında hayatın ve

²⁰⁸ Çetin, 2017: 356.

²⁰⁹ Daş, 2018:

²¹⁰ Bulut İ.,2011: 120.

sonsuzluğun timsali olarak görülmüştür.²¹¹ Hayat ağacı ve çiçek motifli mezar taşlarına genellikle Alevi Türkmen köylerinde rastlanmaktadır.

Görsel 3.74 ve Görsel 3.75 Benliahmet ve Yukarıkotanlı Köylerinde Mezar Taşlarında Çarkıfelek ve Hayat Ağacı Simgeleri

Görsel 3.76 ve Görsel 3.77 Benliahmet Köyünde Ermeni Mezar Taşında Kullanılan Çarkıfelek Motifleri ve Günümüzde Bu Taşların Meskenlerde Temel Taşı Olarak Kullanımına Bir Örnek

Selim ilçesinin bulunduğu sahada bir arada yaşayan Türk, Kürt, Ermeni, Rus ve Rum gibi milletlerin dini inanç farklılıkları, vefat eden insanların kendi inancına göre farklı alanlarda gömülmesine neden olmuştur. İnanç farklılıkları, toplumların mezar şekillerini ve yer seçimlerini etkilemiştir. Örneğin 100-150 yıl önce ilçede yaşamış olan Ermenilerin mezarlık alanları, Müslüman mezarlıklarından ayrı olarak inşa edilmiştir. Bazı köylerde Kürt,

²¹¹ Arslan, 2014:61.

Ermeni, Terekeme, Rus ve Türkmen Alevilerin mezarlıkları da birbirinden farklı yerlerde konumlandırılmıştır. Bu mezarlıkların en dikkat çekici olanları, geniş bir arazide yayılmış, büyük bazalt kayalıklarından oluşan neredeyse bir insan boyutu uzunluğundaki Ermeni mezar taşlarıdır (Görsel 3.78 ve 3.79). Bu mezar taşları araziye yatık ve dağınık bir şekilde yerleştirilmiştir. Bunlar dışında Türkmen Alevi mezarları ise diğer mezar taşlarından şekil olarak ayrılmaktadır. Alevi mezarlarının üstü tamamen taşlarla kapatılarak sandık biçimi verilmektedir (Görsel 3.80 ve 3.81). Alevilerde yaygın olarak görülen bu gelenek, son yıllarda değişime uğrayarak ilçedeki diğer Müslümanların uyguladıkları üstü toprak örtülü mezarlara çevrilmiştir.

Kafkasya ile Anadolu kültürünün harmanlandığı bir saha olan Selim ilçesinde Orta Asya kültürüne ait ancak Kafkasya’da oldukça yayılmış olan kromlekli (yuvarlak taşlardan oluşturulmuş mezar şekli) yapıda bir mezar bulunmaktadır. Selim ilçesinde de Baykara köyünde yer alan kromlekli mezar, Orta Asya’dan Kafkas geçitleri vasıtasıyla konar-göçer toplumlar tarafından bir göçün olduğu arkeolojik buluntulara dayanılarak anlaşılmaktadır.²¹²

Görsel 3.78 ve Görsel 3.79 Benliahmet Köyü Ermeni Mezarlığında Büyük Kayalıklardan Oluşan Mezar Taşları

²¹² Karageçi, 2019: 667.

Görsel 3.80 ve Görsel 3.81 Akyar Köyünde Üst Kısım Tamamen Taşlarla Kapatılmış Olan Türkmen Alevi Mezarları

Mezarlıklar dışında ilçe tarihinde önemli yer edinmiş olan 93 Harbi'nde şehit olan askerlerin ve Ermeni mezalimi sonrası katledilen insanların defnedildiği birçok şehitlik bulunmaktadır. İlçe tarihinde önemli bir yer edinmiş olan savaşlar sonucunda şehit olan askerler ve insanların bulunduğu şehitlikler her yıl törenlerle ziyaret edilmektedir. Bu ziyaretler zamanla kültürel bir faaliyete dönüşmüştür. Yaylalara çıkarken, 19 Mayıs, 23 Nisan, 8-9 Ocak gibi önemli tarihlerde bu ziyaretler gerçekleştirilmektedir. Osman Çavuş ve Teğmen Halis şehitlikleri ile Laloğlu, Koyunyurdu ve Büyük Oluklu köylerinde bulunan şehitlikler ilçede oldukça değer görmekte ve önemli günlerde çevre köylerde bulunan köy sakinleri tarafından ziyaret edilmektedir.

3.9. Beslenme Kültürü

Beslenme, insan vücudunun en temel gereksinimlerinden biri olarak hayatın merkezinde bulunmaktadır. Dünya üzerindeki yaşamsal faaliyetlerimizin tümü, yaşamın devamını sağlayan beslenme üzerine kurulmuştur. Toplumların ekonomik yapıları ve bu yapıların şekillendirdiği gündelik hayat pratikleri mutfağın temel belirleyicisi konumundadır. Topluluğun tarımsal üretim esasında mı yoksa konar-göçer bir yaşam tarzı mı sergilediği, yaşadığı coğrafyanın fiziksel özellikleri beslenme kültürünü, yiyecekleri tüketilebilir hale getirme şeklini belirlemektedir.²¹³ Bu nedenle beslenme şekilleri toplumların yaşadığı doğal çevre şartlarından birebir etkilenmekte ve bu şartlara göre şekillenen ekonomik faaliyetler doğrultusunda farklı beslenme kültürleri ortaya çıkmaktadır.

²¹³ Beşirli, 2010: 160.

Yeryüzünde bölgeden bölgeye veya yöreden yöreye değişen yer şekilleri, bakı, yükselti, sıcaklık, yağış ve basınç koşulları her bölgede veya yörede farklı bir beslenme kültürünün doğmasına sebep olmuştur. Bu şartlarla ilişkili olarak bazı alanlarda tarım faaliyetleri ön plana çıkarken bazı alanlarda hayvancılık temel besin kaynağı olmuştur. Bu süreçte besinleri uzun süre muhafaza etmek, pişirmek ve tüketmek için her bölge veya yöreye has çeşitli yöntemler ortaya çıkmıştır.

Anadolu'nun beslenme kültürü, Türk kültür ocağı olan Orta Asya'ya dayanmaktadır. Orta Asya'nın step iklimi, yetiştirilen tarım ürünleri ve özellikle küçükbaş hayvancılık faaliyetleri bu toplumun kendine özgü yeme-içme, pişirme ve saklama yöntemlerinin oluşmasını ve gelişmesi üzerinde etkili olmuştur. Türkler, tarihte yer almaya başladıkları andan itibaren, beslenmeye çok önem vermişlerdir. Bunun en açık örneği yağmalı toylar, imece toplantıları, doğumlar, ölümler, düğünlere özel yapılan yemeklerdir.²¹⁴ Göçebe bir toplum olan Türkler, zorunda kalmadıkça tarım faaliyetlerine yönelmemiş ve sürekli yer değiştirerek hayvancılıkla yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bu nedenle, Türkler için temel ekonomik faaliyet olan hayvancılığa dayalı et ve süt ürünlerinden oluşan beslenme kültürü oluşmuştur. Sürekli göç eden bu toplum, ürünlerini de göçebe yaşam tarzına uygun bir şekilde bozulmadan muhafaza etmek amacıyla çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir.

Selim ilçesinin beslenme kültürü incelendiğinde Türk beslenme kültürü üzerinde şekillendiği görülmektedir. Yöre sakinlerinin yakın zamana kadar yarı göçebe yaşam tarzını benimsemesi ve hayvancılık faaliyetlerinin günümüzde hâlâ temel ekonomik faaliyet olması, Türk beslenme kültürünün sürdürülebilmesini sağlamıştır. Eski Türklerde olduğu gibi, ilçede de ağırlıklı olarak et ve süt ürünlerine dayalı beslenme şekli benimsenmiştir. Orta Asya'nın izlerini taşıyan bu kültür, taşınarak birçok alanda farklı bölgelerin de unsurlarını bünyesine katmıştır. Bu unsurlarla birlikte hem Selim ilçesinin fiziki çevre özellikleri hem de çeşitli toplumlarla etkileşim sonrasında değişerek yöreye has bir beslenme kültürü oluşmuştur. Beslenmenin kültür haline gelmesinin en önemli kanıtı da beslenme şeklinin yüzyıllar boyunca çok değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmiş olmasıdır. Çünkü her toplumun yaşadığı alana özgü belirli bir beslenme şekli oluşmuştur. Bu nedenle var olan beslenme kültürü çok fazla değişmeden hala sürdürülmektedir.

Doğal çevre şartlarından etkilenen beslenme alışkanlıkları ilk olarak yörenin bitki çeşitliliğine bağlı olarak şekillenmiştir. Yazları yağışlı karasal iklim tipinin görüldüğü yüksek plato sahasında bulunan ilçenin bitki örtüsü çeşitliliği oldukça fazladır. Bu çeşitliliğin sebebi, yaz aylarında artan sıcaklıklara bağlı olarak düz ovalık alanlarda görülen karasal-step türleri

²¹⁴ Talas, 2005: 276.

ile bahar aylarında artan yağışlarla birlikte oluşan çayır bitki türlerinin çeşitliliğidir. Doğal çevreden fazlasıyla yararlanan yöre sakinleri, bu bitkileri tespit etmiş, hem pişirerek hem de çiğ olarak tüketmişlerdir. Özellikle nisan-haziran arasında artan yağışlarla ortaya çıkan yabancı bitkilerin birçoğu çiğ olarak tüketilmektedir. Yeterli sıcaklık ve sulama koşullarının olmadığı ilçede meyve ve sebze tüketimi oldukça azdır. Meyve ihtiyacı Kağızman ve Iğdır gibi alçak depresyonlarda yer alan yörelerden sağlanırken, sebze ihtiyacı ağırlıklı olarak doğada kendiliğinden yetişen yabancı otlar ile karşılanmaktadır.

Selim ilçesinde yükseltinin fazla olması ve kış mevsiminin oldukça uzun sürmesi sebebiyle daha önce de bahsedildiği gibi ağırlıklı olarak tahıl tarımı yapılmaktadır. Et ve süt ürünleri üzerinde yoğunlaşan beslenme alışkanlığına ek olarak karasal iklimin bir getirisi olan tahıl ağırlıklı beslenme şekli oluşmuştur. Özellikle arpa ve buğday ürünleri hem çorbalarda, hem yemeklerde hem de ekmek ve hamur işlerinde sıkça tüketilen ürünler olarak yerlerini almışlardır. Bunun dışında kış aylarında yemeklerin vazgeçilmez unsuru olan patates (kartof) tüketimi oldukça fazladır.

Eski Türk beslenme alışkanlıklarının farklı alanlarda birçok faktörle şekillenmesi ve şekillenmeye devam etmesi, beslenme kültürünün dinamik yapısını ortaya koymaktadır. Bu dinamikliği sağlayan önemli etkenlerden biri de farklı toplumlar ile olan ilişkilerdir. İlçenin, Kafkasya ile Anadolu arasında ve Karadeniz bölgesine yakın bir konumda bulunması sebebiyle farklı coğrafi bölgelere ait beslenme kültüründen etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bugün ilçede yaşayan insanların büyük bir kısmının yakın geçmişte Kafkasya bölgesinden göç ederek ilçeye yerleşmeleri sebebiyle, ilçede Kafkasya coğrafyasında doğup şekillenmiş olan beslenme kültürüne ait unsurlar yer almaktadır. Ayrıca ilçede geçmişte yaşamış olan çeşitli toplumlara ait beslenme unsurları da yerini almıştır.

3.9.1.Yemek Yapılan Yer

Yemeğin ortaya çıkarılma sürecinde kullanılan mekân ve o mekânda yapılan faaliyetler, toplumlara göre farklılık göstermiştir. Yemeklerin ortaya çıkarıldığı bu mekânlardaki bazı özellikler yemeklerin farklı özellikler kazanmasına neden olmuştur. Selim ilçesinde de yemeklerin yapıldığı mekân, ayrı bir eklenti şeklinde inşa edilmiş ve “aşgana” olarak adlandırılmıştır. Aşgana, “aş yani yemek yapılan hane-yer” anlamına gelmektedir. Aşganalarda mutlaka yere gömülü ekmek ve yemek pişirmek amacıyla kullanılan bir tandır ya da fırın, süt ürünlerini elde etmek için süt makinesi ve kaşar yapımı için kaşar makineleri bulunmaktadır. Ekmek yapımı için kullanılan *peşkun* (yer sofrası), *ohloy* (oklava), *repete* (ekmek yapımı için kullanılan yuvarlak yastıklar), *eyiş* (tandır ekmeğini çıkarmaya yarayan

alet), *eş üzen* (süzgeç) ve tereyağı yapmak için kullanılan *nehre* (yayık) gibi aletler aşganada bulunurlar. Birçok faaliyetin yürütüldüğü bu alanlar, evlere oranla oldukça büyük ve ferahdır. Bunun nedeni, aşganalarda beslenmeye dair birçok ürünün üretilmesi ve insanların özellikle ortam sıcaklığından dolayı kış aylarında zamanlarını mekânda geçirmeleridir. Özellikle kadınlar, zamanlarının büyük bir kısmını burada geçirmekte ve komşu kadınlar toplanarak imece usulüyle birbirlerine yardım etmektedir.

Aşgana dışında evlerin girişinde mutfak eşyalarının yer aldığı küçük bir mutfak köşeleri bulunmaktadır. Bu köşelerde genellikle ocak, terek ve ihtiyaca göre oluşturulmuş küçeler yer almaktadır (Görsel 3.82 ve 3.83). Terek ve küçelerde *cem* (tabak), *kuşgana* (tencere), *sapılca* (tava), *çengel* (çatal), *firengi* (bıçak), *isteken* (bardak), *dolça* (kulplu bardak), *çaynik* (çaydanlık), *ahdava* (güğü), *cingır- cimdirik* (kova), *çömçe* (kepçe), *merşefe* (maşrapa) gibi mutfak aletleri bulunmaktadır.

Görsel 3.82 ve Görsel 3.83 Yukarıkotanlı ve Koşapınar Köylerinde Mutfak Gereçlerinin Konulduğu Terek ve Küçe

3.9.2. Selim İlçesinde Tüketilen Yemekler

3.9.2.1. Çorbalar

Selim ilçesinde tüketilen çorbalar, genellikle bol malzemeli ve doyuruculuğu yüksek bir besin kaynağıdır. Sebze yetiştiriciliğinin çok fazla olmaması nedeniyle çorbalarda sıklıkla yabani otlar kullanılmıştır. Doyuruculuğu ve besin değerinin artması amacıyla yabani otlarla yapılan çorbaların içerisine tahıl ve et ürünleri de eklenmiştir.

Erişte Aşı veya Kesme Aşı; Temel malzemeleri erişte ve mercimek olan erişte aşı, yöre sakinleri tarafından sıkça tüketilen bir çorba çeşididir. Hamur, uzun şerit halinde kesilerek erişte elde edilmektedir. Hamurun bir kısmından ise küçük parçalar halinde “*eğirdek*” adı verilen hamur parçaları kesilir ve yağda kızartılır. Daha sonra erişte ve mercimekle birlikte çorbaya eklenir.

Hokkiri; Aslen Kafkasya bölgesine ait olan hokkiri, Kars’a göç eden Lezgilere ait bir çorba çeşididir. Kültürel etkileşimle tüm ilçeye yayılan bu çorba dana eti, hamur ve mercimek kullanılarak hazırlanmaktadır. Kafkasya bölgesinde et ve hamurun bir arada kullanılması oldukça yaygın bir beslenme kültürüdür.

Hörre Aşı; Un ve tereyağın kavrularak hazırlandığı çorbaya tuz ve baharat atıldıktan sonra hazır hale getirilir. Kış aylarında, hasta olanları iyileştirmek amacıyla hörre aşı yapılır.

Ayran Aşı; Yoğurt veya gurutun sulandırılarak hazırlandığı ayran aşı çorbası, en sık tüketilen çorbalardan biridir. İçerisine pirinç, sarımsak ile aşotu (kişniş) ve unluca gibi yabani otlar eklenerek hazırlanır.

Bozaşı; Yeşil mercimek, patates ve aşotu gibi yabani otlarla hazırlanan bozaşı çorbası, kış mevsiminde özellikle sabah kahvaltıda tüketilen çorbalardan biridir.

Kuşekmeği Aşı; Yöre sakinlerinin kuşeppeği olarak adlandırdıkları çorba, madımak ile hazırlanan bir çorba türüdür. İçerisine bulgur, sarımsak ve yumurta eklenerek yapılır.

Evelik Aşı; Yörede kendiliğinden yetişen evelik otunun haşlanmasıyla hazırlanır. İçerisine yarma ve yeşil mercimek de eklenerek hazır hale getirilir. Evelik aşı, birçok otlarla birlikte karıştırılarak da hazırlanır.

Gıjır Diken Aşı; Gıjır diken denilen ısırgan otu çorbası evelik otu, patates ve yeşil mercimek ile birlikte hazırlanan bir çorba çeşididir. Bu çorbanın diğer yörelerde hazırlanışından farklı olarak içine evelik otu ve patates eklenerek hazırlanmasıdır.

Sulu Hengel; Mantı hamuru gibi açılan hamurların küçük kareler şeklinde doğranarak sulu yoğurt ile hazırlanan çorbaya eklenmesiyle yapılan bir çorba çeşididir. İçerisine yörede yetişen yabani naneler eklenir.

3.9.2.2. Ana Yemekler

Kaz Yemeği; Kaz eti, Kars ile bütünleşen ve neredeyse her evde tüketilen bir et çeşididir. Yörede kaz yemeği ile ilgili söylenen “*Yememişsen gaz etini, bilmirsen lezzetini*” deyimini, kazın yöre sakinlerinin kültürlerinde önemli bir yer edindiğini göstermektedir. Selim ilçesinde kaz etinin hazırlanması, saklanması ve sofraya gelme süreci yöreye özgü yöntemlerle yapılmaktadır. Öncelikle ilk kar yağışıyla karı yiyen kazlar, 29 Ekim’de kesilir. Kar yedirilmesinin sebebi, kaz etinin lezzetinin artmasını sağlamaktır. Kesilen kazlar, tüylerinden arındırılır ve tuzlanarak sandıkların içerisinde bekletilir. Tuzlanarak belli bir süre bekletilen kaz, çıkarılarak ayazda kuruması için tahta sırtlara asılır. Kaz etinin pişirilme süreci de yöreye özgü tandırda bulgur pilavı ile pişirme yöntemidir (Görsel 3.84 ve 3.85). Kaz uzun bir sopaya geçirilir ve altına bulgur pilavı yerleştirilir. Tandır üzerinde çevrilerek pişirilen kazın yağı ve suyu bulgur pilavına akar ve pilavı da tatlandırır. Bunun dışında kazın bağırsaklarından yapılan kokoreç de sıkça tüketilmektedir. Kars’ta yetişen kazların etleri soğuk havadan kaynaklı yağlı bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı, yağı birçok yemek içinde tatlandırıcı olarak kullanılmaktadır. Kaz yemeği, yörede en sevilen besin türü olması sebebiyle özel günlerin en önemli unsuru olmuştur. Ayrıca yörede tüketilen kaz ciğeri, son zamanlarda Türk mutfaklarının da spesiyalleri arasına girmiştir.

Görsel 3.84 ve Görsel 3.85 Tuzlanıp Kurutulan Kaz ve Bulgurla Birlikte Servis Edilişi

Piti; Azerbaycan mutfakına ait olan piti yemeği, Azerbaycan Türkleri ile ilçeye taşınmıştır. Piti yemeğinin ana malzemesi kuzu incik, kuyruk yağı ve nohuttur. Kuzu ve nohutlar ayrı ayrı haşlanır ve içerisine *sarı kök* (zerdeçal), domates, biber eklenerek küçük

güveç kaplarda pişirilir. Yenilirken bir tabağa lavaş ekmekleri doğranır ve pitinin suyu ile lavaşlar ıslatılır. En son piti yemeği lavaşların üzerine konularak tüketilir.

Yaprak Hengel; Hangel hamuru, mantı hamuru gibi hazırlanarak oklavayla açılır. Açılan hamur kare şeklinde kesilir ve tuzlu suda haşlanır. Haşlanan hangellerin üzerine tereyağında kavrulan soğan ve sarımsaklı yoğurt gezdirilerek tüketilir. Bazen ise haşlanmış hangellerin üzerine kıyma dökülerek tüketilir.

Etlı Hengel; Orta Asya ve Kafkasya’da sıkça tüketilen hinkali, hangel, hıngel olarak adlandırılan yaprak hengelin içine dana kıyma veya kaz kıyması konularak bükülür. Hangel, bir kısmı içine su dolacak şekilde büzülür. Haşlanan etli hangelin üzerine yine tereyağında kavrulmuş soğan ve sarımsaklı yoğurt eklenerek tüketilir.

Haşıl; Selim ilçesinde yapılan haşıl, buğdayın ‘‘kirkire’’ denilen el değirmeninde çekildikten sonra ortaya çıkan yarma buğday ile yapılır (Görsel 3.86). Yarma buğdaylar su eklenerek haşlanır. Haşlanan yarma bir kaba alınır ve ortasında çukur oluşturularak buraya eritilen sarıyağ veya tereyağı eklenir (Görsel 3.87). Üzerine ise sarımsaklı yoğurt gezdirilir. Besin değeri yüksek olan bu tahıl yemeği, kış aylarında tüketilmektedir.

Görsel 3.86 ve Görsel 3.87 Buğdayı Yarma Haline Getiren El Değirmeni (Kirkire) ve Yarmadan Yapılan Haşıl Yemeği

Kelecoş; Her yörede farklı bir şekilde yapılan ve tüketilen kelecoş yemeği, Selim ilçesinde lavaş ekmeğinin üzerinde ezilmiş erik ve yağda kavrulmuş soğan gezdirilerek tüketilen bir yemek çeşididir.

Döğmeç; Kelecoş gibi hazırlanan döğmeç yemeği, lavaş ekmeğinin üzerinde tereyağı ve sarımsaklı yoğurt gezdirilerek tüketilen bir yemek türüdür. Özellikle yaz aylarında tarlada çalışan insanların pratik bir şekilde hazırlayıp tükettikleri bir yemektir.

Kuymak; Karadeniz ve Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaygın olarak tüketilen kuymak, Kars'ta kaymak ve buğday unu ile hazırlanarak kahvaltıda tüketilmektedir.

3.8.2.3. Pilavlar

Erişte Pilavı; Bu pilavın ana malzemesi olan eriştelere, ağustos ayında çok ince ve uzun bir şekilde doğranarak iplere asılır ve güneşte kurutulur. Kurutulan eriştelere kış aylarında patates ve yeşil mercimek ile haşlanır. Üzerine erimiş tereyağı eklenerek tüketilir.

Üzümlü Pilav; Özellikle düğün ve cenaze yemeklerinin vazgeçilmezi olan bu pilav türünün özelliği içerisine haşlanmış üzüm eklenerek tüketilmesidir.

3.9.2.4. Ekmek ve Hamur işleri

Lavaş ve tandır ekmeği; İlçede yapılan lavaş ve tandır ekmeği, yerin altına gömülü toprak tandırlarda pişirilir. Mayalanan hamurdan *kündeler* (bezeler) oluşturulur. Oklava ile açılan hamur, *repete* denilen yastıkların üzerine yerleştirilir ve tandıra yapıştırılır (Görsel 3.88 ve 3.89). Pişen ekmekleri tandırdan çıkarmak için *eyiş* adı verilen uzun demir çubuk kullanılır. Tandır ekmeği, günlük tüketimin en önemli besin kaynağıdır.

Görsel 3.88 ve Görsel 3.89 Repete Üzerine Yerleştirilen Hamur ve Tandırdaki Pişen Lavaş Ekmeği

Kete; Doğu Anadolu ve Azerbaycan mutfağında farklı şekillerde yapılan kete, Selim ilçesinde de çeşitli türlerde hazırlanmaktadır. İlçede üç farklı kete türü mevcuttur. Süt ile mayalanan hamur, yufka şeklinde açılır ve içerisine tereyağı sürülerek dörtgen şeklinde

kapatılır. Bu hamurun üzerine kavrulmuş un ve şeker karışımından oluşan iç harcı konulur ve tüm hamur büzülerek yuvarlak beze haline getirilir. En son üzerine yumurta sürülerek fırında pişirilir. İç harcı şekerli olan bu keteyi genellikle Karapapak Türkleri bayramlarda tatlı olarak tüketir. İlçede yaşayan Ahıska Türkleri ise iç harcını tuzlu yaparak tüketirler. Ketenin diğer bir türü ise iç harcına unluca otu eklenerek hazırlananıdır.

Katmer; Yoğurulan hamur oklavayla açılır ve üç kat üst üste dizilerek araları tereyağı ile yağlanır. Yağlanan hamur silindir şeklinde yuvarlanarak tepsiye dizilir ve fırında pişirilir. Ahıska Türklerinin sıkça yaptıkları bir hamur işi türüdür.

Lalanga; Doğum yapan ineğin ilk sütüne (*ağuz-bulama*) un ve yumurta eklenerek hazırlanan bir hamur işi türüdür.

Velibağ; Velibağ, Çerkeslere ait hamur işi olarak bilinmektedir. Ancak Kafkasya halklarının neredeyse hepsi bu hamur işini sıkça tüketmektedir. İlçede velibağ olarak adlandırılan hamur işi, bir tür patatesli börektir. İç harcına soğan ve nane eklenerek yağda kızartılır.

Feselli; Katmer gibi hazırlanan feselli, tek kat yağlanarak silindir şeklinde katlanır ve fırında pişirilir.

Mafış; Süt ile hazırlanan hamur, küçük parçalar halinde koparılarak dörtgen haline getirilir ve yağda kızartılır.

Nezik; Hamuruna kaymak ve yağ eklenerek çörek haline getirilen bir hamur işi türüdür. Fırın veya tandırda pişirilir.

3.9.2.5. Tatlılar

Umaç Helvası-Kırkıt Helva; Süt ile hazırlanan hamur, parçalar halinde topak topak olana kadar ovulur. Daha sonra irmik haline getirilen hamur yağda kavrulur. Kavrulduğu için sertleşen hamur parçaları sertleşir. Üzerine su ve şeker eklenen karışımın helva kıvamı alana kadar karıştırılarak pişirilir (Görsel 3.90). Umaç helvası, özel günler için yapılan bir helva türüdür. Özellikle düğünlerde ve cenazelerde et ve üzümlü pilav yemeğinden sonra ikram edilir.

Hasuda; Eritilen sarıyağın üzerine pekmez ile su eklenerek kıvam alması için karıştırılır. Daha sonra üzerine un eklenir ve helva kıvamına getirilir. Özellikle yeni doğum yapmış lohusa kadınlar için hazırlanan yağlı ve şekerli olan bu tatlı, kadınların güçlerinin yerine gelmesi için sık sık yedirilir.

Goyut; Kavrulmuş buğday unundan yapılan goyutun içine tereyağı, şeker ve su eklenerek hazırlanan bir tatlı türüdür.

Görsel 3.90 Umaç Helvasının Hazırlanışı

3.9.2.6. Süt Ürünleri

Sarıyağ; Tereyağı eritilerek köpük ve sütünden arındırılır. Ortaya çıkan sadeyağ, sarı yağ olarak adlandırılmaktadır.

Kurut; Orta Asya’da yoğurdu bozulmadan tüketmek amacıyla kurut denilen yiyecekler yapılmıştır. Selim ilçesinde de sıklıkla tüketilen kurut yiyeceği, özellikle yaylalarda hazırlanan süzme yoğurttan küçük yuvarlak parçalar oluşturarak kurutulması ile elde edilir. Tüketileceği zaman ılık bir su yardımı ile kurutlar eritilir ve yemeklerde kullanılır.

Kars Kaşarı ve Gravyer Peyniri; Coğrafi işaret alan Kars Kaşarı, özellikle yaylalardan toplanan sütler ile yapılmaktadır. İlçedeki sütlerin büyük bir kısmı Dikme veya Kümbetli köylerinde toplanır. Mandıralara giden sütler bakır kazanda ısıtılarak mayalanır. Mayalanan süt peynir haline gelir ve küçük küçük doğranır. Peynir, kazanlarda yaklaşık 3 saat karıştırılır ve zamanla yoğunlaşmaya başlar. Yoğunlaşan peynir kaşar kaplarına dökülerek bekletilir. Kalıplardan çıkardıktan sonra kaşarlar dinlendirme odalarına alınır. Kaşarlar, sıcak odalarda 30-40 gün kadar tutulur ve bu esnada karayele (kuzey rüzgârlarına) maruz bırakılarak olgunlaştırılır (Görsel 3.91). Karayel rüzgârı, kaşarın dinlendirilmesi sırasında kendini bırakmasını (gevşemesini), kaşar bloklarının çatlamasını ve çabuk kurumasını engellemekte

ve kaşarın doğal şartlarda bozulmadan olgunlaşmasına yardımcı olmaktadır.²¹⁵ Bu odada belirli bir olgunluğa erişen kaşarlar daha sonra en az 6 ay serin odalarda bekletilir. Gravyer ile kaşarın farkı, gravyer peynirinin tamamen yaylalarda otlayan hayvanların sütünden yapılmasıdır. Gravyer peyniri, daha fazla süttten yapıldığı için tadı daha yoğun, yapısı ise daha yağlıdır. Gravyer peynirinin içerisindeki bakteriler, peynirin delikli bir yapı kazanmasına neden olur. Gravyer peyniri eski kaşara oranla daha erken tüketilebilir hale gelir. Oysa kaşar peyniri, sıcak odada 15 gün bekletildikten sonra soğuk odaya alınarak en az 2 yıl bekletilmesi gerekir. Kars kaşarı ve gravyerinin tadı diğer bölgelerde yapılan kaşarlardan farklıdır. Bunun nedeni, zavot ineğinin yaylalarda çeşitli yayla otları ve çiçeklerini otlamasıdır. Kaşar peynirleri, yörede özellikle kahvaltılarda tüketilen bir besin türüdür.

Görsel 3.91 Habiloğlu Süt Fabrikasındaki Sıcak Odalarda Kaşar Peynirlerinin Bekletilme İşlemi

Çeçil, Göğermiş Çeçil (Motal Pendiri-Peyniri); Mayıs ayında toplanan sütler ekşimek üzere bekletilir. Ekşiyen süte maya ve süt eklenerek peynir odun ateşi üzerinde pişirilir. Pişen peynir oluşmaya başlar ve suyunda uzun bir süre yoğurulur ve çeçil oluşturulur. Taze çeçil peynirleri, kaya tuzu ile temizlenmiş ve yıkanmış koyun ve keçi derilerinin içine bastırılır ve dikilir. Peynirin en az 2 ay tulumda kalması gerekir. Bir süre sonra tulumun suyu çekilerek küflenmeye başlar. Bu peynir *göğermiş çeçil* veya *motal peyniri* olarak adlandırılmaktadır.

²¹⁵ <https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/190.pdf> (erişim tarihi: 20.03.2022)

3.9.2.7. Turşular

Kımı Turşusu; Haziran ayında toplanan kımı bitkisi köküyle birlikte suda kaynatılır ve sıcaklığı gitmeden üzerine kaya tuzu serpilir. Daha sonra turşunun üzerine “şırat” denilen peynir altı suyu dökülerek güveçlerde veya bidonlarda turşu haline gelmesi için bekletilir.

Yemlik Turşusu; Kımı turşusuna benzer bir şekilde hazırlanan yemlik turşusu da peynir altı suyu ile hazırlanmakta ve kış aylarında tüketilmektedir.

3.9.3. Özel Gün Yemekleri

İlçede yöre sakinleri için bazı günlerde özel olarak yapılan yemekler, beslenme kültürünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Özel günlerde yapılan yemeklerin o güne özel anlamları vardır. Bu yemekler, genellikle o günlerle özdeşleşmiş ve kültürlerinin bir parçası haline gelmiştir.

Yöre sakinlerinin “ilin ayın ahır” olarak adlandırdıkları yılbaşında kaz, hangel ve sütlaç gibi çeşitli yemek ve tatlılar yapılarak, sofraların zengin ve çeşitli görünmesi amaçlanmıştır. Bu günde hangelin içine madeni para atılarak karıştırılır. Bu para kime denk gelirse o kişinin yıl boyunca şansının açık olacağına inanılır.

Hıdırellez gecesinde buğday bir *siniye* (tepsi) konularak boş bir odaya bırakılır ve o gece odaya kimse girmez. Sabah sinideki buğday üzerinde bir iz var ise Hızır’ın o eve geldiğine ve bereket getirdiğine inanılır. Bu güne özel bir de “tuzlu gılik” denilen oldukça tuzlu bir çörek yapılır. Evin bekâr kızı bu çöreğin bir kısmını tüketir, bir kısmını ise yastığının altına koyar. Gece susayan kızın rüyasında kim su verirse onunla evleneceğine inanır. Sabah yastık altına sakladığı çöreği çeper denilen bahçe duvarının üzerine bırakır. Bir kuş gelir ve çöreği alıp uzaklara giderse uzak bir yere gelin gideceğini düşünür. Karapapak-Terekeme Türklerinde

Yöre sakinleri için özel bir yiyeceğin yapıldığı günlerden birisi de “noyruz” denilen nevruz günüdür. Nevruz, Türk kültüründe baharı, yaşama sevincini, su ve kutsal arınmayı, yenilenmeyi, uyanan doğa ile birlikte bolluk-bereketi ve üremeyi simgeleyen anlam ve öğelerle yüklüdür.²¹⁶ Selim ilçesinde de baharın gelişini kutlamak amacıyla nevruzdan 15 gün önce buğdaydan “semeni” adı verilen ve baharın gelişinin müjdecisi olan bir ot yetiştirilir. Nevruz gününe kadar sulanan semeni, bayramda yeşillenir. Yeşillenen semeninin anlamı,

²¹⁶ Artun, 1999: 1.

artık ekin zamanının geldiğine işarettir. Bayramdan sonra semeni dualar edilerek ezilir. Ezilen semeni su ile yıkanır ve posası çıkarılır. Semeni suyuna un ve su katılarak helva yapılır. Bu helva, yöre sakinleri için oldukça kutsaldır. Ayrıca nevrüz gününe özel kaz ya da haşıl yemeği yapılır. Bu günde çeşitli meyve ve çerezlerle sofralar süslenir.

3.10. Giyim-Kuşam Kültürü

İnsanın dünya üzerinde hayatta kalabilmek ve korunabilmek amacıyla geliştirdiği korunma sistemlerinden biri de vücudunu çeşitli malzemelerle örtmek olmuştur. Giyim kuşam olgusu insanların iklim koşullarından korunma ihtiyacı ile başlamıştır. Başlangıçta bitkisel malzemeler ve yaban hayvanlarının postlarından yararlanılmıştır. Daha sonra hayvansal ve bitkisel liflerle tekstil yüzeyleri oluşturulmuştur.²¹⁷ Zamanla doğal ve beşeri etmenlere göre değişiklik gösteren giyim kuşam, insanların yaşadıkları yerin doğal çevre özellikleri, inandıkları din, ait oldukları kültürel grup ve sosyo-ekonomik yapı gibi etmenlerle kültürün bir parçası haline gelmiştir. İnsanların gelenekleri, statüleri ve yaşadıkları yerler hakkında fikir veren giyim şekilleri, kültürel coğrafi görünümün bir parçasını oluşturmuştur.

Giyim, kültürel ve tarihî bağlara, milletlerarası ilişkilere önemli bir kanıt teşkil eden ve milletin coğrafi çevresi ile ekonomik standartlarından etkilenen bir olgudur. Dolayısıyla giyim milletin tarihiyle sıkı sıkıya bağlıdır ve etkileşimi maddî kültürün diğer elemanlarından daha çok yansıtır.²¹⁸ Özellikle bir yerin doğal coğrafi şartlarından etkilenecek ortaya çıkan giyim olgusu, hem iklim koşullarına göre şekillenmiş hem de kullanılan malzemelerin en yakın çevredeki doğal malzemelerden temin edilmesiyle oluşturulmuştur. Bu açıdan insanın mekânla olan etkileşiminin bir sonucudur.

Doğal çevre faktörlerinin dışında uğraşılan ekonomik faaliyet türleri, giyim kuşamı şekillendiren etmenlerden biridir. Tarım faaliyetinin ağırlıklı olarak sürdürüldüğü bölgelerde veya yörelerde bitkisel ürünlerden üretilen giysiler önem kazanmıştır. Hayvancılığın yaygın olduğu alanlarda ise yün ve deri gibi hayvansal ürünlerin giysilerdeki kullanımı artmıştır. Ancak insanlar arasındaki ticari ilişkiler ve kültürel etkileşimler çeşitli giysi türlerinin farklı alanlara yayılmasına olanak sağlamıştır.

Giyim tarzı, alışkanlıkları, insanoğlunun inanç ve kültürlerinden etkilenecek gelişim göstermiştir. Hayatlarını avcılıkla sürdüren kabilelerin kıyafetleri, üretim-eğitim sürecine katılmış kentlilerin kıyafetleri ile aynı değildir. Aynı şekilde Hristiyan din adamlarının kıyafetleri, Budist rahiplerinin giyim tarzlarından farklıdır. Slavların nasıl kendi geleneklerine

²¹⁷ Begiç, 2016: 289.

²¹⁸ Bayraktar, 1999: 53.

göre bir milli giyim anlayışı varsa, Afrika'daki Berberilerin de kendilerine mahsus elbiseleri olacaktır. Yahudi din adamlarının giyim tarzının Müslüman ulemadan farklı olması gayet normaldir. Bu, toplumların kültür ve inanç farklılıklarının olağan sonucudur.²¹⁹

Giyim kuşam sadece fiziki çevre, din ve sosyal çevre ile şekillendirilmemektedir. Giyim kuşam kültüründe önemli olan unsurlardan birisi, kişinin yaşının ona vermiş olduğu toplumsal konum ve bu konuma göre giyinmesi gerekliliğidir. Yaşlı bir insanın, genç bir insanın giydiği dar kıyafetleri ve canlı renkleri tercih etmesi toplum tarafından kabul görmediği gibi kişinin kendisi tarafından da tercih edilmemektedir. Dolayısıyla yaş gruplarına uygun kıyafet tercihleri yapılmakta ve bu tercihlere göre kıyafet üretimi gerçekleştirilmektedir.²²⁰

Bozkır sahasında şekillenen Türk giysileri, karasal iklimin etkisi altında gelişmiş, soğuk hava şartlarına ve günlük sıcaklık farklarına uygun giysilerden oluşmuştur. Türklerin temel geçim kaynaklarının hayvancılık özellikle koyun yetiştiriciliği olması, giysilerinin ham maddesinin de hayvan derileri ve yünlerinden elde edilmesine olanak sağlamıştır. Özellikle kıyafetlerde keçe kullanımı iklimin ve hayvancılık faaliyetlerinin en güzel örneğini oluşturmaktadır. Ayrıca at kullanırken daha rahat hareket edebilecekleri kıyafetleri tercih etmeleri, Türk giyim-kuşam kültürünün hayvancılık temelinde şekillenmesinin bir diğer kanıtını oluşturmaktadır.

Türklerin giyim kültürü de tarih boyunca değişimler kaydetmiştir. Türk toplumu, Orta Asya göçebe toplumunda kadın erkek benzer giysileri giymişlerdir. Türkler Anadolu'ya ayak bastıktan sonra da geleneksel giyim biçimlerini devam ettirmişler; ancak karşılıklı kültür alış verişiyle yeni coğrafyada hem etkilenmişler hem de etkilemişlerdir.²²¹

Selim ilçesinin giyim kuşam kültürü, doğal ve beşeri birçok etmen tarafından şekillenerek ortaya çıkmıştır. İlçenin geleneksel giysileri Türk ve Kafkas giyim-kuşam kültürü çerçevesinde şekillenmiştir. Orta Asya karasal ikliminin Selim İlçesi iklimi ile benzerlik göstermesi, Türk giyim kültürüne ait unsurların bu yörede devam ettirilmesinde en önemli etken olmuştur. Soğuk kış aylarında hayvan yünlerinden yapılan keçeler, kalpaklar ve çoraplar, sığır derisinden yapılan çizmeler yöre sakinlerinin soğuktan korunmasını sağlamıştır. Hayvancılığın geleneksel geçim kaynağı olması ve soğuk iklim şartları nedeniyle giyilen kıyafetlerin büyük bir çoğunluğunu hayvansal ürünler oluşturmıştır. Kıyafetlerde kullanılan sarı, yeşil, kırmızı ve mavi renkleri yörede yetişen bitkilerden elde edilmiştir.

²¹⁹ Koca, Koç ve Vural, 2008: 797.

²²⁰ Kayserili, 2011: 197.

²²¹ Artun, 2008: 2.

Hem Anadolu hem de Kafkasya'ya yakın bir konumda bulunan ilçe, birçok farklı toplumun kültürüne tanıklık etmiş ve giyim kuşam kültürü çeşitlenmiştir. Revan (Ağbaba) Türkleri, Kıpçak Ahıska Türkleri, Kürtler, Türkmenler ve Malakanlardan oluşan etnik çeşitlilik giyim-kuşam kültürüne yansımıştır. Günümüzde bu toplulukların giyim-kuşam kültürleri birbirine oldukça benzese de, geçmişte birbirinden farklı özellikler göstermiştir. Özellikle kadınların baş bağlama şekilleri, hangi topluluktan olduklarına dair fikir vermektedir. Ayrıca farklı bağlama şekilleri ve kullanılan örtü renkleri kadınların evli-bekâr gibi sosyal statülerini belirlemiştir. Toplumlara göre farklı şapkalar veya başlıklar kullanan erkeklerde de aynı durum geçerli olmuştur. Toplamların kültürlerine göre farklılaşmasını sağlayan bir diğer etken ise kıyafetlerde kullanılan işlemelerdir. Örneğin ilçede yaşayan Türkmenlerin giysilerinde ve göğüslüklerinde ‘‘*hayat ağacı*’’ ve ‘‘*ejderha*’’ desenleri sıkça kullanılmaktadır. Kürt Motti Aşireti'nin desen şekli de kıyafetlere işlenmiştir.

İlçedeki giyim-kuşam kültürü, *Kafkas* ve *mahalli* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kafkasya Bölgesi'nden göç eden Revan ve Ahıska Türklerinin giyim şekilleri benzerdir. Tarım toplumu olan Malakanların ise yöre sakinlerinden farklı olarak tarlada ve evde giyindikleri giysiler farklılık göstermektedir. Ancak ilçede yaşayan tüm toplumların giyim kuşam kültürü yörenin soğuk iklim şartlarına uyumlu olduğu dikkat çekmektedir.

Yörede ‘‘*paltar*’’ olarak adlandırılan yöresel kıyafetler, yörenin iklimine uygun olarak yün, deri ve keten gibi doğal malzemelerden yapıldıkları için insan sağlığını tehdit eden unsurlar bulundurmazlar. Günümüz kıyafetleri ile karşılaştırıldığında daha rahat ve günlük kullanıma uygun olan yöresel kıyafetler, özellikle kış aylarında sağlık açısından faydalı olan ince ve birkaç kattan oluşmaktadır. Ayrıca kıyafetlerin üzerindeki eklentilerde gereksiz hiçbir detaya yer verilmemesi kullanılabilir olduklarını göstermektedir.

Geleneksel Kadın Kıyafetleri; Kadınların giyim şekli, yörenin iklim şartlarına ve etnik gruplara göre şekillenmiştir. Azerbaycan Türklerinin ağırlıklı olduğu ilçede Revan ve Borçalı bölgelerinin giyim-kuşam kültürü yaygınlık kazanmıştır (Görsel 3.92). Azerbaycan kadınları, saçlarını iki yandan örerek başlarına ‘‘*leçek*’’ denilen tülbent örtmüşlerdir. Leçeğin üstüne ‘‘*dinge-kofik*’’ denilen ve gümüş paralarla süslenen bir başlık takmışlardır. Dingenin üzerine ise ‘‘*vala*’’ denilen başörtüsünü örtmüşlerdir. Genç kızlardan farklı olarak yaşlı kadınlar dingenin üstüne ‘‘*çalma-başmağ*’’ denilen örtüyü bağlayarak şekil vermişlerdir (Görsel 3.93). Ahıska Türkleri, dizlerine kadar uzanan uzun beyaz leçek takmışlardır. Malakanlar ise kenarları püsküllü geleneksel Rus şallarını başlarına takmışlardır. Yörede Malakanlar dışında tüm kadınlar büyüklere karşı saygı göstermek amacıyla ağızlarını leçekleri ile kapatarak ‘‘*yamuşak*’’ denilen peçelerle örtmüşlerdir.

Özellikle Revan Türkleri, ‘‘boylama’’ denilen uzun entariler giymişlerdir. Bu entarilerin kısa olanları ve genç kızlar tarafından giyilenlerine ‘‘dayra’’ denilmektedir. Evli olan kadınlar ise ‘‘üç etek’’ denilen üç tarafı yırtmaçlı etekler giymişlerdir. Ahıska Türklerinin etekleri, daha uzun olup yere kadar uzanmaktadır. Yöre kadınları çalışırken kıyafetlerini kirletmemek amacıyla kollarına ‘‘kolçak’’ denilen kolluklar, göğüs kısmında ‘‘döşlük’’ denilen önlükler ve kopçayla giysiye tutturulan ‘‘göğüslükler’’ kullanmışlardır. Malakan kadınları ise ‘‘gofta’’ denilen önleri düğmeli gömlekler giymişler, genç kızlar düğmesiz tek parça olan ‘‘plati’’ kullanmışlardır. Yine Malakanlarda beyaz kumaştan fileli, ‘‘fastık’’ denilen eteklikler yaygın olarak kullanılmıştır.²²²

Hem yaz hem de kış aylarında ‘‘köynek’’ denilen keten gömlekler giysilerinin önemli bir parçasıdır. Günlük hayatta sürekli çalışan kadınlar kıyafetlerinin kirlenmemesi amacıyla eteklerinin üzerine ‘‘peştamal’’ denilen önlükler takmışlardır. Eteklerin altına ise ‘‘tuman’’ denilen şalvarlar giymişlerdir. Bellerinde ise nesilden nesile aktardıkları altın ve gümüş kemer tercih edilmiştir. Bu kemerler, günümüzde özellikle yaşlı kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Soğuk iklim şartlarından korunmak amacıyla koyun yününden elde edilen uzun çoraplar kadınlar ve erkekler tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu çorapların günümüzde de kullanılmasının sebebi, soğuk havayı geçirmemeleri ve ıslandıklarında hemen kurumalarıdır. Kadınlar, ‘‘yemeni’’ denilen çarıklar ve sonradan yaygınlaşan kara lastikleri kullanmışlardır.

²²² Kars Valiliği, 1999: 225.

Görsel 3.92 Kafkas Folklor Ekibi Kadın ve Erkek Giyimi²²³

Görsel 3.93 Selim Benliahmet Köyü'nde Kürt Bir Kadının ‘Çalma’ Adı Verilen Baş Bağlama Şekli

Geleneksel Erkek Kıyafetleri; Erkek kıyafetleri de kadın kıyafetleri gibi iklim koşullarından ve etnik grubun kültürel özelliklerinden etkilenerek ortaya çıkmıştır. Yöredeki erkek kıyafetlerinin kadın kıyafetlerinden farkı, sosyal ve siyasal olayların erkek kıyafetlerinde daha net bir biçimde gözlemlenmesidir. Siyasal istikrarsızlıkların süreklilik kazandığı Kafkasya Bölgesi'nde erkekler ailelerinin ve kendilerinin güvenliklerini sağlamak amacıyla her an savaşıma hazır bir şekilde giyinmişlerdir. Selim ilçesinde yaşayan Azerbaycan Türkleri de Kafkasya'da yaygınlaşan bu giyim şeklini benimsemiş ve yüzyıllar boyunca devam ettirmişlerdir (Görsel 3.94).

Kafkasya'da soğuk iklim şartlarından korunmak amacıyla ortaya çıkan ‘papak’ denilen çeşitli kalpak türleri Selim ilçesi kültüründe önemli bir yer edinmiştir (Görsel 3.95). Karapapak toplumuna ismini veren siyah renkli papaklar, kıvrıkcık kuzu derisinden yapılmaktadır. Papak dışında ‘ahmediye’ denilen külah üzerine vala bağlanan başlıklar, çoğunlukla Kürtler ve Türkmenler tarafından kullanılmıştır. Kıyafet İnkılabından sonra ise kasketli şapkaların kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır.. Ancak kış aylarının oldukça soğuk geçmesi ve uzun sürmesi nedeniyle özellikle yaşlı insanlar papak kullanmaya devam etmektedir.

²²³ <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54861/yoresel-kiyafet-giyim-ve-kusam.html> (erişim tarihi: 02.06.2022)

Görsel 3.94 Revan Türkleri-Karapapakları Geleneksel Giyim Şekli

Alexandropol (Gümrü-Revan) Tatarları²²⁴

Erkekler, üst giyiminde ketenden “köynek”, üzerine “arkalık” denilen ve dizlere kadar uzanan önden düğmeli Kafkas ceketleri kullanmışlardır. Arkalıkların göğüs kısmında “vezinlik” denilen gümüş mermilikler bulunur. Belde ise yine gümüşten “sallama kemerler” yer alır. Yörede köyneklerin üzerine keçeden yapılan işlemeli yelekler de kullanılmıştır (Görsel 3.96). Türkmen erkekleri arkalık yerine “cepken” denilen kısa ceketler ile geniş ağılı şalvarlar giyinmişler, bellerine ise genellikle turuncu renkli “kurşak” bağlamışlardır. Kafkas göçmenlerinin giyindikleri geniş olmayan şalvarlar ise “civeki” denilen çizmelerin içine sıkıştırılarak giyilmiştir. Diğer bir ayakkabı türü ise “cızlavat” denilen kara lastiklerdir. Kış aylarında soğuk iklim şartlarından korunmak amacıyla “potur” denilen örgü içlikler kullanılmıştır. Bu içlikler günümüzde kullanılmaya devam etmektedir. Yine soğuktan korunmak amacıyla keçeden yapılmış “yamçı” adı verilen uzun pelerinler kullanılmıştır.

²²⁴ <https://humus.livejournal.com/3118324.html> (erişim tarihi: 02.06.2022)

Görsel 3.95 ve Görsel 3.96 Selim İlçesinde Kullanılan ‘‘Papak’’ Türleri ve Kış Aylarında Giyilen Keçeden Yapılmış Yelek

3.11. Geleneksel El Sanatları

İnsanlar, sanayi faaliyetleri yaygınlaşmadan önce günlük ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kendi ürettikleri ürünleri işleyerek birçok alanda kullanmışlardır. El sanatları, zamanla korunma, dini inanç gibi temel ve ruhsal nitelikleri de karşılamak için ortaya çıkmış ve toplumun ilerlemesi düzeyinde gelişme göstererek, yaşam kalitesini artırmak adına bir çeşitliliğe bürünmüşlerdir.²²⁵ Özellikle kırsal alanlarda ortaya çıkarılan ürünler, alanın doğal coğrafya faktörlerine göre şekillenerek bölgeden bölgeye veya yöreden yöreye farklı özellikler kazanmışlardır. Ustalar aracılığıyla işlenen ürünlerde yakın çevreden temin edilen doğal malzemeler kullanılmıştır. El sanatlarının ortaya çıkarılma sürecinde uğraşılan ekonomik faaliyet türleri ve sanatkârların kültürel geçmişleri ile sanat anlayışları el sanatlarına yansımış, yüzyıllarca sürdürülen geleneksel bir faaliyet halini almıştır. Geleneksel el sanatları ortak kimlik, duygu ve aidiyet duygusu gibi özellikleri ile kendisini gösteren kültürel miras ve bu mirasın kodlarıyla oluşan kültürel belleğin bir unsurudur.²²⁶ Bu açıdan değerlendirildiğinde geleneksel el sanatları, birbirinden oldukça farklı bir yapı gösteren benzersiz kültürel parçalardır.

El sanatları gelenek ve göreneklerimizin, yaşam biçimimizin gelecek kuşaklara aktarılmasında büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında el sanatlarımız nesiller arasında bir köprü vazifesi görmekle birlikte geçmişten geleceğe uzanan bir kültür hazinesi konumundadır. Farklı kültürlerin tüm özelliklerini yansıtan zengin bir hazinedir.²²⁷

²²⁵ Er ve Kara, 2019:756.

²²⁶ Arıoğlu ve Atasoy, 2015: 112.

²²⁷ Hünerel ve Er, 2012: 180.

Geçmişî Paleolitik çağlara kadar uzanan Selim ilçesinde birçok toplumun yaşamış olması, geleneksel el sanatlarının da çeşitlenmesine yol açmıştır. Bulunduğu bölgenin iklim ve bitki örtüsü gibi doğal coğrafi etmenleriyle şekillenmiş olan geleneksel el sanatları Orta Asya, Anadolu, Rusya, Kafkasya ve İran kültürlerinin etkisi altında gelişmiştir. Yörede hayvancılığın temel geçim kaynağı olması el sanatlarına yansımış ve dokumacılık, keçecilik, hamutçuluk gibi el sanatları yaygınlaşmıştır. Bu ürünler yakın geçmişe kadar günlük yaşamın vazgeçilmez unsurları olmuşlardır. Ayrıca ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıkarılan geleneksel el sanatları, birçok ailenin önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Geleneksel el sanatlarının üretimi günümüzde durma noktasına gelmiş olsa da, birçok evde nesilden nesile aktararak gelmiş olan ürünler kullanılmaktadır.

3.11.1. Halı ve Yastık Dokumacılığı

Her sanat eseri onun hammaddesinin en bol bulunduğu yerde üretilir. Halı, kilim türü dokumaların yaygın olduğu bir hayvancılık bölgesi olan ve koyun yetiştirilen Kars ve çevresinde yıllar boyu halı, kilim, cecim, zili, sumak ve çiği kilimi gibi çeşitli dokumalar yapılmıştır.²²⁸ Türklerin en kadim el sanatlarından biri olan halı dokumacılığı, yörenin iklim şartları ve doğal çevre koşulları hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Koyun yetiştiriciliğiyle uğraşan yöre sakinleri, iplerini koyun yünlerinden, boyaları ise çevredeki bitki köklerinden elde etmişlerdir. Ayrıca ilçede etnik çeşitliliğin fazla olması dokumacılığa da yansımış ve Karapapak, Ahıska, Kürt, Ermeni halıları ön plana çıkmıştır. Aile ekonomisine önemli katkısı olan halı dokumacılığı genellikle kadınlar tarafından devam ettirilmektedir. Halılar, büyük şehirlere ve Avrupa ülkelerine ihraç edilmektedir.

Karapapaklar, Kafkas halısı olarak adlandırılan geleneksel halıları günümüze kadar taşımışlardır (Görsel 3.97) . Karapapak halıları genelde Türkiye'nin Kars ve Azerbaycan'ının kadim bölgelerinden olan Gence-Kazah halı grubuna ait edilmektedirler. Karapapak halılarında genellikle geçmişe bağlı göçebe hayat sürmüş günlük yaşamlarını yansıtan hayvan ve bitki unsurlu motiflere daha fazla üstünlük vermişlerdir.²²⁹ Halılarda en çok rastlanılan desenler çiçek, balıksırtı, akrep, kuyrumlu göl (ejderha), koç boynuzu, yıldız, kayık ve zencirdir.

Selim ilçesi ve çevresinde *geve*, *çiği kilimi*, *cecim*, *duvar halısı*, *heybe* ve *sumak* gibi dokumalar yüzyıllardır devam eden geleneğin ürünleridir. Özellikle halı dokumacılığında kullanılan doğal yünlerin inceliği, kullanılan düğüm sayısının fazlalığı, ipliklerin kök boya ile

²²⁸ Kars Valiliği, 1999: 265.

²²⁹ Hamidova, 2020: 91.

boyanması, kullanılan renklerin uyumu, kullanılan motiflerin orijinalliği, halıların inceliği ve kenarlarında Türk düğüm tekniğinin kullanılması bu halıların tanınırlığını arttırmıştır.²³⁰ Ayrıca ilçedeki çiçek çeşitliliğinin fazla olması halılarda kullanılan renk çeşitliliğini artmıştır.

İlçede geleneksel şekilde devam ettirilen halı dokumacılığı için öncelikle koyun yünleri toplanır yıkanır ve kurutulur. Havalandırıldıktan sonra tarak denilen aletle taranır ve yumuşak hale getirilir. İplik haline getirmek için ‘‘cehre’’ veya ‘‘teşi’’ aletlerinde eğrilir. Cehre el ile çevrilen ve üstüne yün sarılan bir alettir. Teşi ise topaç biçiminde daha çok çorap ipliği yapmak için kullanılır. İpler, soğan kabuğu ve çivitotundan yararlanılarak elde edilen boyalarla boyanır ve kurutulur. Halıyı dokumak için ‘‘hana’’ denilen halı dokuma tezgâhlarına ipler sırasıyla dizilir. Halı dokundukça ‘‘kirkit’’ ve ‘‘heve’’ denilen aletlerle sıkıştırılır ve iplerin ucuna düğüm atılarak bıçakla kesilir. Bu yönleme ‘‘düğümleme’’ denilir. Saçak yünden yapılan halıya ise ‘‘geve’’ veya ‘‘hisek’’ denilmektedir.

Halı dokumacılığı denilince akla zemin üzerinde kullanılan halılar gelse de duvarlarda, heybelerde ve yastıklarda da halı dokumaları kullanılmıştır. Bu halılar zemin halılarına göre daha ince ve yumuşaktır. Uzun ve soğuk geçen kış aylarında duvarların soğuşundan etkilenmemek amacıyla duvara halı asma geleneği, günümüzde de devam ettirilmektedir. Yine duvarlara yaslanmak amacıyla sedirler üzerine konulan yastıklarda halı veya kilim biçiminde dokunarak kullanılmıştır (Görsel 3.98). Bu yastıklarda da Kafkas halılarındaki desen ve şekillere rastlanmaktadır. İçleri kuru ot veya yünlerle doldurulmuştur.

²³⁰ MEGEP, 2009: 12.

Görsel 3.97 ve Görsel 3.98 Kars Kafkas Halıları ve Benlihahmet Köyünde Bulunan Halı Yastığı

3.11.2. Hamutçuluk

Atların tarlaları sürmek amacıyla koşum hayvanı olarak kullanıldığı yerlerde *hamut* adı verilen boyunluklar yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Hamut, atın boynuna geçirilerek daha rahat koşmasını ve güç toplamasını sağlamak amacıyla kullanılan yastık biçimindeki boyunluktur. İhtiyaç üzerine doğarak zamanla gelişip çeşitlenmiş olan hamutçuluk, geçmişte atın koşum hayvanı olarak kullanıldığı Selim ilçesinde önemli bir meslek alanı olmuştur. Günümüzde tarım makinelerinin yaygınlaşması ile oldukça azalmış olsa da ilçedeki birkaç hamutçu mesleğini icra etmektedir.

Hamudun yapılma aşamasında önce hamudun ağaçları bağlanır ve gömleğe ilişen baş tokası dikilir. Ardından kamıştan yapılan ve adına simit denilen kısım hamuda çakılır. Hamudun üzerine keçe ve keçenin üzerine de deri dikilir. Hamut tekrar ağacın üzerine çakılır ve kamıştan yapıp adına “*fitil*” denilen kısım önüne ve arkasına bükülerek keçeyle birlikte takılır. Son aşamada ise hamudun içine ve yüzüne tekrar deri çekilir. Bahsettiğimiz bu aşamalar malzemelerin suda ıslatılmasıyla yapılır. Hamut yapıldıktan sonra kurumaya bırakılır ve kurutulma aşamasının tamamlanmasının ardından kol kayışları, kulak kayışları, ağızlığı ve döş kayışı da yapılarak kullanılmak üzere hizmete sunulur. Bu ürünler deriden yapıldığı için malzemeler dikilme aşamasında “*biz*” denilen alet ile delinir ve yine deriden yapılmış sırim ile dikilir.²³¹

3.11.3. Keçecilik

Keçe, yün gibi keratin yapılı deri ürünü hayvan liflerin dış tabakasını meydana getiren pullu hücrelerin nem, ısı, basınç ve hareket etkisinde birbirlerine çözölmeyecek şekilde kenetlenmesiyle elde edilen, dokumacılık ürünüdür.²³² Geçmişte göçebe yaşam tarzını benimsemiş olan Türkler, sıcak ve soğuk iklim şartlarından korunmak amacıyla yetiştirdikleri hayvanların yünlerinden keçe yapmışlardır. Eski Türklerde özellikle soğuk hava, kar ve yağmuru geçirmemesi sebebiyle çadırlarda kullanılan keçe, günümüzde farklı şekillerde kullanılmaya devam etmektedir. Türklerinin Orta Asya’dan Anadolu’ya gelmesiyle önem kazanmış, keçeden yapılan örtüler, çizmeler, çadırlar, vb. ürünlerle; bu sanatın devamlılığı sağlanmıştır.²³³ Göçebe kültürün bir parçası olan keçecilik geleneği, geçmişte yarı göçebe hayat tarzını benimsemiş olan yöre sakinleri tarafından soğuk iklim koşullarından olumsuz

²³¹ Bahtiyaroğlu, 2011: 222.

²³² Seyirci, 1999: 577.

²³³ Özhekim, 2009: 126.

etkilenmemek amacıyla devam ettirilmiştir. Hem kültürel geçmiş, hem de yörenin iklim şartları bu geleneğin günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır.

Selim ilçesinde keçe yapımı için öncelikle temmuz ve ağustos aylarında kırkılan koyunların yünleri yıkanır. Yıkandıktan sonra kurutulur ve ince bir ağaç dalı ile yünler çırpılır. Yünü havalandırmak ve kabarmasını sağlamak amacıyla yünler didilir. Didilen yünler bir bez ya da kilime sarılarak ıslatılır. Silindir halinde yuvarlanır, el ve ayak gücüyle ezilerek yünlerin birbirine geçmesi sağlanır. Sertleşen ve ezilen yünler kurutularak keçe haline getirilir.

Keçeler, Selim ilçesinde geçmişte yaylalarda çadır olarak kullanılırken günümüzde çadır yapımı artık kalmamıştır. Ancak soğuktan korunmak amacıyla birçok alanda keçelerden yararlanılmaktadır. Günlük sıcaklık farkının fazla olduğu ve gece sıcaklığının aniden düştüğü ilçede, ağıllarda kalan çobanların düşük sıcaklıklardan etkilenmemeleri amacıyla ‘‘hıllık’’ denilen çoban kepenekleri ve atların üzerindeki eyerler keçeden yapılmaktadır. Kafkasya’ya özgü ‘‘yamçı’’ denilen pelerin şeklindeki kabanlar da kar ve soğuktan korunmak amacıyla keçe malzemesinden yapılmıştır. Geçmişte insan emeği ile yapılan bu ürünler, günümüzde makineler ile üretilmektedir.

SONUÇ

İnsanın yaşamsal tüm faaliyetlerini gerçekleştirdiği doğal çevre ile karşılıklı etkileşim sonucu oluşan mekânda ortaya çıkan her şey kültür olarak tanımlanmaktadır. Kültür temelinde ortaya çıkmış olan kültürel coğrafi görünüm ise toplumların doğal ve beşeri coğrafya unsurlarından etkilenerek ve bu unsurları etkileyerek meydana getirdikleri parçalardır. ‘‘Selim İlçesi’nin Kültürel Coğrafi Görünümü’’ isimli bu tez çalışmasında Selim ilçesinde insanların doğal çevre ile olan karşılıklı etkileşimleri sonucu oluşturdukları kültürel görünümler coğrafya bilimi çerçevesinde incelenmiştir. Anadolu ile Kafkasya arasındaki sınır bölgesinde yer alan ilçe, bulunduğu konum nedeniyle birçok farklı topluma ev sahipliği yapmış ve bu toplumlar doğal çevre özelliklerinin etkisiyle farklı kültürel görünümler ortaya çıkarmıştır. İlçeye yerleşen toplumların farklı coğrafi bölgelerde sahip oldukları kültürel unsurları, Selim ilçesinde de sürdürmeleri kültürel çeşitliliğe yol açmıştır.

Selim ilçesinin doğal çevre özellikleri çerçevesinde yer yapısı ve yer şekillerine bağlı olarak ortaya çıkan unsurlar birçok kültürel görünümü şekillendirmiştir. Volkanik bir sahada yer alan ilçedeki meskenler, mezarlıklar ve diğer kültürel yapılar sahada en fazla bulunan bazalt, andezit ve tuf gibi doğal malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir. İlçenin yer yapısı özellikleri kültürel görünümlere doğal yapı malzemesi oluştururken, yeryüzü şekilleri ise yöre sakinlerinin ekonomik faaliyetleri, yerleşme şekilleri, ulaşım yolları ve mesken şekilleri gibi görünümlerini etkilemiştir. Selim platosu üzerinde yükselmiş olan basık koni şeklindeki dağ kütleleri, geleneksel yaylacılık faaliyetlerinin sürdürüldüğü önemli potansiyele sahip alanlardır. Özellikle Allahuekber Dağları, yaylacılık faaliyetlerinin yoğun bir şekilde devam ettirildiği bir saha olarak yöre sakinlerinin yaşamlarında önemli bir yere sahiptir.

İlçedeki ekonomik faaliyetler, önemli ölçüde iklim koşullarına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Karasal iklimin hâkim olduğu sahada ortalama yıllık sıcaklıkların oldukça düşük olması nedeniyle yaz mevsimi 2 ay sürmekte ve topraktan yılda yalnızca bir defa ürün alınabilmektedir. Tarım ürünleri daha çok şiddetli soğuk ve don olaylarına dayanıklı arpa, buğday ve yulaf tahıl ürünlerinden oluşmuştur. Bu durum ilçenin beslenme kültürünün tahıl ağırlıklı yiyeceklerden oluşmasına neden olmuştur.

Yıllık ortalama yağış miktarı 309,1 mm gibi düşük bir değere sahip olsa da yağışlar yıl boyunca etkinliğini sürdürmekte ve çayırılar sürekli yeşil kalmaktadır. Uzun boylu yeşil çayırılar sayesinde yöredeki hayvancılık oldukça gelişmiş ve ilçe büyük şehirlerin et ihtiyacının karşılandığı yerlerden biri haline gelmiştir. Yağışlar, yöre sakinlerinin kültürel

ritüellerinde de yer edinmiştir. Yağışlara bağlı olarak sürdürülen tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin sürekliliği için, ‘‘god godu’’ gibi geleneksel ritüeller gerçekleştirilmektedir.

Sahanın doğal bitki örtüsü ağırlıklı olarak step ve çayır türlerinden oluşmaktadır. Uzun boylu alpin çayırlar ve çeşitli çiçek türleri, büyükbaş hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesini sağlamıştır. Aynı zamanda doğal bitki örtüsü, yöre sakinlerinin beslenme kültürünü ve geleneksel tedavi yöntemlerini de şekillendirmiştir. Özellikle kekik, evelik, ebegümeci, madımak ve aşotu gibi bitkiler yöre sakinleri tarafından sıklıkla kullanılmaktadır.

Aras Havzası sınırları içerisinde kalan Selim ilçesinin su kaynakları tarım, hayvancılık, ulaşım ve turizm faaliyetleri, yerleşme şekilleri ve beslenme tarzları gibi birçok unsuru etkilemiştir. İlçenin en önemli su kaynağını, Allahuekber Dağları’ndan kaynağını alıp ilçedeki su kaynaklarını toplayan Kars Çayı’dır. İlçe, yeraltı ve yerüstü su kaynakları açısından zengin olsa da, bu kaynaklar kış aylarında donmakta, yaz aylarında ise kurumaktadır. Özellikle son yıllarda kuraklığa bağlı olarak su sıkıntısı gün geçtikçe artmakta, bazı köylerde her gün saat 15.00’ten sonra su kesintileri yaşanmakta ve insanların günlük yaşamı oldukça zorlaşmaktadır. Bu nedenle mevcut su kaynakları, günlük yaşamda, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde etkin bir şekilde değerlendirilememektedir.

İlçedeki kültürel yapının değişmesini ve sürekli yenilenmesini sağlayan en önemli değişken olan göçler, geçmişte daha çok savaşlarla oluşan güvensizlik ortamı nedeniyle yaşanmış olsa da günümüzde ekonomik faktörler ve daha rahat yaşama isteği ile gerçekleşmektedir. Genellikle büyük ve gelişmiş şehirlere doğru gerçekleşen göçler, kültürel faaliyetlerin de gün geçtikçe azalmasına neden olmaktadır.

Selim ilçesinde genel eğitim seviyesinin düşük olması, ekonomik ve sosyal hayatı olumsuz etkilerken kültürel unsurlara bakış açısını da belirlemiştir. Eğitim seviyesi düşük olan aileler her ne kadar geleneklerine bağlı görünse de yaşam tarzlarını şehir yaşamından bambaşka bir yerde konumlamakta ve küçük düşürücü bulmaktadır. İlçenin sahip olduğu önemli ve değerli kültürel unsurlar, zamanla yok olmakta ve unutulmaktadır. Nitelikli eğitim almış olan insanlar, kültürel unsurlara daha fazla sahip çıkmakta ve yaşatılması için çaba sarf etmektedir.

İlçedeki yerleşme şekilleri topoğrafya, geleneksel kalıplar ve güvensizlik ortamı nedeniyle toplu bir yapı kazanmasına sebep olmuştur. Ancak bu yerleşmelerden farklı bir yapı gösteren Selim ilçe merkezi, Erzurum-Kars karayolu boyunca uzanan yolboyu yerleşmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Rus işgali sonrası Malakanlar tarafından kurulan ve tarım alanlarını işgal etmeyen bu yerleşme şeklinin Selim ilçesinde de görülmesi, bir kültüre ait görünümünün

farklı bir sahanın coğrafi şekillerine uygun olarak benzer biçimde ortaya çıkmasının açık bir kanıtını oluşturmuştur.

Selim ilçe nüfusunun önemli kısmını oluşturan Karapapaklar, Azerbaycan sahasında yaylacılık kültürünü devam ettiren ve yaz aylarında yaylalara göçen yarı göçebe bir grup olarak bilinmektedir. Günümüzde Selim ilçesinde de benzer şekilde yaylacılık kültürünü devam ettirmeye çalışan bu halk, karşılaşılan sorunlar nedeniyle yaylalarda hayvancılık faaliyetlerini yürütememeleri sebebiyle büyük bir kısmı farklı şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır. Zamanla azalan yaylacılık faaliyetleri, yaylacılık kültürünün de yavaş yavaş yok olmasına neden olmuştur. Ayrıca yaylalarda elektriğin olmaması, özellikle gençlerin yaylaya çıkmalarının önündeki en büyük engellerden biridir. Yaylalarda sosyal medyadan ve sosyal yaşamdan kopan gençler için yaylacılık faaliyetleri oldukça zorlayıcı olmaktadır. Bu nedenle gün geçtikçe azalan yaylacılık faaliyetiyle birlikte yaylacılık kültürü de yok olmaya başlamıştır.

Daha çok ekonomik nedenlerle dışarıya göç etmek zorunda kalan yöre insanları, büyük şehirlerin yorucu ve kalabalık ortamından sıkılıp yaz aylarını büyük özlem duydukları köylerde geçirmeye başlamışlardır. Bu insanlar yaz aylarında geride bıraktıkları topraklarını işlemeye başlamış ve köylerde yeni evler inşa etmişlerdir. Kültürel geleneklerinden ve geçmiş yaşantılarından kopmak istemeyip köye dönerek özlem duydukları yaşantıyı hayata geçirmiş olsalar da sadece yaşlı nüfustan oluşan köyler bu insanlar için hayal kırıklığından öteye gidememiştir.

Selim ilçesinde arazilerin büyük bir kısmı tarım ve mera alanlarından oluşmaktadır. Kültürel görünümün bir parçası olan arazi bölünüşü, yöre sakinlerinin temel geçim kaynakları olan tarım ve hayvancılık faaliyetlerine göre şekillenmiştir. Mera alanları her ne kadar geniş alanlara yayılmışsa da verimli bir şekilde kullanılamamaktadır. Aşırı otlatma, kuraklık, su kaynaklarının yetersiz olması gibi sebepler meralarda verimin azalmasına ve hayvancılık faaliyetlerinin sekteye uğramasına neden olmuştur. Sahanın volkanik unsurlarla kaplı olması, tarım arazilerinin verimini arttırmış ve bu alanlarda yörenin iklim koşullarına uygun geleneksel tarım teknikleri ile genellikle tahıl ağırlıklı ürünler yetiştirilmiştir. Yöre sakinleri, geleneksel tarım tekniklerinin yanında ilçede tarım alanında önemli gelişmelere yol açan Malakanlardan sebze yetiştiriciliğini ve farklı tarım aletlerini kullanmayı öğrenmişlerdir. Tarım ürünlerinden, son yıllarda artan kuraklık ve su kaynaklarının yetersiz gelmesi nedeniyle istenilen verim alınamamaktadır. Özellikle hayvanların ot ihtiyacını karşılamak amacıyla yakın iller veya ilçelerden ot temini yapılmaktadır. Ayrıca tarım yapmak amacıyla kullanılabilecek potansiyelde olan verimli araziler, mera arazisi olarak kullanılması kültürel

hayvancılık faaliyetlerinin yöre sakinleri için öneminin daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır.

İklim koşulları nedeniyle tarım faaliyetlerinden yüksek verim alınamadığı ilçede, geleneksel geçim kaynağını hayvancılık faaliyetleri oluşturmaktadır. Uzun boylu ve yaz boyunca yeşil kalan çayırılar büyükbaş hayvancılık için uygun koşullar oluşturmıştır. Hayvancılık faaliyetlerinde ön plana çıkmış olan Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin en kaliteli büyükbaş hayvanlarının yetiştirildiği yerlerden biri olan Selim ilçesinde özellikle "zavot" cinsi sığırlar süt veriminin yüksek olması sebebiyle neredeyse her evde bulunmaktadır. Eti, sütü, derisi ve gübresi gibi her alanından yararlanılan hayvanlar yalnızca günlük yaşamı etkilemekle kalmamış, koç katımı kutlamaları ve at yarışı festivalleri gibi kültürel normları da şekillendirmiştir. Yöredeki hayvancılık faaliyetleri her ne kadar gelişmiş olsa da geleneksel bir şekilde devam ettirilmesi sebebiyle doğru bilinen bazı yanlışlar sürdürülmektedir. Önemli bilgi eksikliklerinin olduğu bu alanda yöre sakinleri veterinerlere ihtiyaç duymadığını dile getirmektedir. İlçede doğal ortam koşullarına bağlı olarak gerçekleştirilen geleneksel Kafkas Arıcılığı ise son yıllarda kuraklığın artması ve yağışların azalmasına bağlı olarak ortam koşullarından olumsuz etkilenmektedir. Gün geçtikçe arıcılık faaliyetlerini sürdürmek zorlaşmakta ve bu faaliyetler geleneksellikten uzaklaşmaktadır.

İlçenin ulaşımında en önemli unsur olan karayolları ve demiryolları, hem yerleşme şekillerini hem de kültürel yapıları şekillendirmiştir. Doğu-batı yönünde uzanan karayolu boyunca yol boyu yerleşmelerini ve Rus işgal döneminde Transkafkasya demiryolunun bir parçası olan Selim demiryolu ilçedeki kültürel görünümünün bir parçasını oluşturmıştır. Karayolları ve demiryolu açısından ulaşım sıkıntısının yaşanmadığı ilçede ticari ilişkiler istenilen düzeyde gelişmemiştir. İlçenin özellikle Ermenistan'a yakın konumda bulunmasına rağmen ticari ilişkilerinin gelişmemesinin en önemli nedeni, Ermenistan sınır kapılarının kapalı olmasıdır. Ticari ilişkiler gibi sanayi faaliyetlerinin de yetersiz olduğu ilçede tarım ürünlerinin iklim koşullarından olumsuz etkilenmesi, hatta bazı zamanlar ilçenin ihtiyacını dahi karşılayamaması, yatırımların yeterli derecede olmaması ve soğuk hava şartlarının sanayinin gelişimine engel oluşturması gibi sebepler, ekonomik gelişimin tam anlamıyla sağlanmadığını göstermektedir.

İlçenin kültürel coğrafyası hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayan kültürel yapılar ilçede kültürel turizminin en çekici örneklerini oluşturmaktadır. Özellikle Türkiye'de nadir bulunan tarihi Rus mimari eserlerini barındırmasıyla ön plana çıkan ilçede turizm açısından değerlendirilebilecek kayda değer alanlar mevcuttur. Bu yapılara dair herhangi bir koruma ve turizm planı bulunmamaktadır. Ancak son yıllarda Kars kültürünün ve Rus yapılarının

turistlerin ilgisini çekmesi, Selim ilçesinde de bazı girişimlerin önünü açmıştır. Koşapınar köyünde yapılan ‘‘çitlik turizmi’’, Doğu Ekspresi ile birlikte Kars’a gelen turistlerin uğrak noktası olmuş ve yöre sakinleri kültürel unsurlarını koruma ve sürdürme konusunda bilinçlenmişlerdir.

İlçedeki kültürel görünümeler incelendiğinde geleneksel meskenler, ilçenin hem doğal hem de beşeri özelliklerini en iyi şekilde yansıtmaktadır. Yalnızca doğal çevreden temin edilen malzemeler kullanılarak inşa edilmiş meskenlerin farklı şekil ve yapılarda ortaya çıktığı görülmüştür. Aynı bölgede farklı mesken yapılarının ortaya çıkması, ilçenin kültürel yapısının çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Her iki mesken türünün de soğuk kış şartlarına uyumlu, rüzgâr, kar birikmesi, güneşlenme gibi faktörler göz önünde bulundurularak doğal çevreye zarar vermeden koruma-kullanma dengesi ile oluşturuldukları gözlemlenmiştir. Bu görünümelerin her detayı insan hayatı yaşamı için sağlıklı, kolaylaştırıcı, basit ve kullanılabilir bir özelliğe sahiptir. Kùltürler arası etkileşimler sonucunda zamanla meskenlerde benzerlikler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Rusların yerleştikleri yerlerde genellikle dik çatılı mesken tipleri ve peç sistemi Türk meskenlerinde de görülmeye başlanmıştır.

Geleneksel meskenlerin aksine ahırların günümüz şartlarına uygun olmadığı, hayvan yaşamı için elverişli olmadığı görülmüştür. Geleneksel ahırlar genellikle küçük, karanlık ve havasızdır. Kış ayları boyunca bu ahırlarda kalan hayvanlar sağlıklı koşullarda beslenmektedir. Son yıllarda devletin verdiği krediler ile modern ve büyük ahırlar yapılmıştır. Ancak bu ahırlar da verimli bir şekilde kullanılamamaktadır. Oldukça büyük ve köylere uzak konumda bulunan bu ahırları işletemeyen yöre sakinleri iflas etmekte ve yatırımlar istenilen düzeyde değerlendirilememektedir.

Teknoloji ve ulaşım sistemlerinin gelişmesiyle birlikte meskenler modern yapı malzemeleri ile inşa edilmeye başlanmış, geleneksel meskenler ise yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Birbirinden farklı ve doğal çevre ile uyumsuz yapılan meskenler yörenin iklim şartlarına uyumlu olmadığı gözlemlenmiştir.

Son yıllarda sosyal medya ve diğer iletişim araçlarının kullanımının artması sonucu kültürel unsurlar hızla yok olmaya başlamıştır. Geçmişte kullanılan ancak günümüzde kültürel faaliyetlerin azalmasıyla birlikte kullanım dışı kalan yöreye özgü bazı kelimeler de unutulmaya başlanmıştır. Özellikle genç nüfusun kültürel unsurlara ait alışkanlıklarını bilmemeleri veya devam ettirmemeleri kültürel birikimlerin genellikle yaşlı nüfus ile sınırlandırılmasına neden olmuştur. Ancak bu koşullarda dahi kültürel farkındalıktan habersiz yoğun sosyal medya paylaşımlarının yaygınlaşmasının kültürel coğrafi görünümlere ilişkin bir görsel zenginliği sağlamakta olduğu, geçmişteki imkânsızlıklara göre gelecek için önemli

bir arşiv oluşturacağının göz ardı edilmemesi gerektiği şeklinde olumlu düşünceler de geliştirilebilir.

Yöredeki koyunculuk faaliyetlerinin bitme noktasına gelmesi, yün üretiminin azalması ve teknolojinin ilerlemesi, evlerde dokunan halıcılığın ortadan kalkmasına neden olmuştur. Teknolojinin ilerlemesi ve küreselleşme süreci, yöre sakinlerinin yaşantısını büyük ölçüde değiştirmiştir. Küreselleşme ile artan kültürel etkileşimler ve modern giyim şekilleri de toplumlar arasında hızla yayılmış, kültürel çeşitlilikler azalmıştır. Buna rağmen papak, çalma ve yamuşak gibi giyim kuşam kültürünün bir parçası olan ürünler gelenekselliğin tam anlamıyla yok olmadığını göstermektedir.

TERMİNOLOJİK SÖZLÜK

Abrilin beşi: Nisan ayı

Ağartı: Süt ürünleri

Ağı otu: Baldıran-Conium maculatum

Ağuz: Doğum yapan ineğin ilk sütü

Ahdava: Güğüm

Akbun: Tezek

Akuşka: Pencere

Alaf: Kurutulmuş yeşil ot ağırlıklı hayvan yemi

Arkaç: Yamaç ve kuytu alanlardaki hayvan yatağı

Arpa biçini ayı: Ağustos ayı

Aşgana: Yemek yapılan yer, hane, mutfak

Aşotu: Kişniş-Coriandrum sativum

Ayvan: Balkon

Badbadı otu: Banotu- Hyoscyamus niger

Badval: Tahıl kuyusu

Baga: Ahırlarda tahta bölmelerden oluşturulmuş yemlikler

Başmağ: Kadınlarda başörtüsü türü

Brişka: Küçük at arabası

Boğanak: Karla karışık fırtına

Boylama: Uzun entari

Camış: Manda

Camışgıran: Mart Ayı

Cavlak: Ağaçsız, çıplak yer

Cem: Tabak

Cehre: El ile çevrilen ve üstüne yün sarılan bir alet

Cızlavat: Kara Lastik

Cil: Ot, saz

Cillenmek: Yeşermek, çimlenmek

Cingır-cimdirik: Kova

Civeki: Çizme

Culuk: Hindi

Çalma: Başmağ da denilen başörtüsü türü

Çaynik: Çaydanlık

Çengel: Çatal

Çibriska: Mercimek otu-Satureja hortensis

Çöl: Tarla

Çömçe: Kepçe

Danagıran: Kuzeybatı rüzgârları

Dayra: Genç kızların giyindiği kısa entari

Dinge: Gümüş paralarla süslenen kadın başlığı

Dolça: Kulplu bardak

Dula: Kapıların üzerinde eşyaları koymak için oluşturulmuş boşluk, raf

Ejderha: Hortum

Eş üzen: Süzgeç

Evenkövenci: Ebegümeci- Malva neglecta

Eyiş: Tandır ekmeğini tandırdan çıkarmak için kullanılan ucu sivri alet

Fastık: Beyaz eteklik

Firengi: Bıçak

Ganfet: Şeker

Garagış ayı: Ocak ayı

Gatığ: Yoğurt

Gem: Döğen aleti

Geve: Halı

Gıjır tiken: Isırgan otu

Gırşa: Dik çatı

Gofta: Kadın gömleği

Göze: Sıcak su kaynağı

Gücük ayı: Şubat ayı

Güz ayı: Kasım

Güzgü: Ayna

Hana: Halı dokuma tezgâhı

Haros: Tarlayı nadasa bırakmak

Herik: Tarlayı sürme ve havalandırma işlemi

Herk: Sürülmüş tarla

Heve: Halı dokurken ipleri sıklaştırmaya yarayan alet

Hıllık: Çoban kepeneği

Hırmanayı: Eylül ayı

Hisek: Saçak yünden yapılan halı

Hışırık: Dolu yağışı

Hodakh: Tarla sürerken öküzlerin başında duran çocuklar

Horavel: Kotan (pulluk) sürerken uyku gelmesini engellemek ve ritim tutarak çalışmak amacıyla söylenen türküler

Hoylu: Avlu

İlin ayın ahır: Yılbaşı

İsteken: Bardak

Karadam: Tek katlı yarısı toprağa gömülü ve dam kısmı hafif eğimli geleneksel taş meskenler.

Karakaynak: Sıcaklığı yüksek olan sıcak su kaynakları

Karankuş: Kırlangıç

Kargun: Karların erimesi

Kartof: Patates

Kerme: Koyun dışkısından yapılan tezek yığını

Kiriş otu: Çiriş otu-Eremurus spectabilis

Kirkire: El değirmeni

Kirkit: Halı dokurken ipleri sıklaştırmaya yarayan alet

Koç katımı ayı: Ekim ayı

Kofik: Dingel

Kolçak: Yöre kadınlarının çalışırken kıyafetlerini kirletmemek amacıyla kollarına taktıkları kolluklar

Kotan: Pulluk

Kotan ayı: Temmuz ayı

Kuşekmeği otu: Madımak- Polygonum cognatum

Kuşgana: Tencere

Küçe: Duvar içerisinde oyularak yapılmış raf, dolap

Külfe: Gömülü toprak tandıra alev alması amacıyla hava girişinin sağlandığı kapaklı bölme.

Künde: Hamur bezesi

Kürtüh: Sert kar

Küspe: Hayvanlara yedirilen pancar posası

Labada: Evelik- Rumex obtusifolius

Laputka: Kürek

Leçek: Tülbent

Leylek karı: Mart ayının 15'inden sonra yağan kar yağışı

Loby: Fasulye

Macarka: Ot ve tahıl saplarını taşımak amacıyla at arabasının yanlarına yapılan özel parmaklık

Majgal: Kotan- pulluk süren kişi

Medik: Çobançantası- Capsella bursa-pastoris

Merek: Samanlık

Mertek: Tavan yükünü taşıyan odunlar

Mezersenlik: Mezarlık

Modgam: İmece

Nahr: Sığır sürüsü

Nahr ayı: Aralık

Nehre: Yayık

Noyruz: Nevruz

Ohloy: Oklava

Otağ: Misafir odası

Öküz Pöçüğü otu: Sığırkuyruğu-Verbascum s.

Öy: Ev

Palçık: Bataklık

Paltar: Kıyafet

Papak: Kalpak

Peç: Duvarlar arasında boşluk bırakılarak oluşturulan ısınma sistemi, soba

Pendir: Peynir

Peşkun: Yer sofrası

Plati: Genç kızların kullandığı düğmesiz tek parça kıyafet

Potur: Örgü içlik

Pulul: Tarlada oluşturulan ot yığını

Repete: Tandır ekmeği için kullanılan yastık

Sapılca: Tava

Sarı kök: Zerdeçal

Sarı yağ: Sadeyağ

Seğelek: Keten tohumu

Seki: Sedir

Semeni: Baharın gelişini kutlamak amacıyla yeşertilen ot.

Sini: Tepsi

Sinor: Sınır, tarla sınırı için de kullanılır

Şırat: Peynir altı suyu

Şoş: Rusların yaptıkları stabilize yol

Telce otu: Tellice otu- *Chenopodium album*

Tar: Ahırda kümes hayvanları için oluşturulmuş uzun tahta sırtık

Taya: Evlerin bahçelerindeki ot yığını

Teşi: Topaç biçiminde daha çok yünden çorap ipliği yapmak için kullanılan alet.

Tuman: Şalvar

Tump: Tarla sınırı

Unluca otu: Sirken otu-*Atriplex nitens*

Yağış ayı: Mayıs

Yamçı: Keçeden yapılan uzun erkek pelerini

Yamuşak: Peçe

Yargan: Akarsuların derine aşındırma yapması sonucu oluşan diklikler

Yarpuz: Yabani nane-*Mentha Pulegium*

Yappa galağı: Belirli bir düzene göre oluşturulmuş tezek yığını

Yay: Yaz

Yayla ayı: Haziran

Yoz malı: Öküzden genç olan erkek büyükbaş hayvan

Zavot: Rusça fabrika, Selim ilçesinde mandıra yerine kullanılır. Ayrıca Kafkas ırkı sür sığırlarına zavot ırkı denilir.

Zemheri: Şubat ayı

KAYNAKÇA

- Akça, B., ve Kıyanç, S. (2017). "Malakanlar'ın Anadolu'daki İzleri". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18(39), 22-43.
- Akçayöz, V. (2015). *Annem Sara ve Malakanlar*. Serka Yayınları, İstanbul.
- Aksakal, E. (2019). "Türk Kültüründe Eril Mekân Örneği; Köy Odaları". *Folklor/Edebiyat*, 25(98), 291-307.
- Alagöz, C. A. (1984). "Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler". *Türk Yer Adları Sempozyumu*. Ankara, 11-23.
- Arı, Y. (2005). "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj Kavramı". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 13, 311-339.
- Arı, Y. (2018). *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi*. Çizgi Kitabevi, Konya.
- Arı, Y., ve Köse, A. (2005). "İnsan-Çevre Etkileşimini Yorumlamada Yeni Bir Alternatif: Kültürel Coğrafya". *Ulusal Coğrafya Kongresi*. İstanbul, 51-59.
- Arıoğlu, İ., ve Atasoy, Ö. (2015). "Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Geleneksel El Sanatları ve Kültür ve Turizm Bakanlığı". *Turkish Studies*, 10(16), 109-126.
- Arslan, M. (2015). "Kars'ın Selim İlçesi'nde Bulunan Koç Heykeli Formlu Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri". *AzerbaycanŞinaslık: Geçmişi, Bugünü ve Geleceği (Dil, Folklor, Edebiyat, Sanat, Tarih)*, Kars, 799-847.
- Arslan, N., ve Topçu, İ. (2012). "Cumhuriyet Dönemi Kars'ta Nüfus". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 12(12), 87-124.
- Arslan, S. (2014). "Türklerde Ağaç Kültü ve Hayat Ağacı". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 60-71.
- Artun, E. (1999). "Türk Kültüründe Nevruz". *Uluslararası Nevruz Sempozyumu*, Kazakistan, 1-7.

- Artun, E. (2008). "Adana ve Osmaniye Halk Kültüründe Giyim-Kuşam Geleneği". M. T. Koçkar (Dü.). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 71-85.
- Aslan, E. (2012). "Kars Yöresinde Malakanlar'dan Kalan ve Kaybolmak Üzere Olan Rençberlik Geleneği". *Milli Folklor Dergisi*, 12(93), 252-263.
- Aslan, E. (2015). "Karapapak-Terekeme Türkleri'nde Hıdırellez Geleneği". *Milli Folklor Dergisi*, 27(108), 210-213.
- Aslan, E. (2018). "Selim İlçesinin Bin Yıllık Tarihine Kısa Bir Yolculuk". 1-6.
- Aslan, Y. (1994). "Bugünkü Ermenistan Arazilerinden Türklerin Çıkarılması Meselesi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 32(1), 15-167.
- Atalay, İ. (1994). *Türkiye Vegetasyon Coğrafyası*. Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- Atalay, İ. (2011). *Toprak Oluşumu, Sınıflandırması ve Coğrafyası*. Meta Basım, İzmir.
- Atalay, İ. (2011). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. Meta Basım, İzmir.
- Atalay, İ., ve Koçman, A. (1978). "Kuzeydoğu Anadolu'nun Jeotektonik ve Morfotektonik Evriminin Ana Çizgileri". *Jeomorfoloji Dergisi* (24), 41-75.
- Atalay, İ., Tetik, M. ve Yılmaz, Ö. (1984). *Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri*. Çağ Matbaası, Ankara.
- Ayhan, B., ve Kocagöz, T. (2019). *Kars Sanayi Envanteri*. SERKA (Serhat Kalkınma Ajansı), Kars.
- Ayhan, F. (2019). "Eğitim Coğrafyası Açısından Bir Karşılaştırma: Bakırköy ve Sultangazi İlçeleri". *Journal of Awareness*, 4(3), 305-320.
- Bahtiyaroğlu, A. (2011). "El Sanatları". *Kars İlinin Somut Olmayan Kültürel Mirasının Haritalandırılması Projesi*. Birleşmiş Milletler ve Kültür Turizm Bakanlığı, 222.
- Başayığıt, L., ve Uçar, G. (2019). "Kars İli Arazileri ve Toprak Özelliklerinin Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Değerlendirilmesi". *Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 15-27.
- Başlevent, C. (2020). "Türkiye'nin Değişen Hanehalkı Yapısı: Tek Kişilik Haneler Ne Durumda?". *Yıldız Social Science Review*, 6(1), 17-31.
- Baykara, T. (1997). "Türk Kültüründe İklim". *Erdem*, 9(27), 955-974.

- Bayraktar, F. (1999). "Azerbaycan Kadın Giyim-Kuşamından Alınmış Örnekler". *Erdem*, 10(28), 53-56.
- Begiç, H. N. (2016). "Giyim-Kuşam Kültüründe Keçe Sanatına Tarihsel Bir Bakış". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40, 287-297.
- Beşirli, H. (2010). "Yemek, Kültür ve Kimlik". *Milli Folklor*, 22(87), 159-169.
- Boratav, P. N. (2020). *Türk Mitolojisi (Oğuzların- Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi)*. BilgeSu Yayınevi, Ankara.
- Boy, A. (2018). "Gümrü-Moskova-Kars Antlaşmaları Kapsamında Muhacir ve Mülteci Problemi". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(4), 551-575.
- Bulut, G. (2016). *Kars Selim'de Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- Bulut, İ. (1995). "Tipik Bir Yolboyu Köyü Örneği Kars-Kümbetli Köyü". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1(1), 97-111.
- Bulut, İ. (1996). "Sorgun Yöresi Köy ve Mevkii Adlarının Kaynakları". *Akademik Araştırmalar*, 1(3), 30-40.
- Bulut, İ. (2011). "Anadolu'da İnanışların ve Geleneklerin Doğa Korunması Açısından Önemi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(46), 119-134.
- Bulut, İ. (2016). "Anadolu Konut Kültüründen Kaybolmakta Olan Mesken Şekli: Yozgat'ın Karayapıları". T. Çetin, ve A. Meydan (Ed.), *Türk Kültüründe Coğrafya II* Pegem A Yayıncılık, Ankara, 289-313.
- Bulut, İ., ve Özdemir, F. (2010). "Erzurum Palandöken Kayak Merkezindeki Son Kom Yerleşmesi: Beri Piri Komu". *Türk Coğrafya Dergisi*, 55, 25-33.
- Bulut, İ., ve Özoğul, B. (2018). "Sorgun Yöresinde Hidrografik Kökenli Yer Adları Analizinden Elde Edilebilecek Coğrafi Sonuçlar". *III. Uluslararası Bozok Sempozyumu, Yozgat*, 752-760.
- Bulut, İ., Erdoğan, N., ve Özoğul, B. (2018). "Geleneksel Arıcılık ve Kırsal Konut Ekolojisi Açısından Elmalı Yöresi Arı Serenleri". H. İ. Yücel (Ed.), *Antalya Kitabı I*

- (*Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya*. Palet Yayınları, Antalya, 694-707.
- Bulut, İ., Tuncer, B., ve Özoğlu, B. (2021). "Kırsal Konut Ekolojisi Açısından Geleneksel İbradı (Antalya) Evleri". D. Ç. Bedia Koçakoğlu (Ed.), *Antalya Kitabı 4 (Toprak, Su, Medeniyet: Antalya)*. Palet Yayınları, Konya, 411-429.
- Ceylan, M. A. (2011). "Gediz Havzasında Tarihi Köprüler ve Fonksiyonel Özellikleri". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 16(25), 103-132.
- Çelebi, E. (1966). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi II. Cilt*. (M. Zillioğlu, Çev.) Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Çelik, M., Kopar, İ., ve Bayram, H. (2018). "Doğu Anadolu Bölgesi'nin Mevsimlik Kuraklık Analizi". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(3), 1742-1761.
- Çetin, Y. (2017). "Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkıfelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme". *Social Sciences Studies Journal*, 3(8), 353-365.
- Çetintaş, B. (2016). "Kültür Kavramının Kapsamı, Anlam ve Tanımları". *Turkish Studies*, 11(18), 227-248.
- Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü. (2014). *Kars İli 2013 Yılı Çevre Durum Raporu*. Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Kars.
- Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü. (2020). *Kars İli 2019 Yılı Çevre Durum Raporu*. Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Kars.
- Çolak, A., ve Aygün, H. (2011). *Sarıkamış (Kars) Civarı Obsidiyenleri*. Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Daş, E. (2018). "Mezar Taşlarında Svastika ve Çarkıfelek ve Anlamı". *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi*, Aydın, 199-206.
- Demir, M. (2014). "Kars İlinin Arıcılık Potansiyeli ve Değerlendirme Durumu". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19(32), 209-230.
- Demir, M. (2014). *Kars Kent Coğrafyası*. Zafer Medya Ofset, Erzurum.
- Demir, M. (2015). "Kars İlinin Nüfus Gelişimi ve Başlıca Demografik Özellikleri". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 127-156.

- Demir, M. (2016). "Kars İlinde Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvancılık". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 35(21), 39-62.
- Demirel, M. (2006). "Sarıkamış'ta Ermeni Olayları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (31), 105-118.
- Deniz, A., Tuysuz, Ş., ve Yardımcıel, A. (2014). "Orta Aras Havzası'nın Tarihi ve Kültürel Zenginliği". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (14), 121-128.
- Denker, B. T. (1977). *Yerleşme Coğrafyası Kır Yerleşmeleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Devitsky, V. (1896). "Erivan Eyaleti ve Kars Bölgesi'nde Tatil Yolculuğu". *Kafkas Eğitim Bölgesi İdaresi Basımları* (21), 79-180.
- Doğanay, H. (1989). "Doğu Anadolu Bölgesi'ne Yönelik Toplu Konut Uygulamasının Coğrafi Planlama Esasları "Erzurum Örneği"". H. Doğanay (Ed.), *Coğrafya Makaleleri*. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 117.
- Doğanay, H., ve Coşkun, O. (2013). "Mezraa Yerleşmeleriyle İgili Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18(29), 1-28.
- Durmuş, İ. (2021). "Türk Kültür Çevresinde At". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 1-12.
- Emekli, G. (2004). *Kent Coğrafyası Yaklaşımı ile Urla'da Kentsel Değişimin Değerlendirilmesi*. Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi, İzmir.
- Er, B., ve Kara, S. (2019). "Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamındaki El Sanatları Ürünlerinde Sürdürülebilirlik". *UlakBilge*, 42, 756-763.
- Ercan, A., Genç, T., ve Duygu, M. (1987). "Kalın Bazalt Örtüsü Altının Yerelektik Yöntemle Çalışılması: Batı Kafkasya". *Jeofizik Dergisi*, 1(1), 45-75.
- Erinç, S. (1972). "Türkiye: İnsan ve Ortam". *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 166-194.
- Erol, O. (2011). *Genel Klimatoloji*. Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Ersoy, E. (2009). "Cinsiyet Kültürü İçeriisinde Kadın ve Erkek Kimliği (Malatya Örneği)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 209-230.

- Ertekin, M., ve Butasım, N. "İslam Süsleme Sanatının Mezar Taşlarına Yansıması "Bingöl Örneği"". 1-20.
- Gençer, M., Uğurlu, A., Kaçar, M., Özcan, H., Kesim, A., ve Aydın, B. (2005). *Hidrometeoroloji*. Ankara.
- Gibson, C. (2017). "Culture". *Avustralya Uluslararası Coğrafya Ansiklopedisi*, 1-4.
- Gümüşçü, O. (2018). "Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras". *Erdem*, 99-120.
- Gündüz, T. (2001). "Kars". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 515-518.
- Güney, E., Bozyiğit, R., Meydan, A., Kılıç, T., ve Bulut, İ. (2016). *Çevrebilim (Ekoloji) Sözlüğü*. Çizgi Kitabevi, Konya.
- Gürsoy, C. R. (1974). "Türkiye'nin Tabii Yolları". *Türk Coğrafya Dergisi* (26), 24-30.
- Güvenç, B. (2018). *İnsan ve Kültür*. Boyut Yayıncılık, İstanbul.
- Hadimli, H. (2008). *Akseki İlçesi'nin Coğrafyası*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Hamidova, Ü. (2020). "Kars ve Azerbaycan'ın Gence-Kazah Grubu İçinde Yer Alan Karapapak Halıları". *ARIŞ Halı Dokuma ve İşleme Sanatları Dergisi*, 136, 91-111.
- Hatemoğlu, H. (1996). "Kars'ın Selim İlçesi Yenice Köyünde Noyruz Bayramı". *Milli Folklor*, 8(4), 29-30.
- Hayli, S., ve Canpolat, F. (2018). "Türkiye'de Kırsal Yerleşmelerin Kuruluş ve Gelişmesinde Etkili Olan Faktörlere Teorik Bir Yaklaşım". *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 10(2), 183-206.
- Hoşgören, Y. (2013). *Jeomorfolojinin Ana Çizgileri*. Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Hünerel, Z., ve Er, B. (2012). "Halk Kültürünün Tanıtılmasında El Sanatlarının Yeri ve Önemi". *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 179-190.
- İbret, Ü. (2003). "Çankırı'daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açından Bir İnceleme". *Marmara Coğrafya Dergisi* (7), 53-80.
- İnandık, H. (1965). *Türkiye Bitki Coğrafyası'na Giriş*. Baha Matbaası, İstanbul.
- İstatistik Umum Müdürlüğü. (1929). *1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül I*. İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul.

- İstatistik Umum Müdürlüğü. (1929). *Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III*. Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara.
- Kafkasyalı, A. (2012). "Karapapak Türkleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, 269-304.
- Karaağaç, S., ve Bulut, İ. (2021). "Yazıhan İlçesi'nde (Malatya) Yer ve Mevkii Adlarının Coğrafi Kaynakları". *III. Uluslararası Coğrafya Eğitimi Kongresi*, Sivas, 455-475.
- Karabağ, S., ve Şahin, S. (2014). *Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. Pegem Akademi, Ankara.
- Karageçi, M. (2019). "Kromlekli Yapılara Kars'tan Bir Örnek: Baykara Mezarlığı". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (24), 669-684.
- Karagel, D. Ü. (2018). *Hatay İli Yerleşme Coğrafyası II (Yerleşme Tipleri, Dağılışı ve Meskenler)*. Pegem Akademi, Ankara.
- Kars Valiliği (1999). *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars*. Önder Matbaacılık, Kars.
- Kars Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü. (2018). *Kars İli 2017 Yılı Çevre Durum Raporu*. Kars Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Kars.
- Kayserili, A. (2010). "Carl Ortwin Sauer ve Kültürel Coğrafya". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 15(24), 177-189.
- Kayserili, A. (2011). *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Tezi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Kayserili, A. (2015). *Erzurum Şehrindeki Mezar Taşlarının Kültürel Coğrafya Bakış Açısıyla İncelenmesi*. Fenomen Yayıncılık, Kayseri.
- Kayserili, A., ve Altaş, N. (2010). "Horasan İlçesindeki Kır Meskenlerinin Kültürel Coğrafya Bakış Açısıyla İncelenmesi". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 15(23), 81-101.
- Keskin, M. (1998). "Erzurum-Kars Platosu'nun Çarpışma Kökenli Volkanizmasının Volcano-Stratigrafisi ve yeni K/Ar Yaş Bulguları Işığında Evrimi, Kuzeydoğu Anadolu". *Maden Tektik ve Arama Dergisi*, 120, 135-157.
- Kırzioğlu, M. F. (1958). *Kars Tarihi 1. Cilt*. Işıl Matbaası, İstanbul.

- Kırzioğlu, M. F. (1976). *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*. Sevinç Matbaası, Ankara.
- Kızılkaya, O. (2011). *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik (1830-1877) Durum*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Lisans Tezi, Erzurum.
- Koca, E., Koç, F., ve Vural, T. (2008). "Kültürlerarası Etkileşimde Giyim Kuşam". 793-808.
- Kocaman, S., Kayserili, A., ve Kaya, F. (2014). "Kültürel Coğrafya Açısından Bir Araştırma: Tarihi Kağızman Evleri". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19(32), 145-170.
- Kocaman, T. (2002). *Nüfus Projeksiyonları Yöntemleri*. Devlet Planlama Teşkilatı (Strateji ve Bütçe Başkanlığı), Ankara.
- Köse, A. (2005). "Türkiye'de Geleneksel Kırsal Konut Planlarında Göçebe Türk Kültürü İzleri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 158-185.
- Köse, A. (2006). "Balıkesir Örneğinde Geleneksel Kırsal Avlu Duvarı". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 159-183.
- Kutlu, M. (1991). "Yaşayan Bir Atlı-Kültür Geleneği: Anadolu Göçer Kültürü". *Milli Folklor*, 16, 16-22.
- MEGEP (Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi). (2009). *Kafkas Halı Desenleri*. MEGEP, Ankara.
- Muratgeldiev, Y., Küçüköyük, M., Bingöl, Ü., Güney, K., ve Geven, F. (2000). "İran-Turan Floristik Bölgesi". *Selçuk Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Dergisi*, 1, 119-124.
- Nar, M. Ş. (2015). "Küreselleşmenin Tüketim Kültürü Üzerindeki Etkisi: Teknoloji Tüketimi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(37), 941-954.
- Nazım, M. (2019). "Kars Vilayeti'nin Rusya İşgalı Dönemindeki Demografik Değişikliği". 1-6.
- Nişancı, A. (2006). *Klimatoloji*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun.
- Oğuz, E. S. (2011). "Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı". *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(2), 123-139.
- Oran Arslan, N., ve Topçu, İ. "Cumhuriyet Dönemi Kars'ta Nüfus". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 12(12), 87-124.

- Orat, J., ve Tanrıverdi, M. (2014). "Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk". M. Hacısalihoğlu (Ed.), *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*. BALKAR ve IRCICA Yayınları, İstanbul, 226.
- Ortaylı, İ. (1978). "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars". *Tarih Enstitüsü Dergisi* (9), 344-362.
- Öner, Ş. İ. (2014). *Kars Selim İlçesi Tarım Topraklarının Verimlilik Durumunun Toprak Analizleriyle Değerlendirilmesi*. Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Anabilim Dalı Bitki Besleme Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Özçağlar, A. (2005). "Türkiye'de Mülki İdare Bölümlerinin İdari Coğrafya Analizi". *Coğrafya Bilimler Dergisi*, 1(3), 1-25.
- Özçağlar, A., ve Bayar, R. (1996). "Türkiye'de Hanehalkı Sayılarının Coğrafi Dağılışı ve Kır Kesimi Hanehalkı Sayısının Ekonomik Faaliyete Göre Ayrımı". *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (5), 1-27.
- Özgüç, N. (2003). *Turizm Coğrafyası*. Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Özhekim, D. A. (2009). "Keçenin Hikayesi ve Sanatsal Üretimler". *Story of Felt and Artistic Productions*, 1(1), 123-2009.
- Pınarcık, P., Gökçe, B., Erkek, M., ve Coşgun Kandal, S. (2017). *Yüzey Araştırmaları Işığında Kars Bölgesi Tunç Çağı Kaleleri*. Ankara Ofset, Ankara.
- Roux, J. P. (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. BilgeSu Yayınevi, Ankara.
- Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Sarıbeyoğlu, M. (1951). *Aşağı Murat Bölgesi'nin Beşeri Coğrafyası*. Anıl Matbaası, İstanbul.
- Sarınay, Y. (2001). *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri*. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.
- Selen, H. S. (1949). "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları". *Türk Coğrafya Dergisi*, 11(12), 102-109.
- Serbest, B., ve Demirci, N. (2012). "Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi (Karskaya Oblast 1878-1917)"., 2715-2734.
- Sergün, Ü. (1986). *Kocaeli Yarımadası'nda Kırsal Yerleşme*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

- Seyirci, M. (1999). "Anadolu'da Keçecilik". *Erdem*, 10(30), 578-597.
- Sili, T. (1996). "Taşların Dili". *Bilig Türk Dünyası Sosyala Bilimler Dergisi*, 220-227.
- Solmaz, G., ve Altuğ, K. (2018). "Taht-Düzü Neresidir? Bu Coğrafyadaki Tarihi İzler". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (61), 59-78.
- Sözer, A. N. (1972). *Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık*. İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara.
- Suvari, Ç. C. (2013). *Malakanlar (Rus Köylü Hareketlerinden Günümüze Malakan İnancı)*. Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Şahin, C. (2006). *Türkiye Fiziki Coğrafyası*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.
- Şahin, M. (2010). "Kars ve Civarında Çayır Örtüsü Altında Teşekkül Etmiş Olan Büyük Toprak Gruplarının Morfolojik Fiziksel ve Kimyasal Özellikleri Üzerinde Araştırmalar". *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 1-13.
- Şahin, S., ve Karabağ, S. (2014). *Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. Pegem Akademi, Ankara.
- Şaroğlu, F., ve Güner, Y. (1981). Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Ögeler; Jeomorfoloji, Tektonik, Volkonizma İlişkileri". *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni* (24), 39-50.
- Şen, L. (2003). *Türkiye'de Demiryolları ve Karayollarının Gelişim Süreci*. Tesav Yayınları, Ankara.
- Şenesen, R. O. (2011). "Türk Halk Kültüründe Bolluk ve Bereketle İlgili İnanç ve Uygulamalarda Eski Türk Kültürü İzleri". *Folklor/edebiyat*, 17(66), 228-209.
- Şişman, B. (2010). "Kültürel, Yapısal ve İşlevsel Açından Doğu Karadeniz'de Yaylacılık ve Yayla Şenlikleri (Hıdırnebive Kadırğa Yaylaları Örneği)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(11), 550-559.
- Talas, M. (2005). "Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz'e Göre Türk Yemekleri". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (18), 273-283.
- Tandoğan, A. (1998). *Türkiye Nüfusu*. Lega Kitabevi, Trabzon.
- Tanoğlu, A. (1954). "İskan Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod". *Türkiyat Mecmuası*, 11, 1-32.

- Tanrıkulu, M. (2014). *Coğrafya ve Kültür (mekan- kültür- tarih- coğrafi işaret)*. Edge Akademi, Ankara.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. *Aras Havzası Taşkın Yönetim Planı*. (2019). Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Taş, B. (2016). *Türkiye'nin Kırsal Yerleşmeleri*. Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Taşlıgil, N. (2010). *Türkiye'nin Ulaşım Coğrafyası*. Çantay, İstanbul.
- Taşlıova, M. M. (2006). "Kars Sözel Hikayeciliğinin İcra Ortamları". *Türkbilig*, 11, 164-188.
- Tatlı, A. (2004). *Türkiye Vegetasyonu*. Bizim Büro Basımevi, Kütahya.
- Tekir, H. S. (2012). "1870, 1871, 1873, 1874, 1876 Tarihli Erzurum Salnamelerinde Kağızman Kazası". A. Yüce (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu* Ankara, 60.
- Temuçin, E. (1990). "Aylık Değişme Oranlarına Göre Türkiye'de Yağış Rejimi Tipleri". *Ege Coğrafya Dergisi*, 5(1), 160-183.
- Tetik, M. (1986). *Kuzeydoğu Anadolu'daki Saf Sarıçam Ormanlarının Ekolojik Şartları*. Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yayınları, Erzurum.
- Tihrani, E. B.-i. (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye*. Neyir Matbaacılık, Ankara.
- Tuncel, H. (1996). "Mezraa Kavramı ve Türkiye'de Mezraalar". *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (5), 74-98.
- Tunçdilek, N. (1967). *Türkiye İskan Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Tunçdilek, N. (1986). *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*. İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Tümertekin, E., ve Özgüç, N. (2012). *Ekonomik Coğrafya*. Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Tümertekin, E., ve Özgüç, N. (2014). *İnsan, Kültür, Mekan*. Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Ural, S., ve Arslan, N. (2016). *Cumhuriyet Devri Kars Tarihi 1923-1950*. Eser Basın Yayın Dağıtım Matbaacılık, Erzurum.
- Ültanır, G. (2003). "Eğitim ve Kültür İlişkisi-Eğitimde Kültürün Hangi Boyutlarının Genç Kuşaklara Aktarılacağı Kaygısı". *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(3), 291-309.

- Yavuz, M., ve Tavukçu, A. (2012). "Doğukapı-Akyaka-Kars-Sarıkamış-Erzurum Eski Demiryolu Hattı ve Mimari Yapılanması". *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 29(1), 293-312.
- Yener, G., ve Gül, A. (2016). "Kültürel Peyzaj Değeri Açısından Yörük Kültürünün İncelenmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 20(2), 197-205.
- Yılmaz, F. K. (2013). "Kuzeydoğu Anadolu'nun Yağış Rejimi Üzerine Bir Değerlendirme". *International Geography Symposium - GEOMED*, 626-640.
- Yılmaz, O. (2012). "Türkiye Yerli At Irkları ve Bir Koruma Çalışması". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 22(2), 117-133.
- Yılmaz, Ö. (1997). "Aras Yarma Vadisi ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi ile Morfotektonik Evrimi (Kuzeydoğu Anadolu)". *Türk Coğrafya Dergisi*, 32, 121-142.
- Zaman, M. (2017). "Türkiye'de Kırsal Meskenler ve Coğrafi Dağılımları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(21), 911-935.
- Zaman, M., ve Bulut, İ. (2003). "Doğu Karadeniz Kıyı Kesiminde Kırsal Yerleşmelerin Dağılımında Coğrafi Faktörlerin Etkisi". *Doğu Karadeniz Bölgesinde Kırsal Alanda Ulaşım, Yerleşim Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu*, Trabzon, 216-231.

İnternet Kaynakları

- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9644.pdf> (erişim tarihi: 12.07.2021)
- <https://russiainphoto.ru/search/photo/years-1866-1915/?query=%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BC&index=1&paginatepage=1&page=1> (erişim tarihi: 03.02.2022)
- <http://selim.meb.gov.tr/> (erişim tarihi: 05.01.2022)
- <https://www.tcdd.gov.tr/haberler/benliahmet-istasyonundan-bir-demiryolcu-gecti> (erişim tarihi: 09.05.2022)
- <https://www.ntv.com.tr/galeri/seyahat/bozkirin-ortasindaki-vaha-kars-selim-tren-istasyonu,cg3q8VOZAKOTVEjutCAxJA/n59K9sikskimNF9KjZ6NJA> (erişim tarihi: 02.04.2022)
- <https://humus.livejournal.com/3118324.html> (erişim tarihi: 02.06.2022)

- <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54861/yoresel-kiyafet-giyim-ve-kusam.html> (erişim tarihi: 02.06.2022)
- https://www.kha.com.tr/kars-alabalik-baraji-projesi_32227.html (erişim tarihi: 20.06.2022)
- <https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/190.pdf> (erişim tarihi: 20.03.2022)

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Emine Gül GÜRBÜZ
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Etimesgut Lisesi
Lisans Diploması	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Tezli Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı
Tez Konusu	Kars Selim İlçesinin Kültürel Coğrafi Görünümü
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	Samsun Cumhuriyet Anadolu Lisesi